ARTHUR MONTGOMERY

INDUSTRIALISMENS GENOMBROTT I SVERIGE

SKOGLUNDS BOKFÖRLAG

ARTHUR MONTGOMERY

*

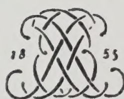
INDUSTRIALISMENS GENOMBROTT I SVERIGE

ARTHUR MONTGOMERY

*

INDUSTRIALISMENS GENOMBROTT I SVERIGE

EN ÖVERSIKT AV
SVERIGES EKONOMISKA HISTORIA
UNDER DET SENASTE
ÅRHUNDRADET

AKTIEBOLAGET SKOGLUNDS BOKFÖRLAG
STOCKHOLM

STOCKHOLM 1931
IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI A. B.
312884

INNEHÅLL

		Sid.
	Förteckning över använda förkortningar	6
	Förord	7
I.	Befolkningsutvecklingen intill den stora emigrationens början	9
II.	Det extensiva jordbrukets tid	28
III.	Sveriges järnhantering inför konkurrensen med koksjärnet	62
IV.	Sågverkshanteringens genombrott	87
V.	Hantverk och fabrikssystem	111
VI.	Frihandelsreformer	138
VII.	Befolkningsutvecklingen sedan slutet av 1860-talet	156
VIII.	Kommunikationsväsendets revolutionering	171
IX.	Aktiebolagsväsen och bankväsen	194
X.	Jordbrukets utveckling sedan tiden omkring 1870	222
XI.	Industrialiseringens fortgång	243
XII.	Arbetarfrågor	281

ANVÄNDA FÖRKORTNINGAR.

B. S. O. S.	=	Bidrag till Sveriges officiella statistik.
Danckwardt	=	G. M. Danckwardt: Sammandrag av gällande författningar rörande hantverkerier och manufakturer — — —, Sthlm 1823.
Guinchard	=	Sveriges land och folk, historisk-statistisk handbok, utg. av J. Guinchard, 2 uppl. Sthlm 1915.
Finanskom.	=	Und. betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834—1860, Sthlm 1863.
RA	=	Riksarkivet.
S. O. S.	=	Sveriges officiella statistik.
S. O. U.	=	Statens offentliga utredningar.
Sundbärg	=	Emigrationsutredningen: Betänkande, Sthlm 1913.
Wohlin	=	N. Wohlin: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900 (Emigrationsutredningen, Bil. 9), Sthlm 1909.
Översikt	=	Statistisk översikt av det svenska näringslivets utveckling åren 1870—1915 — — — av Kommerskollegium (Statistiska meddelanden, Serie A, Band III:1).

FÖRORD

En sammanfattande framställning av det senaste århundradets ekonomiska historia i Sverige måste än så länge i rätt hög grad ha en provisorisk karaktär. Viktiga sidor av århundradets utveckling ha ännu blott ganska flyktigt berörts av forskningen, och en sammanfattning sådan som den här föreliggande kan naturligtvis ej göra anspråk på att fylla dessa luckor. Men jag hoppas, att den i varje fall kan göra det forskningsarbete som redan utförts lättare tillgängligt för den ekonomiskt eller historiskt intresserade allmänhet, som ej har tid eller tillfälle att fördjupa sig i speciallitteraturen.

Det ingår ej i planen för denna översikt att ge en skildring av de nuvarande ekonomiska förhållandena; framställningen är av *historisk* karaktär. För den som önskar en allmän orientering i de nuvarande förhållandena kan det vara lämpligt att, vid sidan av den i texten citerade litteraturen, hänvisa till några arbeten i Kooperativa förbundets samhällsekonomiska bibliotek, särskilt G. Westin Silverstolpe: »Svenskt näringsliv i tjugonde seklet». En översikt av den allmäneuropeiska utvecklingen sedan den industriella revolutionen ges bl. a. i G. Bagge: »Det moderna näringslivets uppkomst», samt E. Heckscher: »Industrialismen; den ekonomiska världsutvecklingen 1750—1914» (i Norstedts världshistoria, del XIII; också separat).

Bland dem som på olika sätt främjat mitt arbete står jag i särskild tacksamhetsskuld till min vän, professor Eli Heckscher, som genomgått boken i korrektur och ge-

nom sin kritik givit mig en värdefull hjälp. Till sist skulle jag också vilja framföra ett tack för välvilja och tillmötesgående till tjänstemännen vid Handelshögskolans Bibliotek, Kungl. Biblioteket, Riksdagsbiblioteket samt Åbo Akademis Bibliotek.

Ekonomisk-historiska institutet,
Stockholm, den 31 augusti 1931.

Arthur Montgomery

I

Befolkningsutvecklingen intill den stora emigrationens början

Enligt Sundbärg utgjorde Europas befolkning år 1800 omkring 188 millioner, 1900 cirka 401 millioner.[1] År 1913 synes folkmängden ha uppgått till omkring 460 millioner, medan siffran för 1927 beräknats till 487 millioner.[2] Ju längre man går tillbaka i tiden, desto osäkrare bli naturligtvis siffrorna, men i varje fall står det fast, att folkökningen under 1800-talet hade en ganska exceptionell karaktär. Av allt att döma var folkökningen under 1700-talet och speciellt under århundradets tidigare del betydligt långsammare, och 1600-talet torde snarast ha uppvisat ännu svagare siffror. Vid bedömandet av folkökningssiffrorna är dessutom att observera, att de senast förflutna hundra åren omfatta den europeiska emigrationens huvudperiod. Stegringen i födelseöverskottet har med andra ord under det gångna århundradet varit ännu större, än folkökningssiffrorna ange.

Tack vare den omständigheten att Sverige var ett föregångsland på befolkningsstatistikens område, ha vi särskilt stora möjligheter att för lång tid tillbaka följa befolkningsrörelsens växlingar. Alltsedan mitten av 1700-talet ha vi tillgång till ett omfattande befolkningsstatistiskt material. Av detta material framgår, att också i vårt land 1800-talet ut-

[1] *G. Sundbärg:* Aperçus statistiques internationaux, Stockholm 1908 s. 34 ff.

[2] League of Nations: International statistical Year-book, 1928, s. 19. Siffran för 1927 är ej exakt jämförbar med siffran för 1913.

märktes av en ganska stark stegring av födelseöverskottet gentemot 1700-talet.

Årligen	Födelsetal ‰	Dödstal ‰	Födelseöverskott ‰	Folkökning ‰
1751—60	35,67	27,24	8,43	7,76
1761—70	34,17	27,57	6,60	5,92
1771—80	33,01	28,87	4,14	3,71
1781—90	31,95	27,92	4,03	3,22
1791—00	33,31	25,35	7,96	6,99
1801—10	30,86	28,23	2,63	2,04
1811—20	33,31	25,79	7,52	7,60
1821—30	34,63	23,63	11,00	11,02
1831—40	31,47	22,78	8,69	8,32
1841—50	31,10	20,59	10,51	10,39
1851—60	32,79	21,69	11,10	10,36
1861—70	31,40	20,16	11,24	7,57
1871—80	30,48	18,27	12,21	9,05
1881—90	29,06	16,94	12,12	4,69
1891—00	27,14	16,36	10,78	7,13
1901—10	25,77	14,89	10,88	7,27
1911—20	22,11	14,29	7,82	6,69
1921—25	19,14	12,06	7,08	4,98

Medan Sveriges befolkning inom landets nuvarande gränser i slutet av 1750 utgjorde 1 781 000, hade siffran 1800 stigit till 2 347 000 och 1850 till 3 483 000. År 1900 uppgick folkmängden till 5 136 000, medan siffran 1920 stod vid 5 904 000.[1]

Såsom framgår av tabellen, berodde den starka tillväxten av födelseöverskottet på en betydande nedgång i mortaliteten. Under ett tidigare skede av den befolkningspolitiska diskussionen var man benägen att lägga alltför stor vikt vid antagna stegringar i nativitetssiffrorna. Senare har man kanske gått till en viss överdrift i motsatt riktning. Under alla omständigheter är det dock tydligt, att under här ifråga-

[1] För år 1930 beräknades folkmängden till 6 142 000.

varande period mortalitetens nedgång varit av vida övervägande betydelse för födelseöverskottets stegring. Och det är också uppenbart, att i den mån förändringar i nativiteten påverkat födelseöverskottets gestaltning, denna påverkan huvudsakligen gått i riktning mot en minskning av födelseöverskottet.[1]

Frågan blir då närmast den, vilka orsaker som framkallat den starka nedgången i mortaliteten, en nedgång som visserligen börjat vid olika tidpunkt i olika länder, men som dock blivit alltmera karaktäristisk för den europeiska kulturkretsen och också vunnit terräng utanför dess gränser. Det förefaller tydligt, att man här måste räkna med flera olika faktorer, och att kausalsammanhangen ej varit alldeles desamma i olika länder. Med all rätt brukar man emellertid framhålla två huvudorsaker. Först och främst de sanitära framstegen. Vidare en del omständigheter av ekonomisk natur, särskilt de ökade utkomstmöjligheter som den industriella revolutionen skapade. Det är naturligtvis omöjligt att dra en skarp gräns mellan dessa faktorer. Sanitära framsteg äro ofta, ehuru naturligtvis långt ifrån alltid, en penningfråga, och man kan därför med en ganska hög grad av berättigande säga, att det ekonomiska framåtskridandet är en förutsättning för det sanitära. I det stora hela synes det dock knappast, som om distinktionen mellan sanitära och ekonomiska faktorer skulle behöva ge anledning till några missförstånd.

När det gäller att söka klargöra den inbördes betydelsen av dessa moment för mortalitetens nedgång i Sverige, är det först och främst av vikt att undersöka från vilken tidpunkt nedgången daterar sig. Om man granskar tioårsgenomsnitten, finner man, att den nedåtgående tendensen alltsedan 1810-talet gjort sig gällande nära nog oavbrutet. I själva

[1] Det är dock att märka, att nativitetens nedgång återverkat på mortaliteten, och orsakssammanhangen äro följaktligen ganska invecklade.

verket torde dock tendensen sträcka sig ännu längre tillbaka i tiden. Under den svenska befolkningsstatistikens tidigaste period, från tiden omkring 1750 och framåt, stodo visserligen mortalitetssiffrorna ganska högt men dock knappast högre, än att man synes ha grundad anledning att tro, att de representerade en nedgång från en tidigare, högre nivå. Hur det än förhåller sig med denna sak, torde man dock knappast ta fel, om man hävdar, att de första mera märkbara ansatserna till den stora nedgång i dödligheten som kom att prägla 1800-talet, gjorde sig påminta redan under 1700-talet, i varje fall mot århundradets slut och sannolikt också redan tidigare.

Förbättringen i mortalitetsförhållandena hade således redan gått ganska långt, innan den industriella revolutionen hunnit i mera märkbar grad påverka Sveriges ekonomiska och sociala förhållanden. Det var egentligen först på 1840- och 1850-talen, som Sverige började få starkare känning av industrialiseringens fortgång i Västeuropa, närmast i form av förbättrad efterfrågan efter våra stora exportvaror, vilket successivt bidrog att öka utkomstmöjligheterna i Sverige. I ett land som England däremot spelade säkerligen industrialiseringen en mycket betydande roll för mortalitetens nedgång, alltifrån slutet av 1700-talet. Men också i England synes nedgången ha börjat före det egentliga industriella genombrottet.

Det vore emellertid utan tvivel förhastat att göra gällande, att ekonomiska framsteg ej varit en faktor av betydelse under det tidigare skedet av mortalitetens nedgång. Även om den industriella revolutionens direkta och indirekta verkan först på ett relativt sent stadium kom till synes i Sverige, tycks dock övervägande sannolikhet tala för att 1800-talets förra hälft bragte en viss om ock relativt svag förbättring av den ekonomiska genomsnittsstandarden. Över huvud är det ju klart, att en folkökning, som ej motsvaras av ekonomisk ex-

pansion, måste leda till en sänkning av den genomsnittliga välståndsnivån. Man synes emellertid knappast med fog kunna göra gällande, att en dylik sänkning ägde rum under 1800-talets förra hälft. Snarare var det som sagt en förbättring, även om det är påtagligt, att utvecklingen var långt mindre gynnsam än under århundradets senare del. Det svenska näringslivet visade sig således i varje fall i stånd att absorbera den hastiga folkökningen utan att levnadsstandarden bragtes i fara.

Det finns för övrigt måhända en punkt, där de ekonomiska förhållandenas inverkan alldeles direkt kommer till synes i dödlighetsstatistiken. Jag syftar här på de egentliga nödåren. I äldre tider utvecklade sig stundom missväxtår till verkliga nödår, vilkas inflytande på mortalitetssiffrorna var synnerligen påtagligt. Här kan som exempel nämnas år 1773, då dödligheten nådde rekordsiffran 52,45 ‰. I Finland ledde missväxterna i slutet på 1860-talet till en ännu svårare katastrof, och 1868 stod mortalitetssiffran vid ej mindre än 77,6. Det är naturligtvis många omständigheter som medverkat till att man så småningom lyckats eliminera de förhärjande verkningarna av svårare missväxtår. Administrationens ökade effektivitet och kommunikationsmedlens förbättring ha gjort, att undsättningsåtgärder nu kunna få mycket större verkan än tidigare. Men samtidigt har också behovet av undsättningsåtgärder avtagit. Den förbättrade jordbrukstekniken har tydligen verkat i den riktningen, att risken för verkliga missväxtår starkt minskats, och samtidigt har befolkningens ökade välstånd gjort det möjligt att i större utsträckning lita till egna tillgångar för att finansiera nödiga livsmedelsinköp. Redan med slutet av 1700-talet var också i Sverige nödårens värsta tid förbi, och dödlighetssiffran från 1773 blev aldrig mer uppnådd.[1] Det förefaller ej oberättigat att i detta fak-

[1] Under tiden efter 1815 har mortalitetssiffran intet år nått så högt som 30 ‰ och endast sex år nått över 25 ‰.

tum se ett bevis på att en viss förbättring ägt rum i befolkningens ekonomiska standard.[1]

De sanitära framstegen synas till en början framför allt ha gjort sig gällande i ett mera effektivt bekämpande av de epidemiska sjukdomarna. Särskilt lyckades man så småningom pressa ner smittkoppsfrekvensen. Det har ofta påpekats, i hur hög grad dödlighetssiffrorna för äldre tid äro påverkade av denna sjukdom. År 1779 synes smittkoppsfrekvensen i Sverige ha nått ett maximum, och man räknade detta år mer än 15 000 dödsfall i smittkoppor.[2] Även senare uppträdde svåra epidemier, exempelvis 1800, men det blev dock så småningom allt mera tydligt, att sjukdomen befann sig i tillbakagång. Under den tid som den svenska (och den finländska) befolkningsstatistiken omfattar, framkallade dylika epidemier dock ej så starka rubbningar i siffrorna som svårare missväxter, vilka visserligen vanligen åtföljdes av farsoter. Om statistiken hade möjliggjort att leda undersökningen längre tillbaka i tiden skulle dock måhända slutsatserna på denna punkt ha blivit annorlunda.[3]

Trots att de sanitära framstegen på vissa punkter voro obestridliga, rådde dock ännu långt in på 1800-talet i mångt och mycket ganska primitiva förhållanden. Särskilt var man ännu illa rustad att lösa städernas hygieniska problem. Det är klart, att missförhållanden sådana som trångboddhet, brist på ordnat avloppssystem och i allmänhet otillfredsställande renhållning, måste göra sig mera kännbara i städerna än på landsbygden. Faktiskt intog också särskilt Stockholm en ganska låg ställning i hygieniskt avseende. Ända till omkring 1860

[1] Också i Sverige har väl emellertid potatisodlingen i viss mån medverkat till missväxtårens mildrande, och i varje fall är det som sagt också andra faktorer än förbättrat välstånd som bidragit att hämma deras härjningar.

[2] *Sundbärg*, s. 78, 84.

[3] Det kan här vara nog att erinra om den stora pestepidemin vid 1700-talets början. Men också nödåren synas tidigare ha varit ännu mer förhärjande än 1773.

höllo sig dödlighetssiffrorna här i tioårsgenomsnitt nästan oavbrutet över 40 °/₀₀,[1] medan siffran för närvarande rör sig omkring 11 à 12 °/₀₀. Även om det medges, att de tidigare dödlighetssiffrorna för Stockholm på grund av vissa statistiska ofullkomligheter voro något för höga, kvarstår dock det faktum, att förhållandena voro mycket ogynnsamma. För städerna i deras helhet var mortalitetssiffran på 1820-talet 34,66 °/₀₀, medan siffran för landsbygden stod vid 22,41. Ännu på 1870-talet voro siffrorna respektive 24,05 och 17,32. Under innevarande århundrade ha emellertid rollerna förbytts, och dödligheten i städerna är nu något mindre än på landsbygden. Till någon del kan måhända förbättringen för städerna förklaras av förskjutningar i åldersfördelningen, men den avgörande faktorn har dock varit de sanitära och ekonomiska framstegen. Säkerligen skulle de allmänna mortalitetssiffrorna i Sverige under förra hälften av 1800-talet tett sig väsentligt mycket ogynnsammare, om stadsbildningen hade nått starkare utveckling. Som det nu var utgjorde stadsbefolkningen endast omkring 10 % av den totala folkmängden, och städernas höga mortalitetssiffror kunde därför endast i begränsad grad influera de allmänna dödlighetssiffrorna.

Vid sidan av stadsbefolkningens höga mortalitet är det också en annan omständighet som tyder på att de sanitära förhållandena, trots de framsteg som ägt rum, fortfarande lämnade mycket övrigt att önska under 1800-talets förra hälft. Det är den starka spädbarnsdödligheten. Under tiden 1751—1810 voro förbättringarna här ytterst begränsade. På 1 000 levande födda dogo under första levnadsåret i genomsnitt omkring 200. Fr. o. m. 1810-talet blev tendensen till förbättring mera framträdande, men ännu på 1850-talet stod siffran vid 146, medan den numera i allmänhet håller sig något

[1] Ett undantag utgör för perioden 1751—1860 endast decenniet 1841—50, då mortalitetssiffran stod vid 38,11 °/₀₀. *G. Sundbärg:* Ekonomisk-statistisk beskrivning över Sveriges olika landsdelar (Emigrationsutredningen, Bil. 5), Sthlm 1910, s. 32*.

under 60. Också i fråga om spädbarnsdödligheten intogo städerna en speciellt ogynnsam ställning, något som väl delvis också står i samband med att frekvensen av utomäktenskapliga födelser där var så hög.

De ogynnsamma sidor i fråga om dödlighetsförhållandena som sålunda påpekats, voro emellertid långtifrån något för Sverige speciellt karaktäristiskt. Faktiskt tedde sig de svenska mortalitetssiffrorna tvärtom ganska fördelaktiga jämförda med andra länders. Medan Sverige åren 1841—60 hade en genomsnittlig mortalitet av 21,1 ‰, var siffran för England 22,3, för Frankrike 23,5 och för Tyskland 26,6. Danmark och Norge hade en mortalitet på respektive 20,5 och 17,6 ‰. Också i fråga om nativiteten låg siffran för Sverige något under det nordvästeuropeiska genomsnittet.[1]

Den gynnsamma utvecklingen av mortaliteten i Sverige resulterade som sagt i en avsevärd stegring av födelseöverskottet, och under perioden 1841—60 låg överskottssiffran för Sverige högre än den allmänna siffran för Nordvästeuropa, även om ett par länder, framför allt England och Norge, nådde en ännu högre nivå.[2]

Det var i alldeles övervägande grad jordbruket som fick absorbera denna befolkningstillväxt. Sveriges starkt agrara karaktär framgick redan av den svaga utvecklingen av städerna, låt vara att vissa svenska huvudindustrier, främst järnhanteringen, sedan gammalt varit lokaliserade till landsbygden. I slutet av år 1800 omfattade städerna endast 9,77 % av totalbefolkningen, och ännu 1850 hade siffran föga förändrats. Den utgjorde då 10,09 %. Många av de svenska städerna hade för övrigt mycket litet av egentlig stadskaraktär. ”Med sitt ringa invånarantal, med sitt jordbruk och sin tynande borger-

[1] *G. Sundbärg:* Den svenska och europeiska folköknings- och omflyttningsstatistiken i sina huvuddrag (Emigrationsutredningen, Bil. 4), Sthlm 1910, s. 84 ff.
[2] Ibidem, s. 88.

liga näring, företrädde [de] en kulturtyp, som blott obetydligt skilde sig från landsbygdens."[1] Det var först efter 1850 som städernas procentsiffra började växa i raskare progression. År 1900 var siffran 21,49 och 1930 beräknades den till 32,49. Om hänsyn tas också till tättbebyggda samhällen utan stadsrättigheter, blir siffran ännu något högre.

Den agrara karaktär som kännetecknade Sverige vid 1800-talets början, satte också mer eller mindre sin prägel på större delen av det övriga Europa. Vad Tyskland beträffar, synes man kunna anta, att omkring år 1800 cirka 90 % av befolkningen bodde på landsbygden eller i orter med mindre än 5 000 invånare.[2] Skulle en liknande måttstock anläggas för Sverige, skulle stadsbefolkningen ha uppgått till endast omkring 5 %. Ryssland var ett land av ännu mera utpräglat agrar karaktär, och det har beräknats, att stadsbefolkningen här år 1796 utgjorde endast cirka 4 % av totalbefolkningen.[3] I England var naturligtvis stadsbildningen långt mera avancerad. Ännu vid mitten av 1800-talet föll emellertid nära hälften av Englands befolkning på landsbygdsdistrikten, och ett halvt århundrade tidigare var naturligtvis denna procentsiffra väsentligt högre.[4]

I Sverige var det vid 1800-talets början endast tre städer som nådde upp till en siffra av 10 000 invånare. Dessa städer voro Stockholm, Göteborg och Karlskrona med invånarsiffror av respektive 75 500, 12 800 och 10 200. Närmast kom Norrköping med en siffra av 9 100. I övrigt var det endast två städer som nådde över 5 000-strecket, Gävle och Uppsala, med respektive 5 400 och 5 100. Med hänsyn till att Norrland vid denna tid ännu endast nått en mycket svag ekonomisk

[1] *N. Herlitz:* Svensk stadsförvaltning på 1830-talet, Sthlm 1924, s. 50.
[2] Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4 uppl., II, s. 694 ff.
[3] *P. Miljukof:* Očerki po istorij russkoj kulturi, I, 4 uppl., Petersb. 1900, s. 82.
[4] *J. H. Clapham:* An economic history of modern Britain; the early railway age, Cambridge 1926, s. 67.

utveckling, är det ingenting att förvåna sig över att de norrländska städerna i det stora hela voro av mycket ringa betydelse. Mera frapperande är kanske de skånska städernas efterblivenhet. Så t. ex. hade Malmö knappt 4 000 invånare. Också för Skåne har emellertid 1800-talet inneburit en kraftig ekonomisk expansion, och det är först under detta århundrade som landskapet nått sin nuvarande stora betydelse för den svenska folkhushållningen. Vad slutligen Stockholm beträffar, hade sedan ett par årtionden en markerad tendens till stagnation gjort sig gällande. Finlands förlust 1809 var också ett ekonomiskt slag, vilket alldeles särskilt kännbart drabbade Stockholm, som sedan gammalt haft mycket livliga förbindelser med denna del av riket. Men stagnationen hade dock gjort sig märkbar redan dessförinnan.[1] Det var egentligen först på 1840-talet, som Stockholm åter började visa tendenser till snabbare tillväxt.

Den långsamma utvecklingen av de svenska städerna vinner sin förklaring av de allmänna ekonomiska förhållandena. Utvecklingen hade ännu ej lett därhän, att städerna fått nya och vidgade ekonomiska uppgifter. De hävdade den blygsamma ställning som de nått, men vunno ej ny terräng. Liksom tidigare var alltjämt en väsentlig del av industrin lokaliserad till landsbygden, och de privilegier som skråväsen och manufakturlagstiftning tillförsäkrade städerna, kunde ej göra någon mera kännbar ändring häri. Järnhanteringen var som sagt sedan gammalt av naturliga skäl förlagd till landsbygden, och detsamma gällde den mot århundradets mitt alltmer uppblomstrande skogsindustrin. Men även på en del andra industriella områden hade landsbygden stor betydelse, och dess hemindustriella produktion av exempelvis textilvaror intog länge en mycket

[1] *Sundbärg* s. 239 ff. Över huvud har frågan vad skilsmässan mellan Sverige och Finland ekonomiskt betydde för de båda länderna ännu ej tillfredsställande utretts.

framskjuten ställning. Härtill kom att "egenhushållningen" fortfarande hade en mycket stark spridning. Tillverkning av textilvaror och en del andra industriprodukter för den egna konsumtionens behov var alltjämt ytterst vanlig, och det är klart, att en dylik självförsörjning var ägnad att minska landsbygdens handelsförbindelser med städerna.

Det är först på 1840-talet som man kan märka de första svaga tecknen till ett omslag, och på 1850-talet blev det alltmera tydligt, att städerna voro i färd med att vinna terräng, detta således vid en tidpunkt då det gamla privilegieskyddet för städerna befann sig i hastig avveckling. Ännu 1850 var dock som sagt städernas expansion blott i sin början. Stockholms invånarantal utgjorde vid denna tidpunkt 93 100. För Göteborg var siffran 26 100 och för Norrköping, som nu i samband med textilindustrins utveckling ryckt fram till tredje plats, 16 900. Karlskrona stod vid siffran 14 100, och i femte rummet kom nu Malmö med 13 100 invånare. Nio städer hade ett invånarantal mellan 5 000 och 10 000. På 1850-talet voro redan tecknen till ett begynnande industriellt genombrott ganska påtagliga, och den revolutionering av transportväsendet som inleddes genom järnvägsbyggandet, bidrog i det följande, särskilt fr. o. m. 1870-talet, i hög grad att skapa vidgade möjligheter för en arbetsfördelning inom näringslivet, som gynnade gamla städer eller främjade uppkomsten av nya.

Med hänsyn till landsbygdsindustrins starka ställning, kan statistiken över stadsväsendets utveckling ej i och för sig ge någon adekvat bild av svenska folkets yrkesgruppering. Men tack vare yrkesstatistiken kan man nå en synnerligen värdefull komplettering av bilden. Visserligen är det sant, att denna statistik är behäftad med rätt betydande brister. Gränserna mellan olika yrkesgrupper voro också i åtskilliga fall vid denna tid mindre klara än nu. Så t. ex. idkades som sagt hemindustriell produktion i betydande omfatt-

ning som en binäring till jordbruket. Å andra sidan drevs också lantbruket som mer eller mindre viktig bisysselsättning inom flera yrkesgrupper. Det militära och civila indelningsverket var ju anlagt därpå, och även för städernas borgerskap saknade jordbruket ej betydelse. Under sådana omständigheter kan naturligtvis den statistiska yrkesgrupperingen ej göra anspråk på exakthet, men i huvudsak torde dock siffrorna ge en tämligen riktig bild av förhållandena. Det visar sig då, att år 1800 jordbruksbefolkningen uppgick till omkring 80 % av totala folkmängden. Utvecklingstendensen framgår av följande översikt över befolkningens yrkesfördelning:[1]

År	Grupp I Jordbruk med binäringar	Grupp II Industri och bergsbruk	Grupp III Handel och samfärdsel	Grupp IV Allmän tjänst m. m.	Summa	Procent av folkmängden			
						Grupp I	Grupp II	Grupp III	Grupp IV
1751 . .	1 425 000	137 000	33 000	191 000	1 786 000	79,80	7,66	1,82	10,72
1840 . .	2 539 000	268 000	69 000	262 000	3 139 000	80,90	8,54	2,21	8,35
1870 . .	2 996 000	613 000	211 000	348 000	4 169 000	71,87	14,71	5,06	8,36

Fram till 1840 utgjorde således jordbruksbefolkningen en praktiskt taget oförändrad andel av totalbefolkningen. Av den folkökning på mellan 1 300 000 och 1 400 000 som ägt rum mellan 1751 och 1840, hade jordbruket absorberat ej mindre än omkring 1 100 000. Denna siffra är tillräcklig för att visa, vilken överväldigande betydelse jordbruket vid denna tid ägde för Sveriges ekonomiska utveckling.

Vid sidan av data beträffande yrkesfördelningen ger den samtida statistiken också uppgifter rörande ståndsgrupperingen, även om här en fullt klar uppdelning ännu mindre lät sig göra. Sista gången befolkningsstatistiken genomförde en dylik uppdelning, var år 1855. Vid den tiden utgjorde de

[1] *Wohlin* s. 4.

tre högre stånden, adel, präster och borgare, jämte "ståndspersoner", tillsammans 188 000 personer. Bondeståndet omfattade 2 378 000 personer samt den stora samlingsrubriken "alla andra" (frånsett 1 900 "utländingar och israeliter") 1 071 000.[1] Svårigheterna att pressa in befolkningen i de olika ståndskategorierna blevo under tidens lopp allt större, och allt mera talrika samhällsgrupper stannade utanför fyrståndsschemat. Visserligen hade ståndsgrupperingen ännu under 1800-talets förra hälft både politisk och ekonomisk betydelse, politisk framför allt genom sitt samband med representationssystemet, ståndsriksdagen. Men den ekonomiska betydelsen av ståndsindelningen blev successivt allt mindre och mindre. Adelns privilegierade ställning som jordägare- och ämbetsmannastånd tillhörde i huvudsak, åtminstone rättsligt, en förgången tid. I fråga om borgarståndet framhöll 1846 års representationskommitté, att detta såsom representant för statsmannanäringarna, handel samt industri och hantverk, inte hade samma betydelse som förr, "sedan åtskilliga viktiga industrigrenar uppblomstrat utom de borgerliga korporationernas krets och många av våra städer förvandlats till huvudsakligen jordbrukande samhällen".[2] I och med näringsfrihetens successiva genomförande undanröjdes i själva verket den ekonomiska grundvalen för borgarståndets existens såsom stånd. Jordbrukets starka utveckling däremot hade skapat en fastare ekonomisk basis för bondeståndets politiska inflytande. Denna vidgade politiska betydelse stod också i samband med att — för att tala med den nyss nämnda kommittén — "de övrige ståndens, på privilegier grundade, konstlade företräden småningom försvunnit".[2] Men detta hindrar ej, att också bon-

[1] Jfr *P. Fahlbeck:* Stånd och klasser, Lund 1892, s. 54 ff. Se vidare s. 24 n. 1.

[2] Betänkande — — från den av K. M. — — förordnade kommitté för behandling av frågan om nationalrepresentationens ombildning, Sthlm 1847, s. 16.

deståndet såsom stånd befann sig under inflytande av en djupgående förvandlingsprocess. Och den del av lantbefolkningen, som stod utanför bondeståndet i trängre och egentligare mening, befann sig i snabb tillväxt.

Den sociala gruppering som efterträdde ståndssamhället och som i många avseenden gjort sig starkt påmint redan före dess slutliga fall, stod i nära samband med den allt tydligare framträdande ekonomiska omdaning som karaktäriserade särskilt tiden från 1800-talets mitt, även om den sociala grupperingen ej enbart bestämdes av ekonomiska faktorer. Man har ofta uttryckt saken så, att ståndssamhället ersattes av ett klassamhälle, där man då tänkt sig klassbildningen väsentligen influerad av befolkningens fördelning efter yrke och inkomst. Det är klart att en klassbildning i denna mening existerade också under ståndssamhällets tid, även om den i viss mån fördunklades genom ståndsorganisationen. Men det är intet tvivel om att klassbildningen blivit i vissa avseenden tydligare utformad under det gångna århundradets lopp. Även om det exempelvis är en stor överdrift att anse den moderna arbetarklassen som en enhetlig storhet, och även om man måste medge, att denna klass innefattar en mängd skiljaktiga, inbördes mer eller mindre skarpt avgränsade grupper, synes det dock obestridligt, att den är av mera homogen karaktär än de motsvarande klasskikten ett århundrade tidigare. Men idéströmningar och politiska förhållanden ha dock i hög grad bidragit att skapa den klasskänsla, som satt sin prägel på den moderna arbetarrörelsen.[1]

Att göra en jämförande beräkning över arbetarklassens storlek nu och för hundra år sedan är ett ytterst vanskligt företag, och några fullt användbara jämförelsesiffror stå

[1] Jfr för frågan om klassbildning och politisk partigruppering i Sverige *E. H. Thörnberg:* Samhällsklasser och politiska partier i Sverige, Sthlm 1917.

ej att erhålla. Såsom nyss framhållits var ju det svenska folket för hundra år sedan i alldeles övervägande grad ett jordbrukarfolk. Industrin var av mycket begränsad omfattning och drevs dessutom delvis i hemindustriella och hantverksmässiga former, vilka ofta ej läto relationen arbetsgivare—arbetare få den klart utpräglade karaktär, som kännetecknar den moderna fabriksmässiga organisationen av industrin. Något starkare utvecklat industriellt arbetarskikt kunde man under sådana förhållanden ej räkna med. Om det vid denna tid existerade en lönarbetarklass av större betydelse, måste den uppenbarligen vara att söka inom jordbruket. Men det svenska jordbrukets struktur var till större delen inte sådan, att den gynnade en mycket stark utveckling av en specialiserad lönarbetarklass. Den storbruksmässiga organisationen hade i det hela mycket begränsad utbredning i Sverige, och det var endast i vissa av slättbygderna som man fann dylika driftformer i större utsträckning representerade. Under sådana omständigheter kunde gårdarna i många fall väsentligen drivas med ägarens eller brukarens och de hemmavarande familjemedlemmarnas arbetskraft. ”Tjänsteklassen” var därför till numerären ganska begränsad, jämförd med den egentliga ”bondeklassen”. Vid sidan av de nu nämnda fanns emellertid också vissa andra skikt inom jordbruksbefolkningen, som till omkring mitten av 1800-talet starkt tillväxte i betydelse, nämligen torparklassen samt backstugu- och inhysesklasserna. Särskilt torparklassen var naturligtvis långt ifrån enhetlig, men huvudmassan av dessa grupper måste väl dock räknas till jordbrukets underklasser, även om en del av dem ej kunde karaktäriseras såsom enbart eller ens företrädesvis lönarbetare, och även om gränsen mellan dem och bondeklassen stundom ingalunda var skarp. I varje fall måste dessa grupper tas med i beräkningen vid ett försök att statistiskt

mäta arbetarklassens utveckling i Sverige. Om man gör det blir det tydligt, att den svenska arbetarklassen redan för ett århundrade sedan var ganska talrik. År 1800 synes tjänsteklassen samt torpar-, backstugu- och inhysesklasserna ha omfattat cirka 740 000 personer av en total folkmängd på 2 347 000; år 1870 voro siffrorna ungefär 1 290 000 samt 4 169 000. Även om man skulle i någon mån sänka gruppsiffrorna, då de ju som sagt också innehålla vissa element, som socialt sett knappast kunde anses tillhöra arbetarklassen, skulle siffrorna dock fortfarande bli ganska betydande. Frånräknas hälften av torparklassen, skulle i alla fall gruppsiffrorna för de båda åren bli ungefär 600 000 och 1 070 000. Efter 1870 ha siffrorna starkt sjunkit. En uppskattning för 1910, utan reduktion av torparklassen, stannar vid 780 000.[1]

En närmare granskning visar emellertid, hur osäkra alla dylika beräkningar över arbetarklassens numerär ställa sig, hur vagt själva begreppet arbetarklass fortfarande trots allt är. Så t. ex. kan nedgången från 1870 till 1910 till någon

[1] Jfr *Wohlin*, s. 48 ff., Översikt s. 8. Beräkningarna äro dock som sagt endast approximativa; jfr tab. s. 57. Av ett visst intresse i detta sammanhang är också den visserligen tämligen godtyckligaståndsgruppering som återgivits på s. 21. Beträffande denna ståndsgruppering »föreskrevs år 1810, att »ibland adel, prästeståndet, borgare och ståndspersoner räknas endast föräldrar och barn, släktingar och jämlikar, ibland ståndspersoner även herrskapens bättre betjäning, men uppassare och lakejer föras till titeln *Alla andra*, till vilken dessutom höra: Soldater, båtsmän, kyrko-, sluss-, bro-, färje- och dykeribetjäning, bergs- och fabriksfolk, timmermän, sjömän, lotsar, fyrbåksvaktare, gesäller, lärgossar, vaktbetjäning vid stater och corpser m. fl., arbetare och tjänstefolk i städerna, hantverkare på landet m. fl., kringvandrande lappar, fattige och fångar. Till bondeklassen räknas både husbönder och tjänare, eller alla, som lägga hand vid åkerbruket, även rättare, arbetsdrängar och pigor på landet hos herrskap och ståndspersoner.» År 1825 föreskrevs, att de fattige skulle upptagas inom det stånd, till vilket de höra, och alla dessa föreskrifter hava sedermera förblivit huvudsakligt oförändrade.» B. S. O. S., Befolkningsstatistik: Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för åren 1851 med 1855, III, s. 41. — Den gruppering som sålunda ges, är tydligen av den art att den i viss mån undanskymmer den sociala klassbildningen på landsbygden. Det var ju också först så småningom man på allvar upptäckte, att här försiggick en social förskjutning.

del, om också endast till en mindre del, ha berott på att personer tillhörande någon av de nämnda grupperna förvärvat ett självständigt småbruk. Men ofta nog har detta ej inneburit, att vederbörande upphört att vara lönarbetare. Arbetsförtjänst vare sig inom jordbruket eller industrin har ofta förblivit ett viktigt och oundgängligt tillägg till inkomsten från småbruket. Syftet med de anförda siffrorna är emellertid ej att ge en exakt bild av förhållandena utan endast att understryka, vilken stor numerär betydelse de element inom jordbruksbefolkningen hade, som närmast kunde anses hänförliga till arbetarklassen, såväl vid tiden närmast efter 1800-talets mitt som också redan vid århundradets början.

Vad beträffar utvecklingen av industrins arbetarklass, kunna de redan citerade siffrorna över yrkesfördelningens förändringar ge en viss ledtråd. Gruppen ”industri och bergsbruk”, sådan den framträder i den moderna yrkesstatistiken, har visserligen fortfarande ett avsevärt inslag av hantverkskaraktär. Men i stort sett karaktäriseras dock gruppen av att företagarelementet är mycket svagt till antalet, medan däremot lönarbetarklassen spelar en dominerande roll. Vid 1800-talets början var den hantverksmässiga organisationen av långt större relativ betydelse. Smådriften dominerade, och även de produktionsgrenar vilka, liksom brukshanteringen, arbetade i något större former, nådde dock i genomsnitt endast en ganska blygsam driftskala. Vid 1800-talets början var därför företagarelementet inom gruppen industri och bergsbruk väsentligt mycket starkare i förhållande till arbetarelementet än nu för tiden. Lönarbetarna ha således ökat ännu hastigare i antal än gruppen i dess helhet. År 1920 beräknades arbetarelementet inom gruppen, inklusive förmän, omfatta ej mindre än 1 531 000 personer, medan gruppens totalsiffra var 1 851 000.[1]

[1] S. O. S.: Folkräkningen den 31 dec. 1920, V. s. 37.
Dessa siffror äro ej exakt jämförbara med siffrorna på s. 20 bero-

Vid början av 1800-talet var som sagt arbetarnas relativa betydelse inom gruppen väsentligt svagare, och det framgår härav, att deras absoluta antal var mycket begränsat. Vid sidan av industrigruppen har också gruppen "handel och samfärdsel" att uppvisa en stark tillväxt. Också inom denna grupp återfinnas rätt betydande lönarbetarskikt. Vad speciellt angår handeln och en del närstående verksamhetsgrenar är det dock huvudsakligen den starka ökningen av funktionärer och kontorspersonal som faller i ögonen. Vid århundradets början var hela gruppen numerärt sett av mycket ringa betydelse.

* * *

Det blir senare anledning att mera i detalj behandla befolkningsrörelsen och utvecklingen av yrkesgrupperingen sedan 1800-talets mitt. Uppgiften för de närmaste kapitlen blir att ge en bild av den ekonomiska utvecklingen fram till tiden omkring 1860-talet, en tid som i flera avseenden kan betraktas som ett gränsskede i århundradets ekonomiska historia. Det är intet tvivel om att det svenska samhället ekonomiskt sett undergick en vida mera ingripande omdaning under skedet efter 1860-talet. Men det var dock under det halva århundradet dessförinnan som grunden lades för den följande utvecklingen. Det var nu som den hävdvunna ekonomiska och sociala organisationen av jordbruket i en del viktiga avseenden definitivt sprängdes, något som starkt bidrog att göra det möjligt att inom jordbruket bereda utkomst åt en mycket stor del av den med ökad hastighet tillväxande folkmängden. Också på handelns och industrins område innebar perioden inledningen till djupgående förändringar. Mest framträdde förändringarna till en början i fråga om själva det

ende bl. a. på att yrkesgrupperna »husligt arbete» samt »f. d. yrkesutövare m. fl.» i den sistnämnda beräkningen men ej i den nu citerade utproportionerats på de fyra andra huvudgrupperna.

rättsliga underlaget för det dåtida näringslivets organisation. Järnhanteringens reglering, sågverksrestriktionerna, skråväsen och manufakturlagstiftning samt prohibitivsystemet inom handelspolitiken brötos successivt ned. Den "fria konkurrens" som på detta sätt etablerades, underlättade det industriella genombrottet, speciellt inom vissa av näringslivets områden, även om den ekonomiska betydelsen av dessa reformer ofta överskattats. Mot periodens slut framträdde också med allt större styrka de faktorer som närmast inledde "den industriella revolutionen" i Sverige, den starka utvecklingen av sågverksindustrin samt i viss mån järnhanteringen, under inflytande av framsteg i teknisk och i ekonomisk organisation samt en snabbt växande efterfrågan framför allt från det ledande industrilandet, England. Det är detta viktiga och delvis avgörande inledningsskede till industrialismens genombrott i Sverige som de närmaste kapitlen komma att behandla.

II.

Det extensiva jordbrukets tid.

"Bygd bröts, hemman skiftades och styckades, lägenheter avsöndrades eller upplätos, torp anlades, backstugor byggdes och statarebostäder uppfördes vid herrgårdarna, — detta var summan av Sveriges ekonomiska liv vid denna tid."[1] Med dessa ord har Sundbärg karaktäriserat 1800-talets tidigare del, närmast 1820-talet. Karaktäristiken innebär onekligen en viss överdrift. Också vid sidan av jordbruket hade Sverige näringsgrenar, som så småningom skulle komma att ge kraftiga bevis på sin expansionsförmåga. Riktigt är emellertid, att dessa näringsgrenar än så länge voro av relativt begränsad betydelse, och att det i det väsentliga var jordbruket som fick skapa utkomstmöjligheter åt den hastigt växande befolkningen. Vid tiden omkring 1850 började emellertid situationen bli märkbart förändrad. Industrialiseringsprocessen hade nu på allvar begynt göra sig kännbar också i vårt land, och härigenom öppnades nya och växande utkomstmöjligheter, medan tillströmningen till jordbruket successivt saktade av och slutligen förbyttes i en rörelse i motsatt riktning, "jordbrukets avfolkning", som tog sin början omkring 1880. Emigrationen, som på allvar satte in i slutet av 1860-talet, påskyndade starkt dessa förändringar i befolkningsfördelningen, och samtidigt framträdde nu delvis nya utvecklingstendenser inom jordbruket. Det är därför av många skäl lämpligt att beteckna tiden omkring 1860-talet, särskilt kan-

[1] *Sundbärg*, s. 107.

ske slutet av årtiondet och början av 1870-talet, som ett gränsskede i det svenska jordbrukets historia, och framställningen kommer också i detta kapitel att väsentligen begränsas till perioden dessförinnan.

En allmän bild av det svenska jordbrukets produktionsutveckling under tiden från Napoleonskrigens slut till utgången av 1860-talet kan man bl. a. erhålla på basis av statistiken över utrikeshandeln. Uppgifterna rörande utvecklingen av jordbruksarealen och skördeförhållandena äro för hela denna period mycket bristfälliga, även om de ingalunda äro värdelösa. I det hela peka emellertid både handelsstatistik och jordbruksstatistik i samma riktning, och de ha också båda kommit till användning vid den följande framställningen.[1]

Under 1700-talet var Sverige ett spannmålsimporterande land. På 1750-talet utgjorde det årliga importöverskottet av spannmål i genomsnitt 378 000 deciton.[2] Under 1780-talet bragtes siffran under inflytande av dåliga skördar upp till ej mindre än 872 000 deciton. Som jämförelse kan nämnas, att siffran för åren 1911—13 i genomsnitt stod vid cirka 3 400 000 deciton.[3] Medelsiffrorna för årtiondena efter 1780-talet stodo på en väsentligt lägre nivå, växlande mellan ungefär 400 000 och 300 000 deciton. Fr. o. m. 1820-talet blev det fullt påtagligt, att ett verkligt omslag inträtt, och Sverige var nu praktiskt taget självförsörjande. 1830-talet uppvisade, huvudsakligen på grund av missväxten år 1838, en aning ogynnsammare siffror än det föregående årtiondet. Men i stort sett bibehölls dock den ställning som vunnits under 1820-talet. Vid århundradets mitt var situationen ungefär den, att det förelåg ett hastigt växande exportöverskott av havre, me-

[1] Jfr för bedömandet av svensk statistik bl. a. Statistiska kommitténs betänkanden, Sthlm 1906—1910.

[2] *K. Åmark:* Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830, Sthlm 1915, s. 8.

[3] S. O. U. 1924: 37 s. 157.

dan i fråga om den egentliga brödsäden import och export vägde tämligen jämnt. Medan införseln av spannmål tidigare representerat en mycket hög procentuell andel av importens totala värde, kom havre nu att för en tid framåt bli en av Sveriges viktigaste exportartiklar.[1]

Dessa förhållanden tyda onekligen på att jordbruket utvecklat sig på ett ganska tillfredsställande sätt. Spannmålsproduktionen hade ej endast ökat i takt med jordbruksbefolkningens antal, utan ett avsevärt överskott hade därjämte uppstått. Det är emellertid nödvändigt att komplettera bilden med vissa andra data. Först och främst möter här en omständighet, vars bärvidd är mycket svår att med säkerhet bedöma. Det gäller här frågan om eventuella omläggningar och stegringar i den genomsnittliga konsumtionen. I det hela ha väl dessa förändringar mera framträtt i en övergång från korn och havre till råg och vete än i en ökning av den totala konsumtionen. Det är för övrigt att märka, att sädeskonsumtionen ännu under senare delen av 1700-talet och sannolikt väl också ett stycke in på 1800-talet var långt mera elastisk än i våra dagar. Konsumtionen varierade med andra ord starkt år från år alltefter årsväxtens beskaffenhet, även om vissa landsdelar uppvisade ett mera permanent underskott. "Från de inre delarna av Norrland, övre Dalarne och Värmland förmäles, att brödet uppblandades med agnar, bark och mäsk, hur god årsväxten än kunde vara; och i svårare år undgick allmogen knappt i någon landsända att tillgripa nödbröd av ett eller annat slag. Å andra sidan är nog säkert, att då ymnigare skörd inträffade, förbrukningen av säd, särskilt till brännvinsbränning, kunde vara högst slösaktig, ja, att man understundom icke såg någon möjlighet att tillgodogöra sig sitt överflöd."[2] Över huvud var spannmålshandeln liksom handeln i allmänhet relativt svagt utvecklad, och

[1] Finanskom. s. 22 ff. XVl ff. *Sundbärg,* s. 101.
[2] *Åmark,* a. a. s. 10 ff.

egenhushållningens omfattning var alltjämt synnerligen betydande. Spannmålshandeln hade för övrigt att kämpa med alldeles speciella svårigheter. Tullar, förbud och restriktioner av olika slag hämmade omsättningen, och vad som särskilt bidrog att göra läget osäkert var att dessa bestämmelser voro föremål för oupphörliga och svårberäkneliga förändringar.[1] Handelns svårigheter voro så mycket mera kännbara som skördeutfallet säkerligen, på grund av den ofullkomliga jordbrukstekniken, utvisade starkare variationer än i senare tid.

Perioden fram till 1860-talets slut utmärktes emellertid av en utjämning i fråga om konsumtionen. Handeln underlättades, och speciellt inledde järnvägsbyggandets början på 1850-talet ett nytt skede i detta avseende. En följd härav var att tillgången blev jämnare, att överskott lättare kunde avyttras och underskott lättare fyllas. I samband med denna utjämning inträdde sannolikt också en viss genomsnittlig ökning i konsumtionen. Det fanns emellertid en faktor som härvid verkade återhållande. Vid bedömandet av konsumtionens utveckling får man ej lämna ur sikte de förändringar, som potatisodlingens starka utveckling medförde. Det var först under 1800-talets trenne första årtionden som potatisodlingen i Sverige fick sitt verkligt avgörande genombrott, ehuru visserligen också de sista årtiondena av 1700-talet utmärktes av en begynnande expansion. Det var ej minst potatisens användning vid brännvinsbränningen som befrämjade detta genombrott, men potatisen fick också en allt större betydelse som födoämne. Även om potatisen härvid i första rummet konkurrerade med andra rotfrukter, kan det dock ej betvivlas, att detta nya födoämne verkade återhållande på spannmålskonsumtionens stegring, särskilt inom de fattigaste samhällsskikten. Det är påfallande, att spannmålsimportens avstannande till tiden rätt nära sammanfaller med potatisodlingens starka expan-

[1] Jfr. *Åmark*, a. a. s. 35 ff. s. 104 ff.

sion, och åtskilligt talar för, att ett visst kausalsammanhang här har förelegat. Men även om man är böjd att tillskriva denna omständighet all möjlig betydelse, synes det dock som sagt sannolikt att det också inträdde en viss stegring i spannmålskonsumtionen per individ räknat.

Väsentligt svagare var läget i fråga om den animaliska produktionen. Det rådande jordbrukssystemet ledde i Sverige liksom på så många andra håll till att boskapsskötseln fick en relativt försummad ställning. Kreatursantalet synes visserligen ha varit ganska betydande, och Sveriges rika tillgång på betesmarker öppnade onekligen stora möjligheter för en rätt utsträckt kreatursskötsel. Det stora problemet var emellertid vinterutfodringen. Odlingen av foderväxter o. d. fick endast långsamt något starkare insteg, och den magra utfodringen gjorde länge nog, att avkastningen av kreatursskötseln blev tämligen klen. Den inhemska produktionen av animaliska födoämnen var inte heller fullt tillräcklig för konsumtionen, utan en viss import förekom regelbundet. Särskilt spelade Finland sedan gammalt en inte ringa roll för Stockholms proviantering med dylika varor. Viktigast var importen av smör. Vid början av 1860-talet uppgick den totala årliga importen av denna vara till omkring 1 000 ton.[1] För jämförelse kan nämnas, att Sverige under åren 1911—13 exporterade i årligt genomsnitt cirka 21 000 ton, medan importen var praktiskt taget betydelselös. På 1820-talet uppgick smörimporten till omkring 850 ton om året.[2] Under periodens lopp hade importkvantiteten varierat rätt starkt, delvis under inflytande av förändringar i tullpolitiken.[3] Över huvud hämmades naturligtvis den ani-

[1] Översikt s. 105 ff.

[2] Meddelanden från K. Lantbruksstyrelsen n:r 77, Sthlm 1901 (av *G. Liljhagen)* s. 73; *Guinchard,* II, s. 102; S. O. U. 1924: 37, s. 188.

[3] Tidvis förekom en rätt omfattande smuggling av smör. Detta var särskilt fallet på 1840-talet, och importsiffrorna för den tiden äro därför alldeles opålitliga. *A. Montgomery:* Svensk tullpolitik 1816—1911, Sthlm 1921, s. 57.

mala produktionen särskilt starkt av bristen på snabba transportmöjligheter, fast den tidens konsumenter voro långt mera fördragsamma i fråga om härskna och starkt saltade varor än nutidens. De delar av landet som ej hade tillgång till sjöförbindelser utan voro hänvisade till långa landsvägstransporter, voro särskilt illa ställda i konkurrensen.

Trots allt tyda emellertid de anförda siffrorna på att också produktionen av animaliska livsmedel under denna tid gjorde vissa framsteg. Om det också ännu alltjämt förelåg ett mindre underskott som måste täckas genom import, var dock vid tiden omkring 1860 beroendet av utlandet ej nämnvärt större än på 1820-talet, trots den oerhört kraftiga befolkningstillväxten. Men det var dock som sagt framför allt på spannmålsproduktionens område som jordbruket under denna tid gick framåt. Produktionsökningen här byggde framför allt dels på den växande tillgången på arbetskraft, dels på en mycket stark utvidgning av den odlade arealen. Att ge ett statistiskt mått på arealökningen är mycket vanskligt, men att den nådde betydande omfattning kan som sagt ej betvivlas. Framstegen i jordbrukstekniken voro däremot ännu så länge jämförelsevis begränsade, även om utvecklingen också här började slå in på ett hastigare tempo än förut. Än så länge rådde i det väsentliga ”det extensiva jordbrukets tid”. Produktionsökningen byggde med andra ord mindre på förbättringar i teknik än på utvidgning av åkerarealen. I ganska stor omfattning skedde nyodlingen på bekostnad av den naturliga ängen, som vid periodens början synes ha haft mycket stor utsträckning. Men också skogsmarken blev på detta sätt föremål för inkräktning. Nyodlingsverksamheten stimulerades utan tvivel i hög grad av den pågående skiftesrörelsen. Genom skiftesrörelsen fingo bydelägarna större möjligheter att fritt förfoga över sin jord, inte minst ängs- och skogsmarken, och i den mån utflyttning från byarna kom till stånd och bosättning ägde rum också på

byarnas mera avlägsna utmarker, ökades möjligheterna för utnyttjande av dessa områden, som tidigare, på grund av avståndet från byn, ofta endast kunnat i ringa grad exploateras. Exempelvis inom de stora skånska byalagen hade en dylik vanhävd varit ganska vanlig, men den var inte heller sällsynt på andra håll.[1] En känd föregångsman i fråga om det skånska enskiftets genomförande[2] skildrade på följande sätt läget på ett stort skånskt gods vid hans övertagande av detsamma i början på 1780-talet: ”Den oreda, vanmakt och förfall, som ägoblandning och dagsverksbesväret nästan mera än till vanlig grad åstadkommit på detta gods, påkallade en snar förändring, då jag det emottog. Av de hemmanen tillhöriga ägor, över hela fältet kringspridde i smala remsor, befanns mera än en tredjedel så avlägse från byarne, att själva omöjligheten förböd därpå göra ens ett någorlunda drägeligit bruk. Också hade denna mark ett utseende, som hade den varit dömd till en evig vanhävd. Dagsverksskyldigheten, kanhända mer än vanligen missbrukad, hade ganska mycket tryckt bönderna, fastän herregårdens åkrar voro likaså vanskötte som deras och till brukningen så försummade, att 20 års tid åtgått att dem i något bättre stånd försätta. 6½ hela hemman befunnos ifrån lång tid tillbaka öde.”[3]

Det var här således bysystemet med dess ägoblandning samt det rådande arbetssystemet, vilkas olägenheter voro särskilt starkt framträdande. Bysystemet erbjöd samma eller liknande problem i stora delar av landet, över huvud i de delar som ur jordbrukssynpunkt voro viktigast. Arbetssy-

[1] *G. Thulin:* Historisk utveckling av den svenska skifteslagstiftningen, Sthlm 1911, (Bil. till kommittébetänkande angående ny skifteslagstiftning), s. 24 ff.

[2] Rutger Maclean. Jfr *C. G. Weibull:* Skånska jordbrukets historia intill 1800 talets början, Lund 1923, s. 126 ff.

[3] Örebro läns kongliga hushållningssällskaps handlingar, H. 6, Örebro 1808, s. 21 ff. Jfr *P. von Möller:* Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia, Sthlm 1881, s. 225.

stemen åter uppvisade långt större variationer. Över huvud voro storgods av den skånska typen av jämförelsevis begränsad betydelse inom det svenska jordbruket, och det är ju tydligt, att arbetssystemens närmare utformning stod i ett nära beroende av egendomarnas och brukningsdelarnas storlek. Att de rådande arbetssystemen i många fall ej voro gynnsamma för ett rationellt utnyttjande av arbetskraften, står emellertid utom varje tvivel. En av de olägenheter som voro karaktäristiska för bysystemet med dess ägosplittring, var för övrigt just slöseri med arbetskraft. Brukandet av de spridda ägolotterna ledde gärna till att rätt mycket tid förlorades genom överflyttning av arbetskraft och dragare från den ena åkerlappen till den andra.

Det är lätt att förstå, att bysystemet med dess bundenhet också verkade hämmande på jordbruksteknikens utveckling, och denna fråga skall strax närmare beröras. I den mån skiftesrörelsen gick framåt ökades därför möjligheterna till tekniskt framåtskridande. Resultaten i detta avseende synas dock ännu ha varit relativt långsamma under det skede som här behandlas, d. v. s. fram till inpå 1860-talet, i varje fall om man jämför med utvecklingen under den efterföljande perioden. Att märkbara framsteg gjordes, var dock tydligt. Vid århundradets början rörde sig jordbrukstekniken i huvudsak ännu alltjämt i urgamla, traditionella fåror. De växtföljdsystem som tillämpades voro, om också undantag ingalunda saknades, i allmänhet ej sådana, att de främjade ett bibehållande av jordens alstringskraft, och följden var, att en oproportionerligt stor del av åkerarealen måste lämnas som träda för att på så sätt trygga en återhämtning av växtkraften. Odlingen var som sagt över huvud mycket ensidigt inriktad på spannmål. Mest spridda voro de s. k. två- och treskiftesbruken. Vid det förra låg en del av åkern i träda, medan återstoden var besådd med höst- eller vårsäd. Vid det senare systemet var åkern indelad i tre delar, varav en låg

i träda, medan de övriga buro höst- och vårsäd. I vissa trakter med särskilt efterblivet jordbruk förekom t. o. m. det så kallade ensädet, där hela åkerarealen bar höstsäd eller vårsäd.[1] Det var klart, att speciellt detta sistnämnda system krävde en stark gödning, om ej jorden skulle bli fullständigt utsugen. Men också de båda övriga växtföljdsystemen ställde rätt stora anspråk härpå. Alla tre systemen förutsatte tydligen en rik tillgång på naturlig äng och andra betesmarker. Odlingen av foderväxter hade mycket ringa spridning, och foder för boskapen måste således hämtas från ängs- och hagmark. Där tillgången på dylik mark var relativt begränsad, som i en del av rikets slättbygder, hade tydligen boskapsskötseln att kämpa med särskilt stora svårigheter. En inskränkning av boskapsskötseln åter ledde till att tillgången på gödsel för åkerarealen minskades.

De nu nämnda växtföljdsystemen voro ingalunda något för Sverige karaktäristiskt. Tvärtom voro de om också i något varierande former vid 1800-talets början representerade i stora delar av Europa, ehuru modernare driftssystem vunnit allt starkare insteg i England och vissa andra trakter. Också i Sverige blevo under periodens lopp reformsträvanden alltmera påtagliga. I allmänhet var det herrgårdarna som gingo i spetsen för reformarbetet. I de fall där det redan förut existerat ett mer eller mindre primitivt växelbruk med omväxlande gräsväxt och spannmålsodling, utvecklades detta till större fullkomlighet. Mestadels var det dock impulser utifrån som successivt ledde det svenska jordbruket in på nya banor. Karaktäristiskt för de nya metoderna var, att trädesarealen erhöll en inskränktare omfattning än vid två- och treskiftesbruken. Denna inskränkning möjliggjordes, genom att de nya

[1] *N. Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena — —, Sthlm 1912, s. 606 ff. *H. Juhlin Dannfelt:* Kungl. lantbruksakademien 1813—1912 samt svenska lanthushållningen under nittonde århundradet, Stockholm 1913, s. 77 ff. *Åmark,* a. a. s. 14 ff. 27 ff. *Weibull,* a. a. s. 86 ff.

växtföljderna verkade mindre ogynnsamt på åkerns växtkraft än de förut rådande, på spannmålsproduktion ensidigt inriktade brukningssystemen. Ett viktigt led i de nya metoderna var, att foderväxter fingo en stigande betydelse för jordbruket. Härigenom skapades också förutsättningar för en reorganisation av boskapsskötseln. Så småningom började härjämte förbättrade gödningsmetoder vinna insteg. Genom Liebigs arbeten lades vid tiden omkring 1840 grunden för den moderna jordbrukskemin, och dessa nya idéer blevo ej heller okända i Sverige.

Ehuru sålunda perioden fram till 1860-talet i många punkter lade grunden för den snabba utveckling av jordbrukstekniken, som ägde rum under det följande tidsskedet, måste man dock som sagt erkänna, att reformerna ännu inte gingo i något särdeles hastigt tempo. Detta framgår redan av vad som tidigare sagts om jordbruksproduktionens karaktär, om den fortfarande relativt ensidiga inriktningen på spannmålsodling och om den jämförelsevis långsamma utvecklingen av den animaliska produktionen. En närmare undersökning visar också, att ännu på 1860-talet de gamla brukningssystemen hade betydande spridning i Sverige, särskilt inom det mindre jordbruket. I en del av landets viktigare jordbruksdistrikt hade dock växelbruket i olika former fått stor spridning. Skåne, vars jordbruk tidigare ej stått på någon särdeles hög nivå, gick nu i spetsen för framstegen. Men på många håll i landet visade sig de gamla metoderna mycket seglivade, och det var som sagt först under tiden efter 1860-talet, som det svenska jordbrukets tekniska omdaning nådde till fullt genombrott.[1]

När det gällde att skapa förutsättningar för livligare nyodlingsverksamhet och tekniska framsteg, var som sagt

[1] *Wohlin,* a. a. s. 621 ff. *Juhlin Dannfelt,* a. a. s. 98 ff. *A. Sjöström:* Huvuddragen av det svenska jordbrukets utveckling 1871—1919 (S. O. U. 1922: 41), Sthlm 1922, s. 25 ff. Det större jordbruket gick såsom förut framhållits i spetsen för utvecklingen.

skiftesrörelsen av stor betydelse. Men samtidigt försiggick också en förändring av den agrara organisationen i övrigt, låt vara att dessa reformer inte i ekonomisk betydelse kunde mäta sig med skiftesrörelsen. Det agrarpolitiska system som rådde i Sverige vid 1800-talets början, var i själva verket av ganska heterogen natur, beroende på att systemet successivt utformats under inflytande av mycket olikartade krafter. Vissa grundläggande drag, t. ex. bysystemet och ägoblandningen, voro delvis av så urgammal karaktär, att det nu är omöjligt att med säkerhet ange deras historiska uppkomst, andra åter voro mer eller mindre betingade av ståndsorganisationen, medan andra slutligen hade sin grund i statsfinansiella synpunkter, strävandet att trygga statens inkomst från jordbruksfastigheterna, eller i befolkningspolitiska hänsyn. Under olika tider hade olika synpunkter trätt i förgrunden, och i sin helhet var därför som sagt det agrarpolitiska systemet av föga enhetlig karaktär. Liksom i allmänhet den näringspolitiska lagstiftningen vid denna tid innefattade också den agrara ordningen ett ganska utpräglat statiskt drag. Systemet var med andra ord i väsentlig grad avpassat för ett samhälle, där förändringarna i fråga om folkmängd, produktionsteknik o. d. gingo relativt långsamt.

Vid början av 1800-talet hade raserandet av systemet på vissa punkter redan fortskridit rätt långt. Åtskilliga av de synpunkter som spelat en stor roll vid systemets uppbyggande, hade också vid den tiden i väsentlig grad förlorat sin betydelse. Också i fråga om det ur ekonomisk synpunkt säkerligen viktigaste momentet i det hävdvunna agrara systemet, byorganisationen, hade reformrörelsen vid 1800-talets början fortskridit rätt långt.

Bystrukturen var sedan gammalt i olika former förhärskande i Sveriges viktigaste jordbruksbygder i södra och meller-

sta Sverige.[1] Dessa bysamhällen voro uppenbarligen i stor utsträckning av mycket hög ålder, och det kan i detta sammanhang lämnas därhän, hur de från början uppstått. Systemet har som bekant haft och har delvis ännu i dag en stor spridning också i andra länder, och de problem som dess avveckling gav anledning till, framträdde på vissa håll såsom i England med mycket stor skärpa.

Bystrukturen var emellertid ej blott till finnandes i södra och mellersta Sveriges slättbygder utan hade också utbrett sig till vissa andra delar av landet. Byarna här hade dock av allt att döma uppstått på ett senare historiskt stadium, och i det hela hade de en något annan typ. Detta gäller t. ex. de norrländska älvbyarna och byarna i Dalarna. Omväxlande med byalagen förekom också enkelgårdsstruktur. I stor utsträckning var det tydligen geografiska faktorer, som påverkade frekvensen av de olika bosättningstyperna. Det är givet, att bystruktur hade svårare att utbilda sig i de egentliga skogsområdena, där det ofta knappast fanns plats för större, sammanhängande bosättningar, än på slättbygden. Vid sidan av de geografiska ha dock tydligen också andra omständigheter spelat in vid bestämmandet av bosättningens struktur. Byalagens storlek växlade starkt. ”Vid tiden för bykartornas upprättande under de 17:de och 18:de århundradena finner man exempelvis å ena sidan de stora skånska byalagen med över ett halvt hundratal gårdsnummer, å andra sidan de typiska uppsvenska byalagen med ett tiotal tomter och därunder.”[2] När byarna voro stora, blev ofta nog avståndet till utmarkerna ganska betydande, och olägenheterna härav ha redan framhållits.

[1] *Wohlin,* a. a. s. 493 ff.; *Thulin,* a. a. s. 1 ff. *H. Forssman:* Om skifte och annan jorddelning i by, samt *H. Juhlin Dannfelt:* Skifte och delning av jord ur ekonomisk synpunkt. (Båda i Svenska lantmäteriet 1628—1928, Del II, Sthlm 1928).
[2] *Wohlin,* a. a. s. 494.

Karaktäristisk för byorganisationen var en mer eller mindre utvecklad ägosplittring. De enskilda hemmanen i byn hade sina ägor uppdelade i olika tegar, spridda över byns åkerareal, och även ängen var i allmänhet fördelad på bydelägarna. Det är emellertid att märka, att ägoblandningens karaktär och omfattning växlade, och vad som nu har sagts har närmast tillämpning på byarna i de syd- och mellansvenska åkerbruksbygderna. Vad beträffar hag- och skogsmarken, så var den oskiftad och byns samfällda egendom. I vissa fall hade ägoblandningen under tidernas lopp minskats. När herrgårdar bildats, hade ofta deras ägor brutits ut ur byalagen. I allmänhet mötte dock försöken att skifta och sammanföra de spridda ägolotterna starkt motstånd, och ju större delägarnas antal var, desto svårare var det tydligen som regel att nå enighet i saken. Enligt vad initiativtagaren till den svenska skiftesrörelsen, Jacob Faggot, uppgav i ett memorial från 1748, hade det mestadels varit nästan omöjligt för en enskild bydelägare att få sin åker och äng skiftad och sammanförd på ett ställe, om han ej förklarat sig beredd att hålla till godo med relativt dålig jord.[1] Också erfarenheten från andra länder visar, att skiftesrörelsen är svår att få i gång, när jordfördelningen är mera demokratisk, d. v. s. när antalet delägare i byalagen är stort. En av orsakerna till att skiftesrörelsen så pass tidigt kom till genombrott i England, var just den omständigheten, att jordfördelningen där var så ojämn, och att storgodsen spelade en så betydande roll.

Om det således länge visade sig mycket svårt att få till stånd en skiftning av byalagen i Sverige, måste utvecklingen tämligen oundvikligen leda till att ägosplittringen under tidernas lopp ökades i stället för att minskas. Hemmansklyvning på grund av arvskifte eller av andra anledningar ledde till att de spridda tegarna ytterligare uppdelades och till att åkerremsorna blevo ännu smalare. Och i samband

[1] *Thulin,* a. a. s. 9.

härmed blev det tryck, som bysystemet lade på jordbrukets utveckling, alltmera kännbart. Det har ofta sagts, att bysystemet nästan med nödvändighet framtvingade mer eller mindre kollektivistiska brukningsmetoder. Ett dylikt uttryckssätt kan dock lätt leda till missförstånd. Byalagens medlemmar innehade sina åkertegar och oftast också sina ängsmarker på villkor som kunde betecknas som tydlig individuell äganderätt.[1] Och även om skogen var i samfällt bruk, så hade dock de olika bydelägarna sina anparter i densamma, låt vara att dessa anparter ej tagit formen av individuellt avgränsade jordområden såsom andelarna i åkerjorden.[2] Men systemet medförde ett rätt starkt tvång i fråga om brukningsmetoderna och härigenom också ett visst band på det fria förfogandet över egendomen. Utan tvivel fanns det också på bysystemets tid ett visst spelrum för individuella driftmetoder, men i mångt och mycket rådde dock som sagt ett kännbart tvång. Själva åkerindelningens karaktär förde detta med sig. Vid brukandet av sina tegar var man mer eller mindre beroende av sina grannar. Sådden måste försiggå tämligen samtidigt och likaså skörden, efter vars avslutande byns kreatur släpptes ut att beta på den avbärgade åkern. Också i fråga om ängarnas skötsel, höbärgning och bete var man tämligen hänvisad att följa en gemensam plan. Vad slutligen skogsmarken beträffar, var det tydligt att bestämda gränser måste sättas för det individuella exploaterandet av densamma. Under sådana omständigheter blev bystämman av stor betydelse för jord-

[1] Det är emellertid givet, att äganderättens ekonomiska värde inskränktes av bytvånget, som lade kännbara hinder för jordens fria brukande. För övrigt varierade äganderättsförhållandena inom olika byar och det förekom till och med undantagsfall, då åkerjorden ej var utskiftad. Jfr *Wohlin,* a. a. s. 496 ff. Faktiskt var inte heller skifteslagstiftningens ställning till äganderättsfrågan fullt klar, och det har sagts, att skiftena på grund härav »ofta inneburit en lek med — — äganderätten.» *Thulin,* a. a. s. 75.

[2] Det kan dock ej förnekas, att mycken oklarhet och obestämdhet rådde beträffande dessa anparter.

bruksdriftens ordnande, och den enskilde bymedlemmen hade att i stor utsträckning underordna sig densamma och de traditioner som den bragte till uttryck. Det är inte tvivel om att allt detta verkade hämmande på de tekniska framstegen inom jordbruket och lade kännbara band på den enskilda företagsamheten. Också i andra avseenden medförde det rådande systemet olägenheter. Den invecklade egendomsfördelningen och nödvändigheten av ett nära samarbete mellan bymedlemmarna skapade många friktionsanledningar. De större bysamhällena uppvisade väl också en del sanitära olägenheter. Men det får inte heller glömmas, att bysystemet hade sina ljusa sidor och under gynnsamma förhållanden måhända skapade större trevnad än bosättningen i enstaka gårdar, och att samarbetet vid jordbruksdriften också kunde ha sina fördelar.

Faktiskt måste det nog erkännas, att diskussionen från 1700- och 1800-talen är ägnad att ge en något skev bild av bysystemets historiska betydelse. Detta beror väl helt enkelt därpå, att olägenheterna vid denna tid framträdde långt starkare än tidigare. Särskilt sedan folkökningen börjat slå in på ett hastigare tempo, gjorde sig bysystemets tryck alltmera kännbart. Systemet var som sagt egentligen bäst avpassat för ett i ekonomiskt avseende mera statiskt samhälle. Hemmansklyvningar, nyodlingar o. d. stötte på större svårigheter, när jorden var fördelad på bysamhällen, än när enkelgårdsstruktur förhärskade. Här liksom på andra punkter var det privata initiativet i viss mån bundet av byorganisationen, och olägenheterna av hemmansklyvning måste göra sig mycket kännbara, när gårdarna voro uppdelade i en mängd små tegar. När intresset för jordbrukstekniska framsteg nu också blev livligare, måste bysystemet också ur denna synpunkt te sig som en anomali.

Vid sidan av bysystemet fanns det också andra omstän-

digheter, lagar och traditioner, som i högre eller lägre grad verkade konserverande på den hävdvunna jordbruksorganisationen och reste vissa hinder mot en fri förfoganderätt över jorden. I det hela synas dessa omständigheter ha varit av långt mindre praktisk betydelse än bysystemet, men det är dock omöjligt att gå förbi dem i detta sammanhang. I likhet med bysystemet försvårade de som sagt i högre eller lägre grad jordens mobilisering. Över huvud har ju det senaste århundradets utveckling lett till en ökad ”kommersialisering” av jordbruket. Jordbrukets produkter ha allt mer och mer blivit föremål för handel, jordegendomen har i allt högre grad mobiliserats. Denna mobilisering av jorden har bl. a. också förutsatt en klarare fixering av äganderättsförhållandena, än den bymässiga organisationen kunde erbjuda. Först i den mån dessa förhållanden blivit klarare och överskådligare, ha möjligheter skapats för en starkare mobilisering av jorden, en mobilisering som säkerligen underlättat spridningen av nya idéer och nya metoder på jordbrukets område. Men också bortsett från bysystemet existerade det som sagt länge nog en del andra moment, som mer eller mindre inskränkte förfoganderätten över jorden. Både lagstiftning och tradition samverkade här. Ståndsprivilegier, skattepolitik, arvslagstiftning och arvssedvänjor voro några av de viktigare bland de omständigheter som spelade in. Det kan emellertid här endast bli fråga om att dröja vid några huvudpunkter.

Sedan gammalt ha de självägande bönderna spelat en mycket stor roll inom det svenska jordbruket. Men deras fria förfoganderätt över jorden var länge inskränkt på grund av beskattningssynpunkter och andra statliga hänsyn. Vid 1800-talets början hade denna politik på viktiga punkter uppgivits. De gamla jordskatterna förlorade allt mer och mer i relativ betydelse, och också ur den synpunkten hade det tett

sig allt mindre påkallat att upprätthålla de inskränkningar i skattebondens förfoganderätt över sin jord, vilka avsett att trygga skattens riktiga utgörande. Men fastän sålunda vissa av de moment som tidigare behärskat den svenska agrarpolitiken successivt förlorade i betydelse, innebar detta ej utan vidare att den gamla politiken helt uppgavs. I vissa fall fann man ett stöd för en fortsatt restriktiv politik i andra synpunkter, som delvis också tidigare influerat, även om de ej intagit en central ställning.

En punkt där det gamla systemet relativt länge lämnade spår efter sig, var den lagstiftning som sedan gammalt reglerade och inskränkte rätten till jordstyckning. Det agrara lagstiftningskomplex som var i kraft under förra hälften av 1700-talet, och varav restriktionerna mot hemmansklyvning utgjorde en integrerande del, hade, i den mån det över huvud var effektivt, en uppenbar tendens att verka hämmande på tillkomsten av nya hushåll inom jordbruket och så tillvida också på folkökningen inom landet, vilken ju under denna tid i så avgörande grad var beroende på utkomstmöjligheterna inom jordbruket. Så länge rätten till hemmansklyvning var relativt snävt begränsad och lagstiftningen ställde sig mycket ogynnsamt till anläggningen av torp- och backstugor, voro tydligen — åtminstone på papperet — möjligheterna till bildande av nya hushåll inom jordbruket rätt begränsade. Detta så mycket mer som jordbruksarbetarna till största delen voro ogifta tjänstehjon och systemet med gift arbetskraft, närmast det s. k. statarsystemet, ej vunnit starkare insteg. För övrigt hade lagstiftningen vid den tiden också i rätt kännbar grad inskränkt böndernas rätt till användande av arbetskraft, inskränkningar som tidvis gingo ända därhän att begränsa rätten att använda egna barn vid arbetet. Lagstiftningen borde således som sagt ha verkat ganska hämmande på utkomstmöjligheterna inom jordbruket och härigenom på folkökningen i dess helhet så-

väl som på jordbrukets expansion — om den varit effektiv.[1] Det är naturligtvis svårt att numera med fullkomlig säkerhet uttala sig om denna lagstiftnings verkningar, men de undersökningar som gjorts, synas dock alldeles bestämt peka i den riktningen, att dess effektivitet inte var särdeles betydande.[2] Svårigheterna att kontrollera lagstiftningens efterlevnad måste också för den tidens administrativa resurser ha varit tämligen oöverkomliga. Det är dessutom att märka, att en del och härtill en ej alldeles obetydlig del av det svenska jordbruket, nämligen frälsejorden, intog en särskilt gynnad ställning och t. o. m. bör ha haft fördelar av en del av de restriktioner som rådde för skattejorden, i den mån de hade betydelse. När möjligheterna på skattejorden begränsades, sökte man sig över till frälsejorden.

I detta sammanhang är emellertid frågan om lagstiftningens effektivitet under 1700-talet av mindre betydelse. Huvudsaken är, att systemet vid 1800-talets början redan var i väsentliga punkter genombrutet. Det var numera tillåtet att anlägga torp också på skattejorden, och inskränkningarna i rätten till hållande av tjänstehjon hade undanröjts. Statarsystemet började också så småningom bli vanligare. I fråga om rätten till jordstyckning rådde visserligen fortfarande restriktioner, men också här hade dock lagstiftningen blivit föremål för en väsentlig uppmjukning. Under sådana omständigheter kunde jordstyckningslagstiftningen inte längre — ens på papperet — ha samma betydelse ur allmän befolkningspolitisk synpunkt som tidigare. Den kunde nu på sin höjd verka för upprätthållandet av en viss ”besuttenhet” inom själva bondebefolkningen, och i denna punkt stöddes den

[1] Jfr *Wohlin,* a. a. s. 79 ff. och passim. För en omfattande kolonisationsrörelse i de stora skogsbygderna voro förutsättningarna inte särdeles ljusa. Jfr nedan s. 87 ff. Tidvis hade statsmakten sökt befrämja en dylik kolonisation, men tidvis hade också kolonisationen motverkats av strävandena att trygga bergshanteringens tillgång på skog.
[2] Se *Wohlin,* a. a.

fortfarande i viss utsträckning av arvslagstiftningen. Anhängarna av det bestående systemet hade också sitt viktigaste argument i denna besuttenhetssynpunkt.[1] Den snabba ökningen av folkmängden gjorde, att farhågorna för en tilltagande pauperism tedde sig kanske ännu mera aktuella än tidigare. Det var omöjligt att sluta ögonen för det faktum, att ett jordbruksproletariat kunde innebära kännbara sociala, kanske också politiska vådor. Under dylika omständigheter tedde sig för många bibehållandet av en "besutten" bondeklass som ett trygghetsmoment.

Det kunde emellertid svårligen göras gällande, att farhågorna för ett jordbruksproletariat med någon logisk nödvändighet ledde till kravet på bibehållande av den rådande jordstyckningslagstiftningen. Det var ju som sagt tydligt, att lagstiftningen, åtminstone i dess dåvarande skick, ej kunde väntas i nämnvärd grad påverka folkökningen i dess helhet. Även om man med lagstiftningens hjälp kunde förhindra upplösningen av den besuttna bondeklassen, kunde man dock ej härmed förebygga den snabba tillväxten av ett egendomslöst jordbruksproletariat. Tvärtom kunde man vänta, att denna lagstiftning, genom att försvåra bildandet av småbruk och i allmänhet smärre självständiga lägenheter, bidrog att påskynda tillväxten av den egendomslösa jordbruksbefolkningen. Ur liberal synpunkt föreföll det klokare att eliminera de hämmande restriktionerna i agrarlagstiftningen och på så vis bereda ökat spelrum för det enskilda initiativet och underlätta en expansion av jordbruket, som kunde bereda tillfredsställande utkomstmöjligheter åt den snabbt växande befolkningen.

Den restriktiva jordstyckningslagstiftningens slutliga öde kunde i viss mån betraktas som en parallellföreteelse till arvslagstiftningens utveckling. Av allt att döma verkade faktiskt arvslagstiftningen och arvssedvänjorna betydligt

[1] Jfr *Wohlin* a. a. s. 722 ff.

mera hämmande på jordstyckningen än den speciella lagstiftningen på detta område. Här märks först och främst begränsningarna i kvinnans arvsrätt. I Sverige rådde ännu vid 1800-talets början ej enhetlighet på denna punkt. I äldre tid hade stadslagen stadgat, att kvinnan ärvde lika med jämnskyld man; enligt landslagen åter gällde den bestämmelsen, att kvinnans arvslott var hälften av mannens.[1] Dessa bestämmelser stodo i samband med jordegendomens övervägande på landsbygden. I fråga om jordegendomen hade sedan gammalt ättesynpunkterna spelat en stor roll, strävandet att bevara jorden inom ätten. Denna skillnad i arvsrätten bibehölls också i 1734 års lag och hade också kommit att i viss mån kombineras med ståndsindelningen. I stort sett gällde sålunda landsrättens arvsprincip för adeln och bondeståndet. En ytterligare skärpning av denna ordning var det s. k. primogenitursystemet eller över huvud sådant system, där jordegendomen odelad övergick till endast en av arvingarna. I Sverige hade detta system ej vunnit insteg i lagstiftningen annat än så tillvida, att fideikommissbildning tillåtits. Någon mycket stor betydelse hade dock fideikommissinstitutet ej fått i Sverige, och 1810 infördes en bestämmelse, som praktiskt taget gjorde slut på bildandet av nya jordbruksfideikommiss. Viktigare var primogeniturprincipens framträdande i arvssedvänjorna. Faktiskt rådde ännu vid 1800-talets början i inte ringa utsträckning bland allmogen arvssedvänjor, som till sina verkningar närmade sig primogenitursystem eller andra former av privilegierad arvsföljd.[2]

Gemensamt för de nu behandlade faktorerna, vare sig jordstyckningslagstiftning eller arvsförhållanden, är att deras inflytande var mindre märkbart i fråga om den allmänna befolkningsrörelsen och jordbrukets expansion än i

[1] S. O. U. 1925: 43 s. 60.
[2] *N. Wohlin:* Faran av bondeklassens undergrävande (Emigrationsutredningen, Bil. 10), Sthlm 1910.

fråga om jordbruksbefolkningens sociala gruppering, även om det ej utan vidare kan göras gällande, att de voro betydelselösa i de båda förstnämnda hänseendena. Också dessa bestämmelser och traditioner hade liksom byorganisationen ett rätt starkt statiskt drag, och svårigheterna för deras upprätthållande växte, i den mån folkökningen började visa tydligare tecken till acceleration. Trots att byorganisationen, jordstyckningslagstiftningen och arvsförhållandena hade i flera avseenden ganska olikartat historiskt ursprung, hade de ändå på samma gång mycket gemensamt och stödde och kompletterade i viktiga avseenden varandra. När ett led i systemet rubbades, försämrades härmed också förutsättningarna för de andras upprätthållande.

Det ojämförligt viktigaste momentet i systemet var som sagt av allt att döma byorganisationen. Det var också på denna punkt, som ett avgörande omdaningsarbete först satte in. Vid 1800-talets början hade skiftesrörelsen, som daterade sig från det föregående århundradets mitt, redan nått ganska betydande resultat. Men svårigheter hade också framträtt i rikt mått. Över huvud var det först genom statsmaktens ingripande som skiftesrörelsen på allvar kunnat bringas i gång, och rörelsens fortsatta utveckling krävde ett ihärdigt och planmässigt arbete från myndigheternas sida. Sammanförandet av de spridda ägolotterna krävde naturligtvis i stor omfattning, att ett byte ägde rum mellan de olika bydelägarna, och härvid måste man ofta räkna med att de lotter, som gingo i byte mot varandra, voro av olika kvalitet. Härvid blev en kompensation påkallad för den som erhöll ett sämre jordområde i utbyte för ett bättre, och det är klart, att avvägandet av olika intressen mot varandra i dylika fall ofta skulle ge anledning till bittra tvistigheter. Liknande vanskligheter mötte vid uppdelningen av skogsmarken. Ofta nog skulle ett konsekvent genomförande av skiftet ha förutsatt, att flera eller färre bydelägare flyttade ut från by-

samhället. Detta återigen medförde kostnader och andra olägenheter, och man ansåg sig därför ej kunna urgera ett dylikt krav.[1] Men också i fall, där de gällande författningarna gåvo direkta föreskrifter, blevo dessa ej sällan bristfälligt realiserade. ”Det sades, att på många ställen vid redan skedda ägodelningar lantmätarna alldeles åsidosatt storskiftesförfattningarnas både anda och mening, så att, i stället för att ägorna vid delningen bort läggas i ett skifte, de fördelats i 10 à 12, ja ofta t. o. m. 20 lotter och därutöver, och dessa så kallade storskiftesdelningar hade domstolarna ej ansett sig kunna vägra fastställa.”[2]

Men trots allt var dock ett viktigt steg taget till den gamla byorganisationens upplösning. Och även om motståndet ännu alltjämt i många fall var starkt, måste ändå de gynnsamma verkningarna av ägosplittringens minskning så småningom öka antalet av skiftesrörelsens anhängare. På detta sätt förbereddes i viss mån stämningen för fortsatta reformer. Enskiftet, d. v. s. ett fullständigt eliminerande — så långt möjligt — av ägosplittringen, kom alltmer att te sig som den logiska fortsättningen på den inledda skiftesrörelsen. Ett betydelsefullt arbete utfördes här av enskilda föregångsmän på området.

Slutligen omfattades också genom flera förordningar vid 1800-talets början enskiftets princip av lagstiftningen, och härefter fick skiftesrörelsen ny fart. Fortfarande mötte rörelsen dock mycken misstro ibland allmogen, något som också framgår av samtida berättelser. Det kan måhända vara av intresse att återge några utdrag ur en skildring från det skånska enskiftets tidigaste period. ”En delägare hade sökt enskifte. Delägare, gode män och publika ombud voro samlade. Efter slutad ägogradering och besiktning av byggnader och plantering återkommer hela församlingen mot aftonen

[1] *Thulin,* a. a. s. 21 ff.
[2] *Thulin,* a. a. s. 22 n. 1.

till sin utgångspunkt, enskiftessökandens trånga stuga, förut uppfylld med barn och småkreatur av flera slag.”

”På ett litet bord utvecklas kartan över byalagets ägorymd. På en bänk eller vägg uppdrages med krita en ägofigur, motsvarande den som kartan utvisar.” Och nu följer en livlig debatt, där kritteckningar få tjänstgöra som åskådningsmaterial. Det gäller att skifta jorden mellan de olika bydelägarna och dra upp de nya gränserna på kartan. Det är tydligt, att det inte är någon lätt sak att förena alla stridiga intressen. ”Omsorgen om egen fördel, kärleken till de gamla boställerna, fruktan att därifrån ryckas, ångor av mat och annan förfriskning och den instängda luften i den trånga stugan, varuti så många som möjligt av båda könen inträngt för att deltaga uti överläggningen om vad de flesta ej fatta annorlunda, än att en olycka är för dörren, — allt detta hör till en dylik konferens.”

”Äntligen är man ense om läget för den enskiftessökandes plan. Han är naturligtvis utkastad så långt som möjligt på fäladsmarken eller havrejorden.”[1] Så kommer då diskussionen till ordnandet av de övriga bydelägarnas förhållanden. ”Snart blir det klart, att en allmän enskiftesdelning för vilken lantmätaren verksamt arbetar, har företräde, och den beslutes. — — — Därefter kämpas om skyldigheten till avflyttning eller rättigheten till kvarboende. För att lugna sinnena göras så många spetsiga vinklar åt byen som möjligt är, och uti dessa inrymmas platser till kvarboende.” Nästa vår sker så utstakningen. ”På marken visar sig enskiftesplanernas läge helt annorlunda än man i halvmörkret med blicken på kartan föreställt sig. Alla äro missbelåtna, men all hjälp är avskuren, ty förrättningen är redan fastställd. Så började och så slutades många enskiften. Här vidtager skuldsättningen — för de utflyttade till

[1] Havre odlades ofta på de avlägsnare liggande åkrarna.

nybyggnaders uppförande — för de kvarboende, som bibehållits vid den bästa eller toftejorden, för att avbörda sig den dryga odlingsersättningen åt dem som fått den sämre jorden. Huru illa man beräknat enskiftesstadgans verkningar, bevisas därav, att avflyttningshjälpen, som staten åtog sig betala och utfäste till och med till en rdr specie per tunnland, för hela Skåne endast bestämdes till 10 000 rdr årligen. Härav uppkom den olycka, att många utflyttare fingo i flere år vänta på en slik ersättning i stället för att den genast bort utfalla."[1]

Hela perioden igenom fortgick skiftesrörelsen med stor livaktighet delvis med stöd av nya förordningar. Vid tiden omkring 1865 återstod ännu mycket att göra i vissa delar av landet, men inom de egentliga jordbruksområdena var rörelsen dock till väsentlig del slutförd.[2] Utflyttningen från byarna tog mycket stor omfattning, och bosättningsförhållandena på den svenska landsbygden fingo i samband härmed en annan karaktär. Byarna förlorade i betydelse, medan systemet med enstaka gårdar fick en starkt ökad utbredning. Skiftesrörelsens konsekvenser för jordbrukets expansion och för jordbruksteknikens framåtskridande har redan förut berörts. Men rörelsen fick också betydelse för andra grenar av lanthushållningen framför allt skogsbruket. I detta fall är det kanske särskilt påtagligt, att skiftesrörelsens verkan var en verkan på gott och ont. Så länge skogen låg som byallmänning, hade — åtminstone i princip — vissa hinder förelegat för skogsskövling. Hur pass betydande dessa hinder voro, är visserligen svårt att avgöra. Men under alla omständigheter är det obestridligt, att det var lättare att disponera över skogen, sedan den delats

[1] *C. C. Halling:* Minnen (Samlingar utgivna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening av *M. Weibull.* H. VII, Lund 1877) s. 29 ff. Jfr *Möller,* a. a. s. 230 ff.

[2] Jfr också uppgifterna om skiftesrörelsens fortgång i K. B:s Femårsberättelser.

upp på de enskilda gårdarna.[1] Och denna förändring fick också praktisk betydelse, i den mån trävaruhanteringen växte upp till en storindustri. Men å andra sidan måste det också medges, att utsikterna till att bönderna skulle intressera sig för skogens skötsel sannolikt ökades, när de själva direkt kunde skörda vinsten av en förbättrad skogsvård.

I England var det ett allmänt klagomål, att skiftesrörelsen medförde svåra olägenheter för de fattigaste bydelägarna och ännu mer för dem, som utan laga rätt slagit sig ned på byallmänningen. Båda dessa grupper hade dragit fördel av betet på skogs- och hagmarken, delvis också på ängen och på byåkrarna, sedan skörden ägt rum. Man hade i ej så få fall tolererat, att betesrätten utsträcktes utöver vad som strikt taget kunde anses vara vederbörandes rätt, eller att personer som slagit sig ner på byallmänningen, använde den som betesmark. Skiftesrörelsen, som ju innebar ett fixerande och ömsesidigt avgränsande av bymedlemmarnas jordegendom, ledde gärna till att rättigheter, som ej kunde anses lagligen grundade, inte erhöllo beaktande vid skiftesförrättningarna, även om man i en del fall lät humanitetsskäl tala och beviljade en viss kompensation. I Sverige gick skiftesrörelsen under mycket mera direkt kontroll av det allmänna än i England. Det är mycket möjligt, att förhållandena också i andra avseenden lågo annorlunda till i Sverige än i England. I varje fall hörde man i Sverige jämförelsevis litet klagomål av nu antytt slag. Men det framgår dock tydligt nog, att svårigheterna inte heller i Sverige voro okända, och att vissa befolkningselement, åtminstone till en början, rönte en ogynnsam inverkan av skiftesrörelsen.[2]

Genom skiftesrörelsen hade också den restriktiva jordstyckningslagstiftningen förlorat ett viktigt stöd. Den bun-

[1] Jfr *Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken s. 605 ff.
[2] *Wohlin,* a. a. s. 606. Jfr *Halling,* a. a. s. 30 ff.

denhet som bysystemet och ägosplittringen medfört, hade som sagt utan tvivel verkat återhållande på fastighetshandeln, och skiftesrörelsen inledde också här i mångt och mycket en ny tid. Hemmansklyvningar som under ägosplittringens tid tett sig svårgenomförbara, blevo nu jämförelsevis lätta att ordna. Också jordkoncentration underlättades genom byorganisationens upplösning. Den gamla jordstyckningslagstiftningen hade som sagt genom dessa förändringar förlorat ett av sina huvudstöd. Icke dess mindre drog det dock ut på tiden, innan den definitivt bröts ned. Efter en kortvarig reaktion på 1850-talet gick emellertid upplösningsprocessen hastigt framåt, och det dröjde ej länge, innan det gamla systemet var praktiskt taget fullständigt demolerat. Någon högre grad av självständig effektivitet hade jordstyckningslagstiftningen aldrig haft. Endast i den mån den stöddes av andra faktorer, såsom bysystemet och arvslagstiftningen, hade dess syfte åtminstone i någon mån realiserats. Men på 1850-talet hade också det stöd, som arvslagstiftningen gav, eliminerats. År 1845 genomfördes den lika arvsrätten för man och kvinna. Härmed var ett steg taget, som innebar ett väsentligt främjande av jordstyckningen, och som säkerligen ur den synpunkten var långt viktigare än den speciella jordstyckningslagstiftningens fall.[1]

Successivt försiggick också i fråga om arvssedvänjorna en förändring, som var ägnad att ge ytterligare eftertryck åt lagstiftningens ombildning. I stort sett gick förändringen i den riktningen, att arvingarnas likaberättigande alltmer kom till uttryck. Arvssederna bland allmogen hade växlat i olika delar av landet, men såsom förut framhållits, hade sådana arvssedvänjor, som ledde till att gården vid arvskifte odelad överlämnades till en av arvingarna, en ganska stor spridning. Ofta skedde för övrigt övertagandet av gården redan under den föregående innehavarens livstid, varvid

[1] Se härom *Wohlin,* a. a.

denne betingade sig ett undantag eller annan liknande förmån. De övriga arvingarna utlöstes vanligen vid ett dylikt system på för huvudarvingen billiga grunder.

De avgörande förändringarna i arvssedvänjorna synas ha fallit inom perioden efter 1860-talet. Men de första tendenserna till förändring torde dock ha framträtt tidigare. Över huvud gick utvecklingen i den riktningen, att den äldre bondegenerationen fick allt mindre inflytande på arvsföljden.[1] Det blev allt vanligare, att ett verkligt arvskifte kom till stånd, och även om gården odelad övertogs av en av arvingarna, fick han vidkännas en ersättning till de övriga arvingarna, som mera svarade mot marknadsvärdet av deras andel i arvet. Delvis berodde väl detta på att själva den andliga miljön förändrats, på att traditionens makt minskats och sammanhållningen inom släkterna ej längre var densamma som förut. Men i mångt och mycket voro förändringarna endast en återspegling av den ekonomiska omdaningen. Det centrala faktum var, att gårdarna alltmer började få ett högre värde. Egenhushållningen hade sett sina bästa dagar och handeln blev allt livligare, särskilt efter järnvägarnas tillkomst. Jordbruket hade, framför allt mot periodens slut, tack vare spannmålsexporten och den inhemska industrins expansion fått en vidgad marknad för sina produkter. Samtidigt hade trävaruhanteringens uppsving starkt återverkat på stora delar av det svenska jordbruket också på det viset, att skogarnas värde kraftigt stigit. Och detta kapital kunde vid behov, t. ex. vid ett arvskifte, relativt hastigt realiseras. Tack vare kreditväsendets utveckling kunde också transaktionerna arvingarna emellan lättare ordnas än förut. Inför dessa upplösande krafter kunde inte heller de traditionella arvssedvänjorna hålla stånd.

Det är som sagt tämligen klart, att upplösningen av den

[1] *Wohlin:* Faran av bondeklassens undergrävande, s. 43.

gamla agrara organisationen, framför allt bysystemet och ägosplittringen, i väsentlig grad underlättade den raska utveckling av jordbrukets produktion som karaktäriserade den här behandlade perioden. Det var också att vänta, att förändringarna skulle sätta vissa spår beträffande jordegendomens fördelning och driftformerna inom jordbruket. Det är emellertid ingen lätt uppgift att statistiskt söka belysa dessa sistnämnda frågor. Knappheten på användbart material är starkt kännbar, och man torde knappast kunna komma utöver vissa tämligen allmänt hållna slutsatser. Först och främst är det emellertid här skäl att understryka ett par omständigheter, som äro av stor vikt för sakens bedömande. Det är visserligen sant, att upplösningen av den gamla agrara organisationen i hög grad underlättade jordens mobilisering.[1] Men resultatet härav kunde, allt efter omständigheterna, bli antingen jordkoncentration eller jordstyckning. Och det är naturligtvis en viss risk att sammanfattande siffror över förändringarna i jordegendomens fördelning ge en överdriven bild av stabilitet i sådana fall, då såväl koncentrations- som styckningstendenser samtidigt varit i verksamhet men i sina resultat mer eller mindre kompenserat varandra. I den mån kredit- och kapitalmarknaden utvecklas, bli vidare uppgifter rörande jordegendomens fördelning svårare att bedöma, speciellt om det gäller att dra några slutsatser rörande besuttenhetsförhållanden. Denna omständighet gjorde sig också i viss mån gällande i Sverige under denna period, fast den blev betydligt mera framträdande under den följande. Jordbrukets skuldsättning vare sig intecknad eller ej ökades successivt. Ej sällan var detta ett sätt att undgå en formell styckning av jorden vid arvskiften eller egendomsköp. Den reella styckningen — om ett sådant uttryck tillåtes — var med andra ord större än den formella.

I belysning av dessa omständigheter ter det sig knappast

[1] Se *Wohlin*, a. a. s. 56 ff.

överraskande, att den här ifrågavarande perioden för landet i dess helhet ej karaktäriserades av några revolutionerande förändringar i jordegendomens fördelning.[1] Förhållandena varierade emellertid i olika delar av landet. En relativt stark jordstyckning framträdde särskilt i vissa delar av västra och södra Sverige samt i Norrland. I Mälarprovinserna däremot var styckningstendensen speciellt svag. Samtidigt försiggick inom en del av slättbygderna i mellersta och södra Sverige en viss jordkoncentration.[2] I det hela synes dock jordstyckningen ha haft avsevärt större betydelse än jordkoncentrationen. Trots allt torde man dock kunna säga, att egendomsfördelningen inom jordbruket i stort sett visade en relativt hög grad av stabilitet. Man får inte heller glömma, att den starka nyodlingen hade till följd, att en rätt stark jordstyckning kunde äga rum utan minskning i lägenheternas genomsnittliga åkerareal.[3]

En annan fråga är, hur driftsystemen inom jordbruket utvecklade sig, om smådriften vann terräng på stordriftens bekostnad eller tvärtom. Svaret blir här i viss mån beroende på, vad man menar med en självständig driftsenhet. Om man medräknar torpen, kan man i varje fall säga, att styckningstendensen var mera framträdande i drifthänseende än i fråga om egendomsfördelningen. Också i fråga om driftformernas utveckling hade säkerligen skiftesrörelsen stor betydelse genom att underlätta upptagandet av nya brukningsdelar. Och

[1] Jfr här utom förut anförda arbeten *N. Wohlin:* Jordfördelningen och landsbygdens avfolkning, Sthlm 1915, samt Jordkommissionens betänkanden, del II, Sthlm 1921. Det historiska materialet är här mycket bristfälligt, och det kan ej vara fråga om att nå fram till annat än mera allmänt hållna slutsatser. Jordens fördelning ur äganderättssynpunkt och dess fördelning i brukningsdelar är inte heller lätt att hålla isär, men detta torde i ett land med Sveriges agrara struktur vara av mindre betydelse.

[2] Jfr *Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken, s. 560, 596.

[3] Jfr *Wohlin:* a. a. s. 645 ff. I varje fall är det inte möjligt att av enbart jordstyckningens utveckling dra några bestämda slutsatser rörande »besuttenhetsförhållandena». Värdet av en given jordareal kan ju influeras av så många omständigheter.

den har utan tvivel genom sin stegring av nyodlingstendensen starkt bidragit att skapa arbetstillfällen också för de kategorier av jordbruksbefolkningen, som tillhörde backstugu- och inhysesklasserna samt tjänsteklassen.

Yrkesstatistiken ger en om också grov och summarisk bild av hur den agrara expansionen i befolkningshänseende gestaltade sig och visar, vilken viktig roll särskilt torparklassen samt backstugu- och inhysesklasserna härvid spelade. Expansionen medförde en ökning i bondeklassens numerär i samband med tillväxten i gårdarnas antal. Men det var andra förändringar, som dock voro mera i ögonen fallande, nämligen ökningen i torparklassen samt ännu mer i backstugu- och inhysesklasserna. Detta framgår av följande siffror över den jordbruksidkande befolkningens fördelning år 1800 och år 1870.[1]

	Bonde-klassen	Torpare-klassen	Backstugu- och inhyses-klasserna	Tjänste-klassen	Hela den jordbruks-idkande befolkningen
1800	1 102 000	262 000	197 000	277 000	1 838 000
1870	1 396 000	436 000	482 000	369 000	2 684 000

Den utveckling som dessa siffror ge vittnesbörd om, innebar givetvis ganska djupgående sociala konsekvenser. Visserligen är den yrkesgruppering, som här återgivits, ganska schematisk, och varken ekonomiskt eller socialt var gränsen mellan de olika grupperna mycket skarp. Bondeklassen innehöll givetvis också många ekonomiskt svagt situerade element. Å andra sidan voro de bäst ställda inom torparklassen knappast i ogynnsammare läge än en del av de arrendatorer, som inräknades i bondeklassen. Tjänsteklassen slutligen innehöll väl också en del element, som socialt närmast hörde till bondeklassen. Under alla omständigheter var det dock

[1] *Wohlin*, s. 49, s. 180 ff. Här avses »den sammanlagda i jordbruk med binäringar sysselsatta folkmängden». Beräkningen bygger på något andra grunder än tabellen på s. 20.

tydligt, att en stark social förskjutning ägt rum, och exempelvis måste den höga siffran för backstugu- och inhysesklasserna te sig något oroande. Man har svårt att undgå den konklusionen, att, om utvecklingen fortsatt på samma sätt, Sverige så småningom skulle ha kommit att ställas inför ett allvarligt agrarsocialt problem, liknande det som flera andra länder under de senaste årtiondena haft att kämpa med.

Var det svenska jordbruket således vid tiden omkring 1860 överbefolkat? För att besvara en dylik fråga måste man först och främst ha klarhet om, vad som menas med ”överbefolkning”. Om man använder uttrycket i ekonomisk bemärkelse, förefaller det rimligast att därmed avse ett tillstånd, när befolkningen tillvuxit i en omfattning, som hotar att leda till en sänkning av den genomsnittliga levnadsstandarden. Kan man således anse, att jordbruksbefolkningens tillväxt vid slutet av 1860-talet nått en dylik kritisk punkt?

I betraktande av den jämförelsevis långsamma tillväxten av bondeklassens numerär, förefaller det tämligen uteslutet, att man i fråga om denna grupp skulle ha haft anledning räkna med någon försämring av den genomsnittliga ekonomiska standarden. Den starka ökningen av produktionen gör tvärtom, att man nästan med nödvändighet drivs till den slutsatsen, att bondeklassens genomsnittliga ekonomiska ställning starkt förbättrats. Detta hindrar ej, att utvecklingen inom vissa landsdelar var mera ogynnsam. Och den obesuttna bondebefolkning, som var ganska talrik inom vissa distrikt, levde utan tvivel alltjämt på en ganska låg ekonomisk nivå. ”Denna allmoge bodde på extensivt brukade arealer, för små för att kunna föda ett hushåll, hade en outvecklad ladugårdsskötsel och föga eller ingen mejerirörelse. I likhet med torpare och backstugusittare levde den i torftiga, understundom i eländiga förhållanden, i dåliga bostäder, med för knappt tillmätt och ofta olämplig kost.

För sin existens var den ovillkorligt beroende av binäringar och biförtjänster.”[1]

Utvecklingen visade som sagt rätt betydande lokala variationer. Det är härvid att märka, att folkökningen var olika stark inom olika delar av den svenska landsbygden. På denna tid, då flyttningsrörelserna ännu voro jämförelsevis begränsade, även om de ingalunda voro alldeles betydelselösa, var det klart, att ett starkt nativitetsöverskott inom en landsdel, för så vitt inte förutsättningarna för en expansion av jordbruket voro speciellt gynnsamma, predisponerade för en mindre fördelaktig utveckling av det allmänna välståndet än i de distrikt, där nativitetsöverskottet var svagare. Faktiskt rådde nu som sagt i detta avseende en påtaglig skillnad mellan olika delar av Sverige.[2] Utan att här gå in på detaljer kan det konstateras, att folkökningen i vissa delar av östra Sverige gick väsentligt långsammare än i väster, söder och norr. En motsvarande olikhet rådde också, såsom nyss framhölls, i fråga om jordstyckningen, som var relativt inskränkt i de förra områdena. Det är nu visserligen klart, att även en rätt långt driven jordstyckning inte i och för sig behöver leda till ”obesuttenhet” bland bondebefolkningen; de naturliga förutsättningarna för jordbruksdriften kunna ju vara så varierande.[3] Emellertid förefaller det onekligen, som om jordstyckningen i vissa delar av västra Sverige vid periodens slut nått en omfattning, som i varje fall var föga förenlig med en förbättring av levnadsstandarden.

Växlingar i födelseöverskottet samt i jordstyckningen påverkade naturligtvis också den numerära utvecklingen av

[1] *Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken s. 717.

[2] Frågan har speciellt undersökts av *G. Sundbärg.* Se bl. a. Emigrationsutredningen, Bil. 5. Jfr *Wohlin,* s. 143 ff. samt *Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken s. 115 ff.

[3] Tillgång till binäringar är naturligtvis också en faktor, som ej får förbises.

jordbrukets underklasser, och även deras ställning varierade följaktligen inom olika delar av landet. Det är emellertid omöjligt att här gå in på detaljer; det gäller här endast att söka få en föreställning om genomsnittstendensen. Att dessa klassers genomsnittliga levnadsstandard vid periodens slut var jämförelsevis låg, är en sak som ingen bestrider. Men i vilken riktning hade den utvecklats under den föregående delen av århundradet? En viss om också ganska osäker ledning kan man få av det sparsamma lönestatistiska material som står till förfogande. Rubbningarna i penningvärdet göra det vanskligt att använda siffrorna från periodens början. Det material, som står till förfogande från tiden omkring 1830 och framåt, tyder emellertid närmast på en relativt stor stabilitet i lönenivån.[1] Dessa siffror ha närmast tillämplighet i fråga om backstugu- och inhysesklasserna samt tjänsteklassen. Men även i fråga om vissa element av torparklassen, som stodo de egentliga lönarbetarna mycket nära, torde siffrorna ha sin betydelse. Det är emellertid skäl att än en gång erinra om att arbetskraften vid denna tid hade en ganska ringa grad av rörlighet. Man levde ännu före det tidevarv, som karaktäriserades av emigrationen och den starka flyttningen till industrin. Också statsmakten bidrog länge att hämma arbetskraftens rörlighet, såväl genom närings- som genom fattigvårdslagstiftningen. Man måste under sådana omständigheter räkna med att lönenivån var långt ifrån enhetlig och att variationerna voro rätt stora från trakt till trakt. Måhända kommer man dock sanningen närmast, om man antar, att de befolkningsgrupper det här rör sig om, knappast fingo sin ekonomiska nivå starkt förändrad under periodens lopp.

Att fälla ett sammanfattande omdöme om levnadsvillkorens utveckling för jordbruksbefolkningen i dess helhet ställer sig ännu svårare än att komma till en allmän uppfattning rö-

[1] Se s. 303 ff.

rande förhållandena inom varje grupp särskilt för sig. Det är tydligt, att vissa skäl skulle kunna anföras för den åsikten, att den genomsnittliga nivån snarast gått ned. Man skulle kunna resonera som så, att, även om standarden stigit eller förblivit oförändrad inom de olika specialgrupperna, hade dock det allmänna genomsnittet i någon mån sjunkit, genom att underklasselementen tillvuxit i relativ betydelse. Så vitt jag kan se, tala dock viktiga omständigheter, bl. a. produktionens utveckling jämförd med befolkningstillväxten, emot denna uppfattning, även om det måste medges, att frågan är långtifrån fullständigt utredd. Tillsvidare synes dock den slutsatsen sannolikast, att jordbruksbefolkningens ekonomiska genomsnittsnivå ej undergick någon sänkning. Snarare torde det ha varit en viss om också inte särdeles stark höjning. Men detta hindrar ej, att situationen som sagt vid periodens slut karaktäriserades av en del sociala olägenheter, som hade kunnat få en rätt bekymmersam prägel, om utvecklingen ostört fått ha sin gång.

III

Sveriges järnhantering inför konkurrensen med koksjärnet

Sveriges industrialisering under det gångna århundradet har i hög grad, om också långt ifrån enbart, stått i samband med exploaterandet av de svenska naturtillgångarna i fråga om trä och järn. Det var framstegen på dessa områden som inledde den svenska industrins uppsving; det var dessa industrier som, direkt och indirekt, tillförde landet en betydande del av det kapital, som industrialiseringsprocessen i dess helhet krävde.

Vid periodens början omkring 1820 befunno sig såväl järn- som skogshanteringen i ett svårt läge. Sågverksrörelsen var på grund av höga tullar starkt hämmad i sin avsättning på den engelska marknaden. Järnhanteringen åter drabbades på ett synnerligen kännbart sätt av de tekniska framstegen inom den engelska järnindustrin, som hotade den svenska bruksrörelsen med allt skarpare konkurrens. Vid periodens slut omkring 1860-talet var ställningen alldeles förändrad. Den svenska järnhanteringen hade genomgått en omfattande teknisk och ekonomisk reorganisation, och även om den följande perioden bragte nya svårigheter, hade dock ett avgörande steg framåt tagits. Sågverksrörelsen åter hade profiterat av den genom Västeuropas industrialisering och Englands frihandelsreformer starkt vidgade marknaden och hade nått en dominerande ställning inom Sveriges export. På 1820-talet synes järnet ha representerat över 50 % av den svenska ex-

portens totala värde, liksom det redan i mycket lång tid hade gjort. Trävaruexporten åter synes ha utgjort omkring 10 à 15 % av exportvärdet.[1] På 1870-talet återigen var ställningen omkastad. Trävaruexporten hade nu nått en siffra av över 40 %, medan järnexporten stod vid omkring 20 %. Men även om den relativa siffran för järnexporten sjunkit, hade dock järnexportens absoluta värde stigit starkt. Saken var blott den, att exporten i dess helhet stigit ännu hastigare.

Vid tiden omkring 1820 befann sig emellertid som sagt den svenska järnhanteringen i ett ganska oroväckande läge.[2] Det var egentligen först efter Napoleonskrigens slut som man i Sverige mera på allvar fick känning av den stora omvälvning, som försiggått på den internationella järnmarknaden. Ännu under 1700-talets sista årtionden hade de svenska järnbruken haft mycket goda tider, och fastän de följande krigsåren bragte rubbningar i handeln, tycktes man dock kunna hoppas, att dessa skulle vara av övergående art. Men dylika förhoppningar blevo ej realiserade. Fredsslutet bragte en skarp reaktion mot de relativt gynnsamma konjunkturer som, om också ej utan avbrott, rått inom den engelska järnhanteringen under inflytande av krigsleveranser och valutarubbningar. Konkurrensen på marknaden blev hårdare än någonsin, och den svenska järnhanteringen råkade i ett mycket bekymmersamt läge. Från att ha varit ett utpräglat importland i fråga om järn blev England allt mer och mer ett exportland. Det var först vid slutet av 1700-talet som den engelska exporten av stångjärn började få betydelse; 1812 hade exportsiffran gått förbi importsiffran, och i slutet av 1820-talet var exporten flera gånger större än importen.[3]

[1] Jfr *W. Carlgren:* De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt, Sthlm 1926, s. 50, 109. Se vidare nedan, s. 148 ff.
[2] Jfr *A. Grabe:* Översikt av svenska järnhanteringens ställning omkring år 1816, (i Jernkontorets Annaler 1817—1917, Minnesskrift., I, Sthlm 1917, s. 205 ff.)
[3] *Th. S. Ashton:* Iron and steel in the industrial revolution, Manchester 1924, s. 99.

Det har beräknats, att Sveriges andel i världsproduktionen av tackjärn omkring 1750 utgjorde ej långt från 40 %.[1] Siffran är naturligtvis i rätt hög grad hypotetisk, men även med en mycket försiktig kalkyl torde man knappast komma till en lägre siffra än 25 à 30 %. Omkring 1800 hade Sveriges andel enligt nyssnämnda beräkning sjunkit till 13 % och 1850 till 3 %. De absoluta produktionssiffrorna från 1700-talet voro emellertid mycket blygsamma. Den svenska tackjärnsproduktionen vid tiden omkring 1750 synes ha utgjort omkring 65 000 ton. Om man räknar med att detta endast representerade 30 % av världsproduktionen, skulle man få till resultat, att den senare ej nådde en högre siffra än omkring 215 000 ton. Beräkningen är dock som sagt av rätt osäkert värde. Så mycket står i alla händelser fast, som att produktionen var mycket låg — 1913 beräknades världsproduktionen till cirka 79 millioner ton — och att Sverige hade en mycket stark andel i densamma. Betecknande för styrkan i Sveriges ställning på den internationella järnmarknaden var det faktum, att man ännu under 1700-talets senare del egentligen endast hade att räkna med två järnexportörer av betydelse, Sverige och Ryssland. Det var som sagt först vid århundradets slut som Englands export började bli kännbar. Länge hade England i väsentlig grad måst komplettera sin knappa inhemska produktion genom import från Sverige och Ryssland och faktiskt varit i synnerligen hög grad beroende av att denna tillförsel ej hämmades. Så länge produktionen var baserad på träkol, kunde England på grund av sina knappa skogstillgångar endast i mycket ringa omfattning utnyttja sina järnmalmsre-

[1] S. O. S.: Sveriges bergshantering år 1913, specialundersökning av kommerskollegium, s. 28, 65. Något lättare synes det vara att beräkna stångjärnsproduktionen. I en undersökning, som snart kommer att publiceras i Annales d'histoire économique et sociale, har prof. *Heckscher* underkastat frågan en ingående granskning och kommit till det resultatet, att den svenska produktionen av stångjärn representerade högst 35 % av världsproduktionen.

surser och måste därför i betydande omfattning komplettera sin inhemska järntillverkning genom tillförsel utifrån.

Den bekymmersamma situation, som knappheten på träkol framkallade för den engelska järnhanteringen, gjorde att problemet om användandet av fossilt bränsle fick allt större aktualitet. Relativt tidigt, sannolikt i början på 1700-talet, skapades de tekniska förutsättningarna för att använda fossilt bränsle vid tackjärnsframställningen. Men det var endast relativt långsamt som reformen slog igenom. Ännu så sent som 1788 lär en femtedel av den brittiska tillverkningen av tackjärn ha utgjorts av träkolstackjärn.[1] Det är vidare att märka, att en verklig revolutionering av järnhanteringen förutsatte, att man också löste problemet att basera färskningen på fossilt bränsle. Mot slutet av århundradet voro emellertid svårigheterna också här i det väsentliga övervunna, och framstegen kommo nu slag i slag. Ångmaskinen blev nu också snart av stor betydelse för den engelska järnhanteringen och bidrog synnerligen starkt att påskynda dess utveckling. I ett annat viktigt hänseende var den engelska industrin av naturen speciellt gynnsamt ställd. Transportproblemet var överallt en svår fråga för järnhanteringen. I England med dess rika tillgång till vattenkommunikationer hade situationen dock alltid varit relativt fördelaktig och blev det ännu mer, sedan kanalbyggandet tagit stark fart under senare delen av 1700-talet.

Det var dessa omständigheter som framkallade den omsvängning i läget på järnmarknaden, som ovan berörts. Den svenska järnhanteringens utveckling hade varit jämförelsevis stagnerande under den period, då den nya konkurrensen växte upp. Ur den tekniska och ekonomiska organisationens såväl som ur näringslagstiftningens synpunkt kvarstod den

[1] *Clapham,* a. a. s. 148 (efter *Scrivenor).*

svenska industrin i viktiga avseenden på samma ståndpunkt som vid mitten av 1700-talet.

Först och främst utmärktes industrin av en stark decentralisation. Ännu i dag är den svenska järnhanteringen långt mindre koncentrerad än i de stora järnproducerande länderna. Delvis har detta sin grund i att de tekniska förutsättningarna fortfarande äro olika, i att träkolet alltjämt spelar en så stor roll för svensk järnhantering. Men denna decentraliserande faktor är dock numera efter transportväsendets revolutionering av väsentligt mindre betydelse än vid tiden omkring 1820. För hundra år sedan måste de tekniska förhållandena nästan med nödvändighet framkalla en mycket stark decentralisation, och situationen var likadan i andra länder så länge produktionen väsentligen baserades på träkol. Liksom stenkolet tenderat att framkalla koncentration av driften, verkade träkolet i motsatt riktning. Där trätillgångarna i trakten av gruvområdet voro knappa, kunde det lätt uppstå en tendens att förlägga särskilt färskningen på större avstånd från gruvorna och på det viset exploatera avlägsnare skogstillgångar, där träkolsprisen voro lägre. Hur långt denna splittring drevs, berodde då i väsentlig grad på transportkostnaderna för respektive tackjärn och träkol. Men också andra omständigheter spelade in vid järnhanteringens lokalisering. Särskilt viktig var naturligtvis tillgången på vattenkraft, och ofta verkade också denna omständighet i decentraliserande riktning. Men splittringen av driften hade utan tvivel drivits längre i Sverige, än de tekniska och ekonomiska synpunkterna påkallade. Det var den svenska näringslagstiftningen, vars inflytande här trädde i dagen.

Den svenska järnregleringen, sådan den existerade vid 1800-talets början, var i själva verket ganska komplicerad, och den är inte lätt att överblicka i alla sina detaljer. Men

i alla fall måste man nog säga, att det var få grenar av den svenska näringslagstiftningen, som uppvisade så stark konsekvens och enhetlighet som denna. Här liksom på andra punkter brast det naturligtvis en del i lagstiftningens effektivitet. En officiell utredning från 1835 påpekade också "den lätthet till elusion; den omöjlighet av säker kontroll, som vissa lokaler och förhållanden medföra, till oreda och ojämnhet vid författningarnas handhavande".[1] Trots allt har man dock det intrycket, att lagstiftningens effektivitet i fråga om järnhanteringen var relativt hög, om man bedömer den efter tidens allmänna standard.

En central punkt i den svenska järnregleringen var strävandet att motverka och förebygga en befarad skogsbrist. I England hade skogsbristen varit en bister realitet, men det kan förefalla mera överraskande, att man i Sverige ansåg sig ha grund för dylika farhågor. Skogsbristen är emellertid ett relativt begrepp, ett begrepp med många gradationer. Det var inte en absolut brist på skog, som man närmast fruktade i Sverige, utan en stegrad knapphet, som tog sig uttryck i stigande pris på träkol. Man skulle kanske kunna uttrycka saken så, att de regleringsåtgärder som långt in på 1800-talet avsågo att trygga järntillverkningens behov av träkol, endast voro ett led i ett allmänt system, som syftade till att hålla nere prisen på bruksrörelsens råvaror.

Vid frågans bedömande får man inte heller förbise det faktum, att de dåtida metoderna för järntillverkningen voro mycket bränslekrävande. Kolningsmetoderna voro ofullkomliga, och konsumtionen av kol vid järnframställningen mycket stark. Vid mitten av 1860-talet beräknades det i fråga

[1] Bergskommissionens berättelse till Bergskollegium 25 nov. 1835. (Tryckt i Handlingar angående dels föreslagen friare järntillverkning vid tillåtne smidesverkstäder, dels ock reglering av skatten för stångjärnssmidet, m. m. Sthlm 1836) s. 73.

om masugnsdriften, att kolförbrukningen per viktsenhet tackjärn fyrtio år tidigare varit mer än dubbelt så stor.[1] Också i fråga om stångjärnstillverkningen rådde ett liknande förhållande. De otillfredsställande kommunikationerna gjorde också, att de områden, som kunde utnyttjas för träkolsleveranser till ett och samma bruksområde, voro ganska begränsade. Under sådana omständigheter tedde sig risken för skogsbrist ingalunda utesluten, och lagstiftningen hade också satt som sitt mål att i första rummet reservera skogarna i de egentliga gruvdistrikten för gruvdriften och tackjärnsblåsningen, medan stångjärnstillverkningen hänvisades till andra skogsområden.

Kunde man på detta sätt uppnå billigare kolpris, hade man såtillvida också bidragit att hindra en stegring av tackjärnsprisen, ehuru visserligen denna fördel i större eller mindre utsträckning kompenserades av transportkostnaderna för tackjärnet, när det måste sändas till en mer eller mindre avlägsen bruksbygd. Men det var ej endast genom denna lokala spridning av järnhanteringen, som man sökte reglera och förbilliga råvaruproduktionen. Genom en rad andra åtgärder sökte man ytterligare influera förhållandena, och i strävandet att gynna stångjärnstillverkningen hade stundom den kring bruken boende allmogen rätt starkt betungats genom skyldighet till kolning, körslor o. s. v.[2] På 1820- och 30-talen återstod av detta system väsentligen vissa skyldigheter i fråga om kolning, en begränsning i den fria kolhandeln som dock, frånsett bergslagerna, alltmer förlorat sin betydelse. Över huvud var detta system mycket svåröverskådligt och till sin rättsliga karaktär tämligen tvivelaktigt. Bergskollegium framhöll 1843, att ”vid utfärdandet av

[1] B. S. O. S.: Bergshantering, 1866, s. 21 ff. Inom gruvdriften användes tidigare starkt virkesförödande brytningsmetoder, den s. k. ”tillmakningen”, men betydelsen av dessa metoder torde redan vid 1800-talets början ha varit jämförelsevis begränsad.

[2] Jfr *B. Boëthius:* Robertsfors bruks historia, Uppsala 1921, s. 34.

äldre vitesförbud emot olaga kolhandel sällan behörig åtskillnad gjorts emellan de hemmansägare som själve åtagit sig kolbetjäning uteslutande till visst bruk, och dem som, utan att ens därom hava varit hörde, blivit uti bruksprivilegierne påräknade att, i anseende till belägenheten, kunna med sina kolningar understödja det ena eller andra bruket".[1] Den tid då detta system byggts upp, hade skattebondens förfoganderätt över sin jord varit i åtskilliga avseenden kringskuren, och dessa ingrepp på kolhandelns område kunde knappast, efter myndigheternas sätt att se på den tiden, betecknas såsom något extraordinärt. Men vid början av 1800-talet var läget annorlunda. "Koltvånget" miste också alltmer sin betydelse, och på 1830-talet hade kolhandeln utanför bergslagerna redan i rätt betydande omfattning blivit de facto fri.

I de egentliga tackjärnsbergslagerna åter voro förhållandena ordnade efter ett alldeles speciellt system. Tackjärnsblåsningen omhänderhades här i väsentlig grad av de i hyttelag sammanslutna bergsmännen. Här gällde det för lagstiftningen att förhindra, att bergsmanshemmanens skogar undandrogos tackjärnsblåsningen. Bergskollegium framhöll ännu 1843, att "blåsningsskyldigheten inom de egentlige tackjärnsbergslagerne måste anses såsom samtlige bergsmanshemmansinnehavares på författningarne grundade åliggande, av vars fullgörande det allmännas rätt och i viss mån även hyttelagets framtida bestånd är beroende, och varifrån alltså enskilde hyttedelägare, hädanefter likasom hittills, icke utan giltiga skäl böra dispenseras, allraminst då verklig lindring i grundegendomens beskattning därföre tillgodonjutes — — —".[2]

Vid 1800-talets början var vidare tackjärnshandeln i hög

[1] Bergskollegii skrivelse till K. M. den 30 dec. 1843 angående frågan om en friare kolhandel i riket, s. 164 ff. (Handlingar till statsrådsprotokollet i civilärenden den 27 april 1846, RA.)
[2] Ibidem s. 172.

grad klavbunden och begränsad. Exporten av tackjärn liksom också importen var förbjuden. Inte heller export av malm var tillåten. Dessa viktiga råvaror skulle förbehållas den egna industrin och utlandet ej genom tillgång till svenskt tackjärn sättas i tillfälle att konkurrera med den svenska smideshanteringen. Men också tackjärnshandeln inom landet var i hög grad kringsnörd genom en detaljerad reglering. Om också denna reglering avsåg att tillskynda såväl bergsmännen som bruksägarna fördelar, kunde det dock svårligen bestridas, att de övervägande fördelarna lågo på de senares sida. Klagomålen från bergsmännens sida voro också tidvis ganska starka, och bondeståndets stigande inflytande gjorde, att man måste skänka dem allt större beaktande.

Men tackjärnsregleringen medförde dock som sagt för bruken ej endast fördelar utan också ett visst tvång. Också i andra avseenden voro stångjärnsbruken underkastade restriktioner. Viktigast var här vid början av 1800-talet den snäva produktionsbegränsningen. Statsmakten fixerade med andra ord smidesrätten. Denna politik hade under 1700-talets lopp fått en alltmer utpräglad monopoliseringstendens.[1] Både Sverige och Ryssland sökte utnyttja sin starka ställning på exportmarknaden, och vad åtminstone Sverige beträffar, genomfördes politiken ganska planmässigt. Den kulminerade i en förordning av 1784, som gick ända därhän att belägga med vite ansökningar om tillökningar i stångjärnssmidet. Visserligen lättade man 1803 i någon mån på det restriktiva systemet. Fortfarande byggde man dock i det väsentliga på de gamla, decentraliserande principerna, och det var särskilt nyanläggningar i Dalarna, Finland och Norrland som man sökte uppmuntra.[2] Det förtjänar slutligen framhållas, att

[1] *E. Heckscher:* Betydelsen av vår historiska brukspolitik (i Ekonomi och historia, Sthlm 1922, s. 129 ff.) Jfr *B. Boëthius:* Hammarkommissionerna på 1680- och 1720-talet. (En bergsbok. Några studier över svensk bergshantering, tillägnade Carl Sahlin, Sthlm 1921, s. 193 ff.)
[2] *Boëthius,* Robertsfors bruks historia, s. 81 ff.

regleringssystemet för järnhanteringen i dess helhet var på det närmaste sammanvävt med beskattningssynpunkter, alldeles som den i föregående kapitel berörda lagstiftningen rörande hemmansklyvning.[1]

Som i väsentlig grad en direkt konsekvens av regleringssystemet måste man betrakta det, att den svenska järnhanteringen vid 1800-talets början sedan länge befann sig i ett stagnerande tillstånd. Det beräknas, att tackjärnsproduktionen på 1750-talet uppgick till cirka 65 000 ton om året. På 1780-talet nådde man upp till en genomsnittssiffra av omkring 80 000 ton, men därefter gick produktionen åter något tillbaka. På 1820-talet stod siffran åter vid nära 80 000 ton.[2] Tekniskt och ekonomiskt kvarstod också järnhanteringen ännu omkring 1820 i stor utsträckning på sin gamla nivå. Gruvdriften och tackjärnsproduktionen karaktäriserades, särskilt där de ej råkat under bruksrörelsens kontroll, oftast av starkt smådriftsmässig organisation. Malmbrytningen omfattade endast en mycket begränsad kvantitet. Den inhemska konsumtionen var efter nutida måttstock mycket blygsam. Export av järnmalm var förbjuden och förekom praktiskt taget ej, frånsett en obetydlig export till Finland. Men också ifall förbudet ej lagt hinder i vägen, saknades dock ännu de tekniska och ekonomiska förutsättningarna för en större avsättning av järnmalm till utlandet. Det dröjde också ännu mycket länge, innan de norrländska malmfälten kunde med framgång exploateras. Frågan debatterades visserligen tidigt, men med i huvudsak negativt resultat. Särskilt voro transportsvårigheterna av mer eller mindre prohibitiv natur. Ett projekt från 1820-talet ger en föreställning om, i vilken riktning diskussionen rörde sig. Man tänkte sig kunna få en användbar farled till stånd på Råne älv, mellan Lule och Kalix älvar. ”Efter öppnandet av denna farled

[1] Ett led i järnhanteringens reglering var också kvalitetskontrollen. Se *E. W. Dahlgren:* Järnvräkeriet och järnstämplingen, Upsala 1930.
[2] Sveriges bergshantering år 1913, s. 28.

skulle malmen föras ifrån Gellivareberg till norra ändan av sjön Radenjaur, därifrån på båt till södra stranden av samma sjö, och vidare dels på järnväg[1], dels ock genom båtfart efter Råneå älv till det på 6 2/3 mils avstånd från Gellivare belägna Koskivaara, varifrån malmen av hytteägarne själve och med biträde av allmogen i den redan mera bebodda delen av landet, kunde avföras till Luleå, Kalix och Råneå socknar, uti vilka en bättre skogsväxt vidtager och — — — masugnar redan äro anlagde."[2] En viktig förutsättning för planen var emellertid en vidgad kolonisation av dessa trakter. Det hade nämligen beräknats, att inte mer än 8 000 skeppund malm, sålunda en ren obetydlighet, kunde årligen föras ned till Koskivaara, så länge tillgången på arbetskraft och dragare förblev oförändrad.

Vad de mellansvenska gruvorna beträffar, hade järnmalmsbrytningen mycket gamla anor, och i vissa fall, såsom vid Dannemora och på några andra håll, drevs den i relativt stor skala. Men det stora flertalet gruvfyndigheter karaktäriserades dock av att produktionen var ringa och brytningsförhållandena primitiva. Vid de större gruvfälten hade det så småningom blivit nödvändigt att genomföra en mera enhetlig organisation av driften, och när gruvorna nådde större djup, blevo kostnaderna för malmens uppfordring och gruvornas länspumpande ofta betydliga. Det var just nödvändigheten att företa stora och dyrbara anläggningsarbeten, som "så småningom framtvang nya organisationsformer för gruvornas drift och medförde i förening med andra omständigheter en övergång av äganderätten till fyndigheterna till mera kapitalstarka företagare".[3] Redan tidigt hade också som sagt driften vid vissa gruvor fått en mera kapitalistisk ka-

[1] Här avses hästbanor.
[2] Riksdagsprotokoll 1828—30 Bih. IV : 2,2 n:o 97.
[3] *H. Carlborg:* Historik (Persbergs malmtrakt, beskrivning utarbetas av Kommerskoll. och Sveriges Geolog. Undersökning, Sthlm 1925), d. 270. Jfr *H. Nelson:* En bergslagsbygd (Ymer 1913) s. 328 ff.

raktär. Men det var först under tiden efter 1860-talet som gruvdriften på allvar revolutionerades. Än så länge bibehöll den i stor utsträckning sin hävdvunna, smådriftsmässiga organisation.

De primitiva metoderna inom gruvdriften motsvarades av en — man skulle kunna säga — hantverksmässig organisation av tackjärnstillverkningen, framför allt där denna drevs som bergsmannanäring utan direkt beroende av bruken. Bergsmännen voro ur social och ekonomisk synpunkt närmast att betrakta som bönder, och detta var ägnat att ytterligare understryka produktionens smådriftsmässiga karaktär. Visserligen voro hyttorna ur driftsynpunkt av rätt varierande storlek. De hyttelag vari bergsmännen voro sammanslutna, kunde stundom vara rätt stora, men å andra sidan fanns också en rik tillgång på mycket små hyttelag. Och smådriften satte som sagt i utpräglad grad sin stämpel på det hela.

Stångjärnstillverkningen representerade den kapitalistiska branschen av järnhanteringen. Tackjärn fick ju som sagt i princip ej utföras ur landet, medan stångjärn däremot var den utan jämförelse viktigaste exportartikeln i det dåtida Sverige. Försäljningsorganisationen krävde här redan i och för sig mera kapital än den strängt reglerade avsättningen av tackjärn. I viss utsträckning fingo för övrigt bruken bidra att finansiera bergsmännens rörelse. Rent tekniskt sett var också stångjärnsproduktionen mera kapitalkrävande än tackjärnsblåsningen, även om man ej får överdriva denna synpunkt. Även brukens produktion måste i det stora hela betecknas som verklig smådrift, om man mäter efter modern måttstock. Antalet bruk var stort, och tillverkningsrätten var tämligen genomgående mycket låg.

Det framgår av de siffror som tidigare meddelats rörande yrkesfördelningen i Sverige, att den befolkningsgrupp som hänfördes till industri, bergsbruk och hantverk ännu

omkring 1840 var mycket liten. Det är inte heller något tvivel om att antalet lönarbetare inom järnhanteringen var tämligen begränsat.[1] Men det är härvid att märka, att järnhanteringen över huvud var organiserad på ett sådant sätt, att det är rätt svårt att få några användbara siffror över antalet yrkesutövare inom denna näringsgren. I form av koltillverkning och körslor etc. gav järnhanteringen i stor utsträckning arbete åt olika grupper av jordbruksbefolkningen, och det är svårt att göra några kalkyler över vad detta kan ha betytt. Säkert är dock, att järnhanteringen betydde mera för skapande av utkomstmöjligheter åt allmoge och arbetare, än vad de låga produktionssiffrorna kunde ge anledning att förmoda. Med hänsyn till den stagnation, varom dessa siffror buro vittne, måste man dock erkänna, att järnhanteringen vid 1800-talets början ej kunde verksamt bidra att bereda *nya* utkomstmöjligheter åt den hastigt växande befolkningen.

Vad de egentliga bruksarbetarna beträffar, voro de i stor utsträckning organiserade efter ett skråmässigt schema. Här likaväl som inom hantverket hade man en yrkeshierarki med lärdrängar, mästersvenner-gesäller och mästare.[2] Alla voro de naturligtvis, direkt och indirekt, beroende av bruksägaren, och några verkligt ”fria” hantverkare var det inte fråga om. Vad deras ekonomiska läge beträffar, föreligger ännu alltjämt för litet material för att medge ett säkert omdöme, men man får dock närmast det intrycket att det, bedömt efter tidens allmänna standard, snarast kunde anses ganska gott. Men det är som sagt rätt vanskligt att ge ett bestämt omdöme i saken. Vad som också i viss mån komplicerar det hela, är att naturaprestationer tydligen spelade en stor roll i avlöningen. Trucksystemet synes också, i Sverige likaväl

[1] I förhållande till produktionens storlek var dock, här liksom på andra håll, arbetarnas antal väsentligt högre än nu.
[2] Jfr *Heckscher*, a. a.

som på andra håll, ha varit en ingalunda okänd företeelse. Ett särskilt flagrant fall meddelas från Falu gruva vid tiden omkring 1780. Det berättas här, att ”med arbetslönernes utbetalande till gruvedrängarne vid St. Kopparberget nu så tillgår, att hos de fleste av bergsmännerne gruvedrängen måste söka sin betalning för gjort gruvearbete hemma i deras hus, och ofta gå bort sin tid fåfängt, innan han får sin avlöning. Och för de arbeten åter, som betalas utav Bergslagens allmänna medel, gruvedrängen får remiss till magasinet, varest han måste emottaga större delen av sin arbetslön i varor, antingen han därav något behöver eller ej, och änskönt samma varor kunde annorstädes erhållas för bättre köp — — —.”[1] Det är säkerligen oberättigat att generalisera från detta, av allt att döma något extrema fall. Att brukshandeln spelade en mycket stor roll är visserligen ett faktum. Men den kunde naturligtvis vara organiserad på olika sätt.

Vid tiden omkring 1820 befann sig som sagt den svenska järnhanteringen i ett bekymmersamt läge. För att med framgång kunna möta den engelska konkurrensen måste den genomföra en nedskärning av produktionskostnaderna. Att tävla med den engelska industrin i kvantitativ utveckling var ej möjligt. Bristen på fossilt bränsle lade här avgörande hinder i vägen. Enda möjligheten var att lägga an på en kvalitetsprodukt, och en kvalitetsprodukt med så billigt pris som möjligt. Men för att nå detta mål måste den svenska järnhanteringen reorganiseras. Det förbilligande av produktionskostnaderna som regleringssystemet sökt ernå, byggde i väsentlig grad på ett konstlat nedpressande av priset på kol och tackjärn. Men de förändrade politiska och sociala förhållandena gjorde det alltmera omöjligt att gå fram efter dylika principer. Det återstod nu att i högre grad än förr

[1] Bergskollegii brev till St. Kopparbergs gruverätt den 6 juni 1780. (Handlingar och författningar till upplysning om St. Kopparbergs Bergslags forna och närvarande förhållanden, Falun 1849, s. 35 ff.)

koncentrera sina ansträngningar på att genom tekniska framsteg och förändrad ekonomisk organisation uppnå ett förbilligande av produktionen. Både i fråga om införandet av nya tekniska metoder och i fråga om ökad koncentration av järnhanteringen, speciellt ökad integration, lade emellertid regleringssystemet hinder i vägen, och frågan om dess upphävande måste därför bli aktuell. En av de grundläggande synpunkter som systemet byggt på, farhågan för skogsbrist, kom också alltmer att framträda i annan belysning än förut. Erfarenheten tycktes visa, att skötseln av skogarna var bäst just i de trakter — främst bergslagerna — där skogen hade sitt högsta värde.[1] Och denna förbättrade skogshushållning möjliggjorde en stark ökning av avkastningen. När så mot periodens slut kommunikationerna på allvar börjat förbättras och järnvägsanläggningar börjat komma till stånd, bragtes hela frågan i ett nytt läge genom de vidgade möjligheterna till tillförsel. Det moment av monopoliseringssträvan slutligen, som spelat in vid produktionsbegränsningen, var tydligen vid tiden omkring 1820 en anakronism. Hela situationen på exportmarknaden hade ju i grund förändrats.

Det tog emellertid åtskillig tid, innan de nya synpunkter som sålunda skisserats, definitivt blevo bestämmande för lagstiftningen. De tankegångar, på vilka regleringssystemet byggde, och här speciellt farhågorna för skogsbrist, hade ännu alltjämt stark resonans i inflytelserika kretsar. Alldeles särskilt starka voro betänkligheterna i fråga om ett fullständigt frigivande av tackjärnshandeln, och även de som voro villiga att här medge frihet i den inrikes handeln, ställde sig ej sällan avvisande, när det gällde förslaget att också

[1] Bergskommissionens berättelse 25 nov. 1835, s. 62. Också här lämnade dock hushållningen med skogen enligt kommissionens mening en del övrigt att önska, emedan "bergsmännen merendels icke med nog sorgfällighet iakttagit den kolbesparing, som allt mer och mer vid ett rätt ordnat hyttebruk börjar bliva möjlig".

tillåta export av tackjärn. Flera omständigheter samverkade emellertid till de friare åsikternas seger. Först och främst medgavs det ganska allmänt, att den tekniska reorganisation av industrin som föreföll oundgänglig, krävde vissa lättnader i restriktionerna. Härtill kom såsom förut nämnt en allt livligare opposition från de samhällsgrupper, som ansågo sina intressen tillbakasatta genom tackjärnsregleringen, producenterna av tackjärn för avsalu. De upplösande krafterna fingo slutligen, också på denna punkt, ett avgörande stöd genom liberalismens successivt växande inflytande. Nedbrytandet av det gamla näringspolitiska systemet på olika områden, inom järnhanteringen och sågverksindustrin, i fråga om hantverk och "manufakturer" samt på handels- och sjöfartspolitikens område var till en del, om också långt ifrån enbart, resultatet av den omsvängning i den allmänna ekonomiska uppfattningen, som brukar betecknas som liberalismens genombrott. Också på det agrara området gjorde sig denna faktor rätt starkt gällande, även om säkerligen andra omständigheter här hade ett mera avgörande inflytande. Över huvud betecknade liberalismen en i många avseenden enhetlig omdaning av den ekonomiska samhällsåskådningen, en allt kraftigare opposition mot hela den restriktiva näringslagstiftningen.

Regleringssystemets nedbrytande inom järnhanteringen föll i huvudsak inom perioden 1820—1860. Upplösningsprocessen försiggick i flera etapper och förmedlades genom en mångfald av förordningar av mer eller mindre ingripande slag. Här skola endast vissa huvudpunkter framhållas.

Av central betydelse var naturligtvis utvecklingen inom smideshanteringen. Så länge de rådande exportbegränsningarna voro i kraft, var hela järnhanteringens expansion väsentligen beroende av stångjärnstillverkningens utveckling. Det var också från denna del av järnhanteringen, som den tekniska nydaningen och tendensen till integration togo sin

utgångspunkt. Nedbrytandet av restriktionssystemet för smidesrörelsen är därför kanske av särskilt intresse, trots att kampen om tackjärnshandelns frigivande var hårdare. För smideslagstiftningen voro 1830- och 1840-talen av avgörande betydelse. Först beviljades vissa — delvis provisoriska — lättnader i restriktionerna för att möjliggöra eller underlätta införandet och utexperimenterandet av nya metoder för järntillverkningen. Så småningom fingo reformerna större bärvidd, och 1846 togs ett avgörande steg.[1] De inskränkningar som härefter bundo den fria smidesrätten, voro, frånsett en del begränsningar i fråga om själva bergslagerna, av tämligen ringa betydelse. Också i fråga om bergslagerna hade man för övrigt rätt kännbart lättat på de gamla restriktionerna. År 1859 slutligen föllo de sista skrankorna, om man bortser från några obetydliga detaljer, som ej äro av intresse i detta sammanhang.[2] Bruksrörelsen var därefter i fråga om villkoren för anläggning och drift underkastad samma bestämmelser som fabriker.

Vid samma tid avskaffades också de sista restriktionerna i fråga om tackjärnstillverkningen. Redan genom en förordning av 1835[3] hade restriktionerna för den inrikes handeln med tackjärn undanröjts. Även därefter var dock tackjärnstillverkningen för sin utveckling nästan helt och hållet bunden av stångjärnssmidet; exporten var, liksom förut, i princip förbjuden. Kampen om detta förbud under de följande årtiondena blev mycket skarp. Och det är inte heller något tvivel om att detta förbud var en av de allra viktigaste punkterna i hela det gamla restriktionssystemet. Om man gav efter på denna punkt, öppnade man möjligheter för den svenska järnhanteringen att utveckla sig i en alldeles ny riktning och i en riktning, som i vida kretsar ansågs synner-

[1] Förordning av den 27 april 1846.
[2] Förordning av den 20 sept. 1859.
[3] Förordning av den 16 maj 1835.

ligen betänklig. Hittills hade den svenska järnexporten nästan helt och hållet bestått av stångjärn samt en mindre kvantitet järnmanufaktur. Släpptes åter exportförbudet för tackjärn och det därmed nära sammanhängande förbudet för malm, framstod det som en ej osannolik eventualitet, att den svenska järnhanteringen skulle kunna komma att i väsentlig grad koncentreras på tackjärnstillverkning, och att möjligen också malmexport skulle komma att bli av betydelse, i den mån kommunikationerna utvecklades. För den traditionella uppfattningen var detta inga tilltalande utsikter. Politiken hade sedan gammalt lagt an just på att exporten skulle omfatta så förädlade produkter som möjligt. Det var en gammal övertro, som för övrigt fortlever friskt än i dag, att exporten på så sätt blev mera ”lönande”. Hur man än ställde sig till den frågan kunde det dock inte te sig likgiltigt, om tackjärnsexportens frigivande skulle visa sig medföra en plötslig rubbning i järnhanteringens organisation och en svårartad kris för stångjärnssmidet. En viss fruktan för denna risk fanns på åtskilliga håll också utanför de egentliga protektionisternas krets. Såsom utgången sedan visade, hade man emellertid överskattat stångjärnshanteringens beroende av det artificiella stöd, som regleringssystemet inneburit.

År 1855 kom frågan till sitt avgörande.[1] Riksdagen hade för sin del beslutat förbudets avskaffande och dess ersättande med en kraftigt tilltagen exporttull. Statsrådets medlemmar ställde sig emellertid av olika skäl avvisande, och frågan hade väl ännu ett eller annat år fått vänta på sin lösning, om inte Oskar I hävdat en från statsrådet avvikande mening. Tack vare konungens personliga ingripande bortföll tackjärnsförbudet fr. o. m. 1856. Det var en naturlig konsekvens, att också exportförbudet för malm någon tid efter-

[1] *Montgomery,* a. a. s. 74 ff.

åt avskaffades. I båda fallen ersattes förbuden till en början med nästan prohibitiva tullar. En lindring av tullarna följde dock snart, och redan 1863 avskaffades de helt.

Efter 1855 års beslut var gärdet definitivt uppgivet. Samtidigt med att stångjärnshanteringen 1859 frigjordes från sina få återstående band, upplöstes den ålderdomliga organisation, som i det väsentliga uppburit tackjärnstillverkningen i bergslagerna. Också denna produktionsgren likställdes nu i legalt hänseende med fabriksrörelse, och de gamla hyttelagen upplöstes eller omorganiserades. Uttryckt i förordningens språk hette det, att "till följd av den frihet, som sålunda blivit medgiven jämväl för tackjärnstillverkningen, kommer den skyldighet till blåsning i hytta eller masugn, som hittills ansetts åligga bergsmansjorden, att upphöra och nuvarande hyttelag inom tackjärns-bergslagen att ej vidare utgöra tvungna föreningar, vadan lotter i hyttorna kunna även utan sammanhang med bergsmansjord förvärvas och innehavas".[1]

De sista hindren för "kapitalismens" erövring av tackjärnsproduktionen voro härmed undanröjda. Faktiskt hade dock denna erövring, om också i begränsad omfattning, tagit sin början långt tidigare. Ofta nog hade tackjärnsproducenterna säkerligen sedan långt tillbaka erhållit stöd av bruksägarna i och för rörelsens finansiering, och detta kunde otvivelaktigt under vissa förutsättningar utveckla sig till en rätt hög grad av beroende. Bruksägarna i sin ordning stodo i stor utsträckning i nära affärsförbindelser med de stora exportfirmorna, särskilt i Stockholm och Göteborg, som försågo dem med nödig kredit. Inte sällan hade dylika förbindelser utvecklats därhän, att exportfirmorna övertagit bruksrörelsen.[2] Speciellt under kristider, då låntagarna

[1] Förordning av den 20 sept. 1859.

[2] Denna utveckling berörde också rikets avlägsnare delar. "Så gott som alla finländska bruk tillhörde för längre eller kortare perioder av 1700-talet köpmän i Stockholm." *G. Nikander:* Fiskars bruks historia, Åbo 1929, s. 44.

stundom hade svårigheter att fullgöra sina betalningsskyldigheter, kunde förhållandena lätt leda därtill. Över huvud fanns det sålunda, också under det gamla regleringssystemets tid, inte så små möjligheter till finansiell koncentration. Man möter här samma förhållande som på hantverkets område. Även när till det yttre den hantverksmässiga organisationen tycktes vara fullt intakt, hade stundom kapitalismen i förlagssystemets form trängt in och i realiteten förvandlat de skenbart självständiga hantverkarna till löntagare.

Vid 1800-talets början hade för övrigt också de legala möjligheterna för kapitalismens inträngande i bergsmansrörelsen ökats. Sedan 1810 mötte det ej längre något hinder för bruksägare att förvärva bergsmanshemman och därigenom bli delägare i hyttelagen. Det vill också synas, som om bruksägarna i viss utsträckning begagnat sig av denna möjlighet. Men även om järnhanteringen otvivelaktigt vid tiden omkring 1860 hade ett avgjort mera utpräglat kapitalistiskt drag än fyrtio à femtio år tidigare, är det dock intet tvivel om att förändringarna i detta hänseende voro långt större under århundradets senare del. I mångt och mycket bevarade järnhanteringen ännu vid tiden omkring 1860 sin gamla sociala och ekonomiska struktur. Men tendensen gick dock som sagt alldeles bestämt i kapitalistisk riktning. Och denna tendens fick inom kort starkt stöd av flera nya faktorer. I och med järnvägarnas tillkomst skapades nya förutsättningar för koncentration av produktionen, och smådriften trängdes alltmer tillbaka. De tekniska förändringarna förutsatte också under århundradets senare del en avsevärt starkare koncentration än under här ifrågavarande period. Och samtidigt skapades också genom aktiebolagsväsendets och det moderna bankväsendets utveckling kraftiga finansiella hjälpmedel för koncentrationens genomförande.

De övriga detaljerna i regleringssystemets avlyftande

kunna här förbigås. Vad speciellt koltvånget angår, bör det dock nämnas, att vad som ännu återstod härav på 1820- och 1830-talen, i det följande successivt bröts ned. Utanför bergslagerna var ju kolhandeln redan vid tiden omkring 1830 i stor utsträckning de facto fri. I fortsättningen fick denna frihet allt större tillämpningsområde, och slutligen föllo också i bergslagerna de sista hindren för handeln. Det förefaller dock, som om i det hela förändringarna på kolhandelns område varit av jämförelsevis mindre ekonomisk betydelse. På olika sätt och under frikostigt stöd från statens sida hade de till bruken hörande eller av dem disponerade skogsområdena successivt utvidgats, och härigenom hade behovet att inköpa kol och andra skogsprodukter utifrån minskats.

I och med regleringssystemets fall hade de hinder, som lagstiftningen reste för järnhanteringens omdaning, eliminerats. Det har redan framhållits, att förändringarna i produktionens ekonomiska organisation, närmast i riktning mot integration och över huvud koncentration, voro väsentligt större under århundradets senare del. Men redan nu torde de dock ha varit en verksam faktor i produktionens förbilligande. Också de tekniska förändringarna voro säkerligen mera djupgående under tiden efter 1860-talet än under den föregående perioden. Men också tiden 1820—1860 kännetecknades av omfattande tekniska reformer, och det var i stor utsträckning tack vare dem som järnhanteringen lyckades övervinna svårigheterna vid periodens början och inte endast bibehålla utan även utvidga sin export. Visserligen kom härvid också en annan betydelsefull faktor till hjälp. Det visade sig, att industrialismens fortsatta utveckling i England och dess framträngande i andra länder visserligen innebar, att masskonsumtionen av järn i allt större utsträckning täcktes med koksjärn. Men samtidigt ökades även, absolut om också inte relativt, betydelsen av de speciella pro-

duktionsgrenar, där träkolsjärnet visade sig överlägset. Utan en teknisk omdaning av den svenska järnhanteringen hade det dock säkerligen varit omöjligt att hävda ställningen.

De tekniska framstegen under denna period inneburo dels en väsentlig minskning i kolförbrukningen, dels att det producerade järnet blev avsevärt jämnare till sin kvalitet. Den största betydelsen tillkommer här införandet av lancashiresmidet. De första försöken med den nya metoden datera sig från slutet av 1820-talet. Under de följande årtiondena fick metoden allt större betydelse och satte snart sin prägel på den svenska järnhanteringen.[1] Det var engelska idéer, som härvid kommo till tillämpning, men det var dock nödvändigt att anpassa de engelska metoderna efter de svenska produktionsförutsättningarna. Vad masugnsdriften beträffar genomfördes också avsevärda förbättringar, som gjorde det möjligt att inskränka kolförbrukningen och stegra utbytet av järn ur malmen. Det var också här engelska metoder, som lågo till grund för förbättringarna.

Det återstår nu att med några statistiska data åskådliggöra den utveckling av den svenska järnhanteringen och järnexporten som ägde rum under inflytande av regleringssystemets nedbrytande, samt i samband med den tekniska och i viss mån också den ekonomiska omorganisationen. Vad som då först faller i ögonen är, att den förut rådande stagnationen nu ersatts av en ganska markerad expansion. Medan produktionen av tackjärn på 1820-talet i genomsnitt knappast uppgått till 80 000 ton årligen, nåddes under femårsperioderna därefter följande genomsnittssiffror (i ton, avrundade tal):[2]

1831—35	98 000	1841—45	118 000	1851—55	155 000	1861—65	205 000
1836—40	113 000	1846—50	134 000	1856—60	171 000	1866—70	268 000

[1] Jfr *J. A. Leffler:* Lancashiresmidets införande i Sverige (En bergsbok. Några studier över svensk bergshantering, tillägnade Carl Sahlin, s. 113 ff.)

[2] Sveriges bergshantering år 1913, s. 62.

Den svenska järnhanteringen var sedan gammalt en utpräglad exportnäring. På 1820-talet synas omkring fyra femtedelar av dess produktion, möjligen till och med något mera, ha exporterats. Förhållandena tyckas ha varit tämligen oförändrade ännu vid början av 1870-talet. Fortfarande synas ungefär fyra femtedelar ha exporterats, medan en femtedel absorberats av den inhemska marknaden.[1] Och även om den inhemska marknadens andel under denna period skulle ha ökats i någon mån, kan förändringen dock knappast ha varit mycket betydande. I varje fall hade emellertid, absolut sett, den inhemska konsumtionen av järn starkt ökats, varvid också är att märka, att det numera också förekom en inte obetydlig import av järn och stål, medan importen på 1820-talet i princip var förbjuden. Den ökade konsumtionen av järn vittnar om att industrialiseringen vid tiden omkring 1870 vunnit ett inte obetydligt insteg i Sverige.

Fortfarande var emellertid som sagt exporten avgjort viktigast för den svenska järnhanteringen, och de anförda siffrorna visa att man också här väl lyckats hävda ställningen. Även om den svenska järnhanteringens andel i världsproduktionen starkt minskades, ökades dock de absoluta exportsiffrorna. England var det viktigaste avsättningsområdet, frånsett en tid under periodens tidigare del, då Förenta Staterna intog en ledande ställning. På 1790-talet hade Ryssland i kvantitativt hänseende legat före Sverige på den engelska marknaden. Under den här behandlade perioden återigen gick Ryssland alltmer tillbaka och nedsjönk slutligen till nästan fullständig betydelselöshet, jämfört med Sverige.[2] Över huvud synes den ryska tillverkningen av träkolsjärn ej ha kunnat anpassa sig efter de förändrade för-

[1] *E. Heckscher:* Sveriges järnhantering och världsmarknaden (i Svenska produktionsproblem, 2 uppl., Sthlm 1922) s. 126.

[2] *H Scrivenor:* A comprehensive history of the iron trade, London 1841, s. 358, 422 ff. Se vidare den engelska handelsstatistiken.

hållandena. Med sin länge till betydande del livegna arbetskraft och ålderdomliga organisation hade den tydligen svårt att möta den nya tidens fordringar. Ännu under perioden 1871—75 uppgick den ryska tackjärnsproduktionen endast till 389 000 ton årligen, medan Sveriges stod vid 332 000.[1] Om man tar hänsyn till olikheten i de båda ländernas storlek, bli siffrorna slående. Det var först mot slutet av 1880-talet som ett nytt skede började för den ryska järnhanteringen, även om dess konkurrens på världsmarknaden var förbi. Tillbakagången av den ryska exporten var tydligen en stor fördel för Sverige järnhantering och underlättade dess expansion.[2]

Stångjärnssmidet levererade också på 1860-talet huvuddelen av den svenska järnexporten. Malmexporten förblev däremot, även sedan den frigivits, mycket obetydlig och utgjorde på 1860-talet endast cirka 2 % av produktionen.[3] Inte heller i fråga om tackjärn voro siffrorna mycket höga. Exporten representerade här under 1860-talets förra hälft cirka 7 % av produktionen och under årtiondets senare del cirka 9 %. Trots allt bevarade således den svenska järnexporten vid periodens slut i mångt och mycket samma karaktär som vid dess början. Exportkvantiteten hade visserligen starkt ökats, men alltjämt var det ”stångjärnet”, den svenska järnhanteringens gamla huvudprodukt, som dominerade.

De produktionssiffror som citerats i det föregående, äro tydligen ägnade att ge stöd åt den uppfattningen, att den svenska järnhanteringen under perioden 1820—1870 blev i stånd att bjuda vidgade arbetsmöjligheter. I hur stor omfattning detta var fallet, är visserligen svårt att avgöra, men själva faktum kan svårligen betvivlas. Också själva arbetsorganisationen undergick här liksom inom andra nä-

[1] *Sundbärg:* Aperçus statistiqus internationaux, s. 299.
[2] De engelska frihandelsreformerna inneburo naturligtvis också en lättnad för den svenska järnhanteringen.
[3] Översikt s. 267.

ringsgrenar förändringar. Den gamla halvt skrå- eller hantverksmässiga organisationen upplöstes här definitivt 1859. Bergskollegium framhöll i sitt utlåtande i frågan, att det var fruktlöst att genom lagstiftning söka bestämma rättsförhållandena mellan bruksägarna och deras olika arbetare, sedan numera den förra likformigheten i tillverkningssättet vid stångjärnssmidet upphört och nya metoder begagnades. Man menade också, att erfarenheten visat, att en sådan lagstiftning var obehövlig, och att husbönders och tjänares förhållanden bäst reglerades genom dem emellan uppgjorda avtal, och dylika avtal hade också förut i viss utsträckning förekommit.[1]

Den gamla arbetarlagstiftningens fall ledde väl ej till någon omedelbar och plötslig förändring i de mer eller mindre ”patriarkaliska” arbetsförhållanden, som dittills mestadels rått. De friare principer i fråga om arbetsavtalet som nu genomfördes, bidrogo dock utan tvivel att påskynda den förändring i relationerna mellan bruksägarna och bruksarbetarna, som redan förut börjat göra sig märkbar. Men det var först under nästa period som denna förändring framträdde med full styrka i samband med stordriftens avgörande genombrott inom järnhanteringen.

[1] Statsrådsprotokoll i civilärenden d. 20 sept. 1859. RA.

IV.

Sågverkshanteringens genombrott.

Allteftersom befolkningen tillväxte, utbredde sig odlingen alltmer och mer inåt de stora skogsmarkerna. Nybyggen och torp anlades, åker röjdes, och nya odlingsbygder växte fram. Geologiska och klimatiska förhållanden satte emellertid mer eller mindre klart utpräglade gränser för odlingens framåtskridande. ”Det hjälpte ej stort, att t. ex. sockenstämman i Älvdalen tog sig för att föreskriva, att ingen skulle få lysning som ej 'grävt giftasåker', d. v. s. nyodlat ett visst stycke mark. Åkerarealen i sådana bygder var och förblev otillräcklig.”[1] Genom svedjebruk o. d. kunde man i viss utsträckning överskrida gränserna för den fasta odlingen, även om lagstiftningen lade allt starkare hinder i vägen för denna ”skogsskövling”. Men skogsmarkerna kunde utnyttjas på annat sätt än genom dylika metoder. Där skogen erbjöd tillräckliga möjligheter för bete, förefunnos betingelser för en utveckling av boskapsskötseln, och denna näringsgren drevs då ofta efter synnerligen extensiva metoder med fäbodar spridda över vidsträckta områden. Men också boskapsskötseln hade trots allt ganska snäva gränser för sina expansionsmöjligheter. Anskaffandet av vinterfoder vållade först och främst en del svårigheter, om också ej så stora som i de tätast bebyggda jordbruksdistrikten med deras knapphet på ängsmark. En alltför ensidig specialisering av driften till framställning av animaliska livsmedel ledde vidare till på-

[1] *B. Boëthius:* Ur de stora skogarnas historia, Sthlm 1917, s. 37.

tagliga vanskligheter. Där den egna spannmålsproduktionen var otillräcklig, måste man genom försäljning av animaliska produkter skaffa sig medel att inköpa brödsäd såväl som en del andra nödvändighetsvaror. Men de dåliga kommunikationerna och bristen på närbelägna konsumtionscentra försvårade i hög grad detta handelsutbyte, även om under vintrarnas slädföre handelsresorna ofta nog sträcktes ganska långt.[1] Inom de områden av de stora skogarna slutligen, som inte heller kunde utnyttjas genom en extensiv boskapsskötsel, voro förutsättningarna för bebyggelse ytterst ringa. Utkomstmöjligheterna voro här väsentligen beroende av jakt och fiske och i det stora hela mycket torftiga.

Inom vissa delar av skogsområdena kunde emellertid bebyggelsen baseras på andra näringsfång än de nu nämnda. Där möjligheter förefunnos för bergshantering, ställde sig situationen väsentligt gynnsammare. I dylika fall kunde skogen utnyttjas genom kolning o. d. På detta sätt skapades nya möjligheter för bosättning. Där bergsbruk saknade förutsättningar, kunde slutligen skogstillgångarna exploateras genom försäljning av osågat virke och genom sågningsindustri.

Det har förut framhållits, att järnhanteringens och över huvud bergsbrukets konsumtion av kol vid 1800-talets början var relativt mycket betydande. Enligt en ofta citerad beräkning, avseende år 1854, antogs ännu vid denna tid bergshanteringen konsumera fyra à fem gånger så mycket trä som exporten av sågat och osågat virke.[2] Även om man tar full

[1] När i samband med skogshanteringens uppblomstring nya och mera lönande arbetsmöjligheter öppnade sig, ej minst vintertiden, upphörde så småningom dessa resor. De förbättrade kommunikationsmedlen bidrogo också på ett avgörande sätt att bringa dessa ålderdomliga handelsfärder ur bruk. Jfr *S. Humble:* Sundsvalls historia, III, Sundsvall 1921, s. 177.

[2] Skogskommitténs betänkande den 28 juni 1856, Sthlm 1856, s. 35 ff., Bil. A. s. 125 ff. *N. Schager:* Det svenska skogsbrukets förutsättningar och historia, Sthlm 1925 (S. O. U. 1925: 11) s. 141 ff. Intressanta synpunkter i frågan framlades 1817 av A. N. Edelcrantz. Jfr *Th. A. Askergren:* Den svenska trävaruhanteringen under tidigare år (i Skogar och skogsbruk; studier tillägnade Frans Kempe, Sthlm 1917) s. 229 ff.

hänsyn till den omständigheten, att utöver exporten en hel del virke såldes inom landet, ter sig proportionen mycket ofördelaktig ur sågverksindustrins synpunkt. Visserligen måste det medges, att beräkningen var bristfällig på åtskilliga punkter, alldeles frånsett att den led av det då vanliga felet att underskatta tillgången på skog. Under alla omständigheter står det dock fast, att produktionen av trävaror för avsalu länge var av mycket begränsad omfattning. Vid början av 1830-talet (1832—35) uppgick den årliga exporten av sågade och hyvlade trävaror endast till cirka 190 000 kbm., medan siffran vid århundradets slut steg till mellan 4 och 5 millioner kbm.[1] Även om man härtill lägger exporten av osågat virke, blir ej siffran från 1830-talet vidare imponerande. Skogsägarnas utnyttjande av skogen för den egna konsumtionen och för försäljning av ved var sannolikt ganska omfattande och — efter modern standard — slösaktig, men produktionen av sågat och osågat virke för avsalu var alltjämt mycket blygsam.

Ännu vid denna tid kunde man därför säga, att de stora skogsområdena i huvudsak exploaterades ungefär på samma relativt primitiva sätt som tidigare, och att väldiga skogsarealer fortfarande lågo mer eller mindre fullständigt outnyttjade. Den viktigaste av de exportgrenar, som byggts upp på basis av skogstillgångarna, var fortfarande järnhanteringen. Men järnhanteringen var dock i huvudsak bunden vid vissa speciella delar av landet, och några långa transporter av kol kunde knappast komma i fråga. Visserligen hade järnregleringen bl. a. gått ut på att få till stånd en decentralisering av driften, och faktiskt var också bruksrörelsen väsentligt mindre geografiskt koncentrerad än i våra dagar. Men transportkostnader o. d. satte dock bestämda gränser för decentralisationen, och ofantliga områden av landets skogsvidder lågo fullständigt utanför järnhanteringens intressesfär.

[1] Översikt, s. 197.

Sågverksindustrin återigen erbjöd som sagt endast begränsade möjligheter för skogarnas exploaterande, och det var endast en mindre del av de stora skogsvidderna som den effektivt tog i anspråk.

Under dylika omständigheter måste virkestillgångarna i stora delar av landet te sig mer eller mindre värdelösa, och skogshushållningen blev därefter. Läget vid början av 1830-talet tecknades i en officiell undersökning på följande sätt: "Hushållningen med skogarna står på lägsta ståndpunkt i de orter, varest större tillgång på skog är, såsom i Kronobergs och Jönköpings län, vissa delar, de mera avlägsna, av Karlstads, Kopparbergs och Älvsborgs län, samt i allmänhet alla orter norr om Gestrikland, emedan allmogen därstädes, i anseende till ett, i följd av lågt kolpris, ringa värde på själva skogen, sällan anser det löna mödan att hushålla med den, utan ofta, efter svedjefall, för rågsådd och betes erhållande, låter skogen ligga kvar till förruttnelse."[1] I stora delar av landet var skogen överårig och utnyttjades föga eller inte alls. Där en mera planmässig avverkning skedde återigen, intresserade man sig ofta föga för åtgärder som skulle trygga återväxten. Det var därför ej att förvåna sig över att skogens produktionsförmåga stod ganska lågt, och detta kan också i någon mån om också långt ifrån fullständigt förklara de låga uppskattningar av återväxten, som man så ofta mötte i diskussionen.

Den allt hårdare konkurrensen på järnmarknaden och den successiva reorganisation av den svenska järnhanteringen, som skildrats i föregående kapitel, gjorde det allt osannolikare, att dessa väldiga skogstillgångar skulle kunna exploateras genom en ökad decentralisering av järnhanteringen. Utvecklingen begynte tvärtom alltmera tydligt gå i motsatt riktning. De avlägset liggande bruken med sina höga transportkostnader började få allt svårare att hävda sin ställning, och

[1] Bergskommissionens berättelse 25 nov. 1835, s. 69.

tendensen till centralisering blev så småningom omisskännlig. Först sedan järnvägarna revolutionerat transportförhållandena, kunde järnhanteringen åter i viss mån vidga sin intressesfär i fråga om skogen, och det tillförselområde som försåg de mellansvenska bergsbruksdistrikten med träkol, vidgades därefter kännbart. Men än så länge kunde man som sagt snarast konstatera en minskning i järnhanteringens möjligheter att utnyttja de mera avlägset liggande skogarna, och det blev därför allt tydligare, att exploateringen av dessa områden och därmed också bebyggelsens framträngande i väsentlig grad måste bli beroende på sågverksindustrins expansionsmöjligheter.

Frågan vilka orsaker som sedan gammalt verkat hämmande på den svenska sågverksindustrins utveckling, framträder måhända i klarare belysning, om man gör en jämförelse med förhållandena i ett par trävaruexporterande grannländer, Norge och Finland. Vad Norge beträffar, hade trävaruhanteringen tidigt nått en kraftig utveckling.[1] På 1820-talet var Norges trävaruexport fortfarande Sveriges väsentligt överlägsen, och denna ställning behöll Norge ännu en tid framåt. Men den norska exporten hade ej samma expansionsförmåga som den svenska och distanserades därför så småningom av den senare. Detta skedde dock först efter århundradets mitt.[2]

Vad Finland beträffar, kan man i största allmänhet säga, att exporten under tiden 1820—60 låg på en lägre nivå än i

[1] Jfr *O. Kristiansen:* Penge og kapital, næringsveie, Oslo 1925, s. 141 ff.; *E. Bull* m. fl.: Det norske folks liv og historie gjennem tidene: Tidsrummet 1814 til omkring 1840 av *W. Keilhau,* Oslo 1929, s. 55 ff., 315 ff.

[2] En siffermässig jämförelse blir endast grovt approximativ. De mått i vilka trävaruexporten angavs, voro ofta ganska svåra att jämföra. Detta gäller även om det sågade virket men blir ännu mera påtagligt i fråga om det osågade. Vidare erhåller man naturligtvis inte någon fullständig bild av läget genom att jämföra totalsummor, som innefatta både sågat och osågat virke. Kvalitetsolikheter komma på detta sätt inte alls till sin rätt. För här ifrågavarande syfte torde dock en detaljerad jämförelse vara obehövlig. Jfr emellertid s. 98 n. 1.

Sverige, och att detta förhållande fortbestod också under största delen av den följande perioden.[1] Man stod således inför den egendomliga situationen, att Norge, som hade betydligt mycket mindre skogstillgångar än Sverige, icke dess mindre länge låg kännbart före i fråga om exporten, medan däremot Finland, vars skogstillgångar voro mycket betydande och av ungefär samma omfång som Sveriges, dock hade en väsentligt mindre export än sistnämnda land.

Den sannolikt viktigaste förklaringen till dessa olikheter var att finna på transportväsendets område. Det beräknades under 1800-talets tidigare del, att frakten från Östersjön till England var omkring 50 procent högre än frakten från de norska exportområdena. Särskilt dryga blevo naturligtvis transportkostnaderna från mera avlägsna delar av de baltiska farvattnen såsom Bottniska och Finska vikarna, där dessutom isförhållandena gestaltade sig speciellt ogynnsamma.[2] Vad beträffar utnyttjandet av de från kusten mera avlägset liggande skogarna kan man måhända säga, att förutsättningarna voro i viss mån sämre i Finland än i Sverige. De naturliga betingelserna för flottningsväsendets utveckling äro i stort sett bättre i Sverige än i Finland, även om de vid 1800-talets början ännu blott i ringa grad utnyttjats. När avsättningsmöjligheterna började vidgas, var det därför lättare för den nordsvenska trävaruhanteringen än för den finländska att hastigt ta de inre skogstillgångarna i anspråk.

En omständighet som verkade hämmande på trävaruexporten från vissa delar av Sverige, var järnhanteringens konkurrens om virket. Denna faktor var däremot av tämligen ringa betydelse i Norge och ännu mer i Finland.[3] Även i

[1] Jfr *J. T. Hanho:* Tutkimuksia Suomen metsätalouden historiasta 19 vuosisadalla, I, Helsingfors 1915. Det är först under efterkrigstiden som Finlands export av trävaror nått högre siffror än den svenska.

[2] *Kristiansen,* a. a. s. 143. Det är emellertid att märka, att den finländska trävaruhanteringen visat rätt stor livaktighet på 1700-talet.

[3] För den finländska järnhanteringen spelade sedan gammalt tillförsel av malm och tackjärn från Sverige en stor roll. De — visserligen

Norge torde dock bergverkens inflytande på marknaden ha varit rätt kännbart inom vissa begränsade områden. I regel synes det dock även med dåtidens låga trävarupriser ha lönat sig mer för skogsägarna att utnyttja skogarna genom försäljning av sågat eller osågat virke än genom kolning.[1] I Sverige var som sagt järnhanteringens ställning en helt annan och dess konkurrens om virket långt starkare.

Det återstår att beröra ännu en omständighet, som av allt att döma har bidragit att påverka trävaruhanteringens utveckling i de nordiska länderna, nämligen statsmaktens reglerande ingrepp. Dessa ingrepp togo olika former. Dels förekom det en reglering av själva sågverkshanteringen, en reglering som mer eller mindre harmonierade med de synpunkter, som voro bestämmande för industripolitiken i allmänhet. Men ingripandet kunde också ske på mera indirekta vägar, och särskilt blev här av betydelse det system, som tillämpades i fråga om handels- och sjöfartspolitiken. Regleringsåtgärder som mer eller mindre direkt berörde sågverksindustrin och trävarurörelsen i allmänhet, återfunnos både i Sverige, Norge och Finland. I det hela kan man emellertid säga, att restriktionerna voro av snävare karaktär i Sverige och Finland än i Norge. Den svenska och den finländska lagstiftningen under 1800-talets förra del byggde ju på gemensam grundval. Men restriktionerna bibehöllos i stor utsträckning längre i Finland än i Sverige, och i vissa punkter skärptes de t. o. m. i det förra landet under periodens lopp.[2]

i och för sig obetydliga — undantag från de svenska exportförbuden som härvid gjordes, voro en viktig punkt vid denna tids traktatförhandlingar mellan Sverige och Finland—Ryssland. — Norges tackjärnsproduktion var under åren 1836—40 endast ungefär 1/18 av Sveriges. Se siffrorna i Statistiske oversigter, 1914 (utg. av Det Statistiske Centralbyrå), Kristiania 1914, s. 20.

[1] *Kristiansen*, a. a. s. 226.

[2] Ransoneringen av sågningsrätten upphävdes i Finland först 1861. Man har gjort gällande, att ransoneringen ”med ett eller ett par decennier försenat sågdriftens genombrott — — som storindustri” i Finland. *G. Nikander:* Före ångsågen (Pappers- och trävarutidskrift för

Det ligger nära tillhands att sätta olikheterna i utvecklingen av respektive länders trävaruhantering i samband med dessa differenser i lagstiftningen. En närmare granskning av den restriktiva lagstiftningen, sådan den utformats i Sverige, är emellertid snarast ägnad att i någon mån reducera betydelsen av denna faktor. Att den spelat en märkbar roll, torde dock knappast kunna bestridas.

Det har förut framhållits, att farhågorna för skogsbrist varit av stor betydelse vid uppbyggandet av det regleringssystem, som så länge behärskade den svenska järnhanteringen. Men järnhanteringen och sågverksrörelsen konkurrerade i rätt stor utsträckning om skogstillgångarna. En ej obetydlig del av de skogar, som under dåvarande marknads- och transportförhållanden kunde med fördel utnyttjas av sågverkshanteringen, föllo också inom järnhanteringens intressesfär. Det låg i den rådande regleringspolitikens natur, att man ej kunde låta en dylik "kamp om skogen" avgöras genom fri konkurrens, utan att sågverkshanteringen lika väl som järnhanteringen måste bli föremål för myndigheternas reglerande ingripande. Den sågverkslagstiftning, som var i kraft vid tiden omkring 1820, innebar därför allehanda restriktioner. Lika litet som man hade rätt att obehindrat grunda nya järnverk, lika litet kunde man utan vidare starta sågar, som arbetade för avsalu eller som sågade för betalning åt andra. Innan sågen fick komma till stånd, krävdes vissa undersökningar i fråga om skogstillgång o. d., varvid särskild hänsyn måste tas till järnhanteringens intressen, vilka sedan gammalt speciellt omhuldats av myndigheterna. Ett annat grund-

Finland, 1931) s. 568. I varje fall får man det intrycket, att restriktionerna hade större betydelse än i Sverige. Men också i Finland var överskridande av sågningsrätten mycket vanligt. Jfr *Hanho,* a. a. passim. — Den norska regleringen av sågindustrien var, särskilt efter 1818, liberalare än den svenska. Den mest kännbara restriktionen för den norska sågverkshanteringen under 1800-talets första årtionde torde exporttullarna ha varit. Se *Kristiansen,* a. a. s. 153 ff. samt *Keilhau,* a. a. s. 291 ff., 315 ff.

drag i regleringssystemet var, att sågningsrätten begränsades. Som allmän regel gällde, ”att för varje sågverk sågningsrätten skulle inskränkas till ett visst antal träd, samt att skatten skulle utgå i procent av de tolvter bräder, som enligt vissa fastställda grunder beräknades kunna utvinnas av nämnda antal träd”.[1] Skogsvårdssynpunkter, hänsyn till järnhanteringens verkliga eller antagna behov samt till tidigare anlagda sågverk, och dessutom här liksom annars skattepolitiska syften hade givit lagstiftningen dess form. Men man torde med full rätt kunna säga, att det nu ifrågavarande kapitlet i näringslagstiftningen vid tiden omkring 1820 måste karaktäriseras som alldeles särskilt svåröverskådligt och oklart. Och under den följande tiden visade det sig vid mer än ett tillfälle, att myndigheterna faktiskt inte voro riktigt på det klara med vad som kunde anses fortfarande vara gällande lag, och vad som upphävts genom nya förfoganden.

I alla händelser är det intet tvivel om, att restriktionerna i fråga om sågningsrätten i mycket stor utsträckning förblevo en död bokstav. I många fall synes man knappast ha skänkt de gällande föreskrifterna någon som helst uppmärksamhet. Det faktiska sågningsbeloppet varierade efter omständigheterna. Sågade man någon gång mindre än det i privilegierna angivna beloppet, så tog man andra år skadan igen genom att såga upp till fyra à fem gånger så mycket som sågningsrätten medgav, kanske t. o. m. ännu mera. En effektiv kontroll var ytterst svår att organisera, och i de norra delarna av landet var den väl, praktiskt taget, så gott som omöjlig.[2] Intresset för kontrollen från myndigheternas sida synes också med tiden snarast ha blivit mindre och mindre. Faktiskt tyckas sågägarna i stor utsträckning ha vant sig att betrakta det som något naturligt, att det legala sågningsbeloppet överskreds. Eller som en talare i borgarståndet vid 1834/5 års riksdag ut-

[1] *Boëthius:* Robertsfors bruk s. 84.
[2] Jfr *Carlgren,* a. a. s. 93.

tryckte saken:[1] ”Överträdelse av begränsad sågningsrätt stämplas nu mera icke såsom brott, utan såsom en lovlig rättighet; och den åklagare som, med begagnande av författningarne, yrkar inskränkning, mötes med ovilja.”

Men även om åtal för överträdelse av sågningsbestämmelserna voro tämligen sällsynta, synas myndigheterna dock stundom ha gjort sina påminnelser, och i varje fall utsatte sig den alltför företagsamme sågägaren för en viss om också rätt liten risk.[2] En väsentligt mera kännbar hämsko på sågverksrörelsens utveckling utgjorde emellertid den prohibitiva sjöfarts- och tullagstiftningen. Vid tiden närmast efter de napoleonska krigen framträdde dess inflytande med stor styrka. I syfte att gynna den inhemska sjöfarten hade näringslivet i allmänhet men speciellt sågverkshanteringen utsatts för mycket betungande tullbestämmelser. Även när trävaror utskeppades med svenska fartyg, drogo de en ganska hög exporttull. Denna tull kompenserades emellertid i viss utsträckning av det ovan berörda faktum, att den antagna normen för sågarnas beskattning i väsentlig grad rubbats genom sågningsrättens överskridande. När trävaror utskeppades med främmande fartyg, fick dock tullen mestadels en mycket tryckande karaktär. Man hade då att betala ”ofri tull”, och enligt 1816 års tulltaxa utgjorde den för en hel del viktiga trävaror ej mindre än 300 % av den vanliga, ”helfria”, tullen. Exporten av bräder med främmande fartyg var i allmänhet rent av förbjuden. Det är klart, att en dylik inskränkning av fraktmöjligheterna inte precis utövade någon sänkande verkan på de redan förut högt uppdrivna fraktkostnaderna. Åtskilliga omständigheter gjorde, att bestämmelserna i 1816 års tulltaxa inte blevo länge orubbat bestående. Men det dröjde dock rätt länge, innan de sista spåren av de gamla idéer som här kom-

[1] Borgarståndets protokoll 1834/5 VII s. 529 ff.
[2] Jfr *Boëthius,* a. a. s. 163 ff.

mit till uttryck, helt försvunno ur den svenska tull- och sjöfartslagstiftningen.

Det var dock inte enbart den *svenska* handelspolitiken, som vid tiden omkring 1820 vållade sågverkshanteringen svårigheter. Det har redan framhållits, att läget för den svenska trävaruexporten vid tiden efter de napoleonska krigens slut tedde sig ganska bekymmersamt. De allmänna konjunkturförhållandena bidrogo utan tvivel i rätt hög grad till att göra depressionen också på trävarumarknaden mycket framträdande. I inte ringa grad berodde dock svårigheterna på en omständighet av alldeles speciell natur, nämligen den engelska tullpolitiken. Vid 1800-talets början hade Englands trävaruimport huvudsakligen kommit från de baltiska hamnarna. Vid tiden omkring 1820 var situationen däremot en annan. Huvudparten av importen kom nu från de nordamerikanska kolonierna, medan däremot baltiskt virke användes endast för sådana ändamål, som medgåvo bruket av ett dyrbarare material.[1] Förändringen var till stor del ett resultat av den engelska tullpolitiken. Krigstiden hade medfört kraftiga höjningar av de engelska trätullarna, och efter 1811 kunde de nära nog betecknas som prohibitiva. Samtidigt åtnjöt virke från de engelska kolonierna en utpräglad prefer nsbehandling. De förändringar i systemet, som gjordes före 1840-talet, voro av tämligen ringa bärvidd, och det var först under detta årtionde som systemet började successivt avvecklas.

För Sveriges trävaruexport voro dessa förhållanden av stor betydelse. Den engelska trävarumarknaden befann sig tydligen redan under 1800-talets tidigare hälft i kraftig expansion. Industrialiseringen gick framåt och befolkningen tillväxte med rekordartad snabbhet. Som en följd härav var aktiviteten inom byggnadsindustrin mycket stor, och konsumtionen av trävaror ökades starkt. Tack vare den engelska tullpolitiken

[1] *Clapham*, a. a. s. 237 ff.

kunde Sverige dock endast i mycket begränsad mån dra fördel av den ökade efterfrågan. Det var först på 1850-talet som England blev det viktigaste avsättningslandet för svenska sågverksprodukter. Under sådana omständigheter var det ingenting att förvåna sig över att de totala exportsiffrorna ända till århundradets mitt höllo sig på en relativt låg nivå. Enligt statistiken steg Sveriges export av sågade och hyvlade trävaror i årsgenomsnitt till följande siffror (i kbm., avrundade tal):[1]

1832—35 . .	190 000	1846—50 . .	393 000	1861—65 . .	1 125 000
1836—40 . .	258 000	1851—55 . .	667 000	1866—70 . .	1 782 000
1841—45 . .	331 000	1856—60 . .	800 000		

Det egentliga genombrottet kom således på 1850-talet, om också utvecklingen redan förut visat tecken till en ökning i tempot. Att 1850-talet blev en sådan genombrottsperiod för den svenska sågverkshanteringen, berodde på flera gynnsamma omständigheter. Industrialiseringens fortgång och spridning i Västeuropa samt den snabba folkökningen vidgade allt mer och mer trävarumarknaden. Vidare förbättrades transportförhållandena och produktionstekniken inom den svenska sågverksindustrin. Under tiden närmast före och efter århundradets mitt inträffade också det stora omslaget i den engelska tullpolitiken. Vid ungefär samma tid hade slutligen också Sveriges restriktiva politik i fråga om trävarurörelsen i det väsentliga uppgivits.

På 1820- och 1830-talen måste det även för en principiell anhängare av den svenska regleringspolitiken te sig tydligt, att systemet ej i sin dåvarande form kunde trygga uppnåen-

[1] Översikt s. 197. Som jämförelse kan nämnas, att den totala norska trävaruexporten, således inklusive osågat virke, på 1830-talet beräknades uppgå till omkring 970 000 kbm. årligen. Under femårsperioden 1871—75 kulminerade den norska trävaruexporten med en årssiffra av 2 347 000 kbm. Den svenska exporten beräknas vid samma tid ha nått en siffra av omkring 3 300 000 kbm. Se för Norge Statistiske oversigter 1914, s. 30 ff. samt för Sverige Översikt s. 198 ff.

det av det avsedda målet. Såsom redan nämnt gjorde den hithörande lagstiftningen, särskilt efter tiden omkring 1830, närmast ett kaotiskt intryck, och dess effektivitet var i stor utsträckning tämligen illusorisk. Politikens motståndare kunde här liksom i fråga om järnhanteringen göra gällande, att lagstiftningen, i den mån den verkligen hade praktisk betydelse, var ägnad att försvåra införandet av sådana tekniska och ekonomiska förändringar, som involverade övergång till drift i större skala. Man kan dock knappast säga, att meningsbrytningarna i dessa frågor togo någon mycket tillspetsad form. Hela systemet var som sagt av rätt tvivelaktig betydelse, åtminstone vid denna tid, och det var därför ganska naturligt, att den diskussion som det framkallade, inte på något sätt kunde i livlighet och omfattning mäta sig med debatterna i fråga om järnregleringen. Att farhågorna för skogsbrist fortfarande på många håll hade ett fast grepp om sinnena, framgick dock bl. a. av en enquête hos länsstyrelserna vid mitten av 1830-talet.[1] I åtskilliga län, bland dem också Värmlands, Gävleborgs och Norrbottens, ansåg man, att det på grund av redan inträffad eller befarad skogsbrist var betänkligt att ytterligare utvidga sågverksindustrin. I andra län däremot anlade man en mera optimistisk syn på situationen. Resultatet av diskussionen blev också, att sågningsbegränsningen år 1842 upphävdes. Vad som härefter återstod av regleringssystemet var ej mycket. På papperet gällde visserligen fortfarande de gamla bestämmelserna, som gjorde anläggningen av nya sågar beroende av myndigheternas medgivande. I praktiken synas emellertid dessa villkor alltmer ha fått karaktären av en tom formalitet, och i varje fall lade de knappast vidare något kännbart band på industrin.[2] Även om bestämmelserna strikt iakttagits, hade de inte numera kunnat hindra en stark expan-

[1] Kammarkollegii skrivelse till K. M. av den 23 sept. 1836. (Handlingar till statsrådsprotokoll i civilärenden den 16 febr. 1842) RA.

[2] Jfr Kammarkollegii skrivelse till K. M. av den 9 maj 1862 (Handlingar till statsrådsprotokoll i civilärenden den 30 dec. 1863) RA.

sion av sågverksrörelsen. Anläggning av sågverk för husbehovssågning mötte i princip inga hinder, och ägarna av dylika sågar hade rätt att försälja sågverksprodukter som framställts av virke från egen skog. I den mån stora skogsdomäner uppstodo, fingo dessa rättigheter tydligen ökad betydelse. Viktigast var emellertid upphävandet av begränsningen i salusågarnas tillverkningsrätt. De återstående restriktiva bestämmelserna kunde under sådana omständigheter på sin höjd förhindra en ökning av sågarnas antal men däremot ej en stegring av produktionen och en befarad skogsskövling. Det hade därför ej stor betydelse, att de gamla bestämmelserna rörande villkoren för anläggning av sågverk ännu rätt länge kvarstodo. De hade också som sagt i huvudsak nedsjunkit till en tom formalitet, när de äntligen år 1863 upphävdes.[1]

Den svenska sjöfarts- och tullagstiftningen hade vid den tiden redan för länge sedan slagit in på en väg, som erbjöd endast obetydliga direkta hinder för sågverksindustrins utveckling. Den omläggning av den svenska handelspolitiken som det här är fråga om, kommer att närmare beröras i ett senare kapitel. Vad speciellt trävarurörelsen beträffar, kan man karaktärisera utvecklingen så, att de hinder som sjöfartslagstiftningen lade i vägen för exporten, successivt eliminerades, dels genom autonoma reformer, dels genom handels- och sjöfartstraktater. Redan omkring 1830 voro de viktigaste restriktionerna undanröjda, och år 1860 återstod praktiskt taget nästan ingenting av det gamla systemet. Vad åter själva tullagstiftningen beträffar, var det av stor betydelse, att exporttullarna successivt sänktes och slutligen helt och hållet avskaffades. Efter 1841 voro de viktigaste trävarugrupperna fria från tull, ehuru de sista spåren av exporttullarna inte försvunno förrän 1863.

Ungefär vid den tid då de svenska inskränkningarna i såg-

[1] Förordning av den 30 dec. 1863.

ningsrätten upphävdes, vidtog i England den definitiva avvecklingen av det dittills tillämpade högprotektionistiska systemet. Verkningarna av dessa tullnedsättningar äro mycket tydliga, både i den svenska och den engelska statistiken. Särskilt fr. o. m. 1850-talet var stegringen i Englands trävaruimport påfallande. Sveriges andel i importen växte i ännu snabbare tempo, även om man bortser från inverkan av mera tillfälliga faktorer såsom Krimkriget med dess avspärrande av den ryska exporten. Importen från Brittiska Nordamerika var fortfarande betydande, men dess andel i totalimporten var i sjunkande.[1] I svensk statistik framträder England nu alltmera avgjort som det viktigaste avsättningslandet för svenska trävaror.

Sveriges sågverkshantering begynte nu allt hastigare anta karaktär av en verklig storindustri. Allt avlägsnare skogsområden började exploateras, och skogar som dittills varit praktiskt taget värdelösa, fingo nu successivt ett ofta betydande värde, i den mån de blevo tillgängliga för sågverksindustrin. Expansionen inåt landet till de avlägsnare skogarna möjliggjordes genom starkt fallande transportkostnader och genom billigare sågningsmetoder. På detta sätt växte allt mer och mer den skogsrayon, som sågarna ekonomiskt kunde tillgodogöra sig.

Transportkostnadernas sänkning står i första rummet i samband med flottningsväsendets utveckling. Det har ofta framhållits, att Sverige har ovanligt goda naturliga förutsättningar på detta område. Men en kraftigare utveckling av flottningsväsendet krävde dock betydande kapital. Först efter ganska omfattande strömrensningar och utbyggnader kunde landets vidsträckta vattenvägar effektivt tas i anspråk för flottningsändamål. I äldre tider var därför också flottningen

[1] Se den engelska handelsstatistiken. För tiden före 1843 är det mycket svårt att ur den engelska statistiken få en siffermässig bild över trävaruimportens omfattning. Jfr emellertid *G. R. Porter:* The progress of the nation, new ed., London 1851, s. 374 ff., 578 ff.

ofta synnerligen tidsödande. Vid ett sågverk i Västerbottens län uppgavs det exempelvis ännu i början av 1860-talet, att det tog tre à fem år att flotta virket från de mera avlägsna skogarna.[1] Ett större strömrensningsföretag berörde naturligtvis ofta nog en mångfald intressen och ett stort antal skogsägare. Det var endast relativt sällan som en enskild person finansierade dylika företag. Vanligare var att strömrensningarna verkställdes av speciella bolag, som bildats för sådant syfte.[2] Huvudsakligen på privat initiativ iordningställdes sålunda så småningom det omfattande nät av flottleder, som gav möjligheter att effektivt utnyttja framför allt Norrlands skogstillgångar. Det tog lång tid, innan detta system av flottleder blivit i sina huvuddrag utbyggt, och vid mitten av 1800-talet befann man sig ännu i utvecklingens tidigare skede. Men rörelsen gick dock framåt i långt hastigare tempo än förut.

Vid den tiden hade också sågverksindustrins tekniska omdaning tagit allt starkare fart. Ännu kvarlevde dock i rätt betydande omfattning äldre sågningsmetoder, där avfallsprocenten var synnerligen stor och den producerade varan ej av särdeles hög kvalitet. Sedan åtskillig tid tillbaka hade emellertid sågningstekniken befunnit sig i markerat framåtskridande.[3] De finbladiga och flerramiga sågarna bemäktigade sig allt större del av produktionen, och industrin fick en allt mera kapitalistisk karaktär. De nyare sågverksanläggningarna

[1] *Boëthius*, a. a. s. 95 ff., 165 ff.

[2] Nya lagberedningens förslag till vattenrättsförordning, Sthlm 1879, s. 119 ff. S. O. U. 1922: 22: II s. 124 ff. Det har beräknats, att kostnaderna för de svenska flottningsledernas utbyggande och vidmakthållande vid 1912 års utgång skulle representerat en summa av minst 150 miljoner kr. *O. Hellström:* Sveriges flottningsväsende (i Skogar och skogsbruk; studier tillägnade Frans Kempe) s. 292. Hur mycket av denna summa som representerar egentliga anläggningskostnader, är dock svårt att säga.

[3] *N. Ahnlund:* Sundsvalls historia, II, s. 234 ff.; *N. Ahnlund:* Mo och Domsjö verken, Sthlm 1917 s. 91 ff. Av speciellt intresse är här *G. Nikanders* förut citerade uppsats i Pappers- och trävarutidskrift för Finland, 1931.

krävde större kapital än de gamla och drevo produktionen i större skala. Sågningen i liten skala som en binäring till böndernas jordbruk förlorade allt mer och mer terräng till de modernare konkurrenterna. Några mycket stora anläggningar enligt nutida standard var det dock till en början ej fråga om. Beroendet av vattenkraft medförde en del olägenheter, som verkade i viss mån hämmande på utvecklingen. Viktigast var här att man ej alltid kunde välja den lokalisering av såganläggningen som skulle ha varit lämpligast och billigast ur transportsynpunkt utan måste finna sig i att acceptera ett ogynnsammare läge, som endast erbjöd fördelen av tillgång till vattenkraft. Rubbningar i vattentillgången och ishinder medförde också stundom en del svårigheter. Från Kvarnfors sågverk i Västerbotten vid 1800-talets början berättas det exempelvis, att när kölden kom i oktober eller november, frös vattenhjulet fast, och sedan låg driften nere till våren. Också belysningsförhållandena voro vid detta företag liksom på så många andra håll länge primitiva. Vid århundradets början erhölls den nödiga belysningen från en öppen spis med en brasa av tjärvedskubbar. Först senare övergick man till belysning med rovoljelampor.[1]

De avgörande tekniska framstegen under 1800-talet knöto sig till ångsågens införande från tiden omkring 1850. Härigenom blev det möjligt att utan hänsyn till tillgången på vattenkraft lägga sågarna vid de punkter som ur transportsynpunkt voro gynnsammast. Det är från denna tid, som de norrländska sågverkssamhällena i kusttrakterna raskt började utveckla sig. Till dessa samhällen fördes virket på de allt vid-

[1] *Boëthius*, a. a. s. 93, 169. Beroendet av vattenkraften framkallade över huvud en del oregelbundenheter i driften. "Beroende av variationerna i vattenståndet varierade även den årliga sågningstiden. I ogynnsammare fall räckte densamma blott två à tre månader av året, medan sågar med gynnsammare läge ifall av behov kunde såga året igenom." *A. Solitander:* Några anteckningar rörande sågindustrien i östra Finland under sjuttonhundratalet (Pappers- och trävarutidskrift för Finland 1930) s. 130.

sträcktare flottlederna, och utskeppningen kunde sedan direkt försiggå från sågarnas lastageplatser.

Det återstår att nämna ännu en omständighet, som bidrog att ytterligare underlätta den svenska sågverkshanteringens frammarsch, nämligen nedgången i sjöfrakterna. På sätt och vis har denna faktor redan berörts. Det förefaller nämligen sannolikt, att nedgången i frakterna till århundradets mitt ännu endast i relativt mindre grad influerades av förändringar i själva transporttekniken; fortfarande voro ju segelfartygen dominerande. Däremot torde förändringar i sjöfartspolitiken ha varit av stor betydelse. Den restriktiva politik som vid århundradets början rådde såväl i Sverige som i ett stort antal andra länder, bl. a. England, försvårade utan tvivel ett effektivt utnyttjande av tonnaget och ledde till att fartyg förhållandevis ofta fingo gå i ballast. När systemet under 1800-talets förra hälft i stor utsträckning raserades såväl i Sverige som på de flesta andra håll, kan man anta att följden blev ett effektivare utnyttjande av tonnaget och härigenom billigare frakter.

Vid slutet av den här behandlade perioden, således vid utgången av 1860-talet, hade trävarorna redan kommit att utgöra en betydligt större andel av exporten än vid periodens början. De värdesiffror som stå till förfogande äro, särskilt för en tidigare period, visserligen delvis ej alldeles pålitliga, men man torde dock kunna gå ut ifrån att trävarorna under åren 1861—65 utgjorde omkring 25 % av totalexporten, eventuellt något därutöver.[1] Under perioden 1871—75 nådde gruppen "produkter av skogshantering och trävaruindustri" ej mindre än 43,5 % av den totala exporten. Redan omkring 1860 var trävaruhanteringen således på full väg till att nå en

[1] B. S. O. S.: Skogsväsendet, I, s. XIII uppger trävaruexportens värde för år 1864 till 33,2 millioner kr., medan totalexporten uppgick till 94 millioner kr. Jfr *C. A. Agardh* och *C. E. Ljungberg:* Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige, IV, Sthlm 1863, s. 306. Det torde ha varit under 1860-talet som trävaruexporten i värde distanserade järnexporten.

central ställning i Sveriges industriella liv, och det var i främsta rummet till denna näringsgren som det industriella genombrottet i landet var knutet. Tiden omkring århundradets mitt karaktäriserades också av en mycket livlig företagarverksamhet på detta område. Stora förmögenheter skapades på relativt kort tid inom denna näringsgren. Väldiga skogsområden som tidigare varit av ringa betydelse, fingo inom kort tid ett förhållandevis stort värde, allteftersom de stora sågverken växte upp i kustbygderna och flottlederna nådde längre och längre inåt landet. Tendensen till koncentration av stora skogsarealer under sågverkens disposition blev så småningom mera markerad, och man sökte på detta sätt trygga tillgången på råvara. I denna tid av hastiga och häftiga förändringar i skogsprisen tedde det sig allt mera nödvändigt att för längre tid framåt säkerställa råvaruanskaffningen. Under perioden fram till 1860-talet begagnade man sig främst av den utvägen att för längre tid, vanligen femtio år, förvärva avverkningsrätt till vidsträckta skogsområden. Under den följande perioden däremot började man mera allmänt övergå till direkta inköp av skogsfastigheter.

Det är klart, att trävaruhanteringens uppsving fick en mycket djupgående återverkan på Sveriges ekonomiska och sociala förhållanden. Starkast framträdde detta naturligtvis i de områden, där trävaruhanteringen företrädesvis var lokaliserad, och speciellt då i de trakter, som tidigare väsentligen legat utanför sågverksrörelsens inflytelsesfär. Största intresset erbjuder i detta sammanhang Norrland, där visserligen trävaruhanteringen redan vid periodens början nått en viss utveckling, men där dock ofantliga delar av området voro tämligen oberörda därav. För Norrland kom perioden 1820—70 att kanske ännu mer än för landet i övrigt beteckna inledningen till en ny tid. Och det var framför allt trävaruhanteringen som härvid var den avgörande faktorn.

Det ligger nära tillhands att söka spåra verkningarna av de

ekonomiska förändringarna i befolkningsfördelningen. Folkökningen i Norrland var sedan gammalt stark, starkare än i riket i dess helhet. Också under 1700-talets senare del var folkökningen i Norrland snabbare än i Svealand och Götaland. Under perioden fram till 1860-talets senare del stegrades folkökningens tempo ytterligare, i Norrland liksom i Sverige i dess helhet, och fortfarande låg Norrland före Svealand och Götaland. Men det var först under de följande årtiondena, som differensen mellan Norrland och rikets övriga delar, speciellt Götaland, blev slående. Nativitetsöverskottet i Norrland hade sedan gammalt varit högt, och detta gällde också i utpräglad grad för 1800-talets senare årtionden. Emigrationen, som under denna tid så starkt satte sin prägel på befolkningsutvecklingen i andra landsdelar, var väsentligt mindre i Norrland och samtidigt förelåg en inte så obetydlig inflyttning söderifrån. Resultatet av alla dessa faktorer blev en väsentligt mycket starkare folkökning i Norrland än i rikets övriga delar.[1] Den norrländska folkökningen var också under dessa årtionden något starkare än under århundradets tidigare del, men skillnaden var dock här ganska obetydlig. I stort sett kan man säga, att Norrland under hela 1800-talet karaktäriserades av en stark och relativt jämn folkökning.

Det är påtagligt, att skogsindustrins genombrott i hög grad bidrog att skapa det ekonomiska underlaget för denna snabba folkökning. Det var visserligen först under perioden efter 1870, som denna faktor framträdde med full styrka. Men också under årtiondena dessförinnan förbättrades, tack vare trävaruhanteringen, direkt och indirekt utkomstmöjligheterna, även om detta ej så starkt framträder i befolkningsstatistiken. Arbetarantalet vid sågarna stegrades, och härjämte skapade skogsavverkning, körslor och flottning nya arbetstillfällen.[2] Samtidigt fick lantbruket förbättrade avsättningsmöjligheter,

[1] Jfr *K. Åmark:* Utvandring och näringsliv i Norrland, Sthlm 1912; *S. Larsson:* Norrland i statistisk belysning, I, Sthlm 1923.
[2] Jfr s. 109.

genom att sågverkssamhällena blevo allt viktigare kunder. Handeln tillväxte i omfattning, och varutransporterna på de viktigaste stråkvägarna togo under årtiondena närmast före järnvägarnas tillkomst en betydande omfattning. "Det berättas från denna tid om väldiga forslor längs Ljungans och Indalsälvens dalar från Sundsvall och uppåt landet. Särskilt stora stråkvägen upp till Östersund var livlig av varuskjutsar, som i karavaner på ända till femtio hästar tillförde den jämtländska stadens handelsmän förnödenheter vilka söder ifrån inskeppats till Sundsvall."[1] Ökningen i arbetstillfällen och de förbättrade avsättningsmöjligheterna gjorde, att bosättningen lättare kunde utbreda sig över de stora skogsområdena. Över huvud innebar säkerligen utvecklingen en avgjord förbättring av levnadsvillkoren i stora delar av Norrland.

I ett tidigare kapitel har såsom ett karaktäristiskt drag i jordbrukets utveckling under 1800-talet framhållits den ökade "kommersialiseringen". Denna förändring har i stora delar av landet starkt påskyndats genom trävarurörelsens utveckling. Överallt i landet där skogskötseln utgjorde en mera betydande binäring till jordbruket, fick trävarurörelsen ett direkt och omedelbart inflytande på jordbrukets ekonomi, skapade ökade inkomstkällor och bidrog att spränga egenhushållningens snäva gränser. Under skiftesrörelsens tidigare skeden var det ingalunda ovanligt, att byskogarna bibehöllos odelade.[2] De fördelar som delägarna vid denna tid kunde vänta genom skifte av skogen, tycktes ej sällan knappast uppväga olägenheterna. Senare blev tendensen, delvis under lagstiftningens inflytande, en annan, och vid slutet av perioden kunde bönderna i stora delar av Sverige räkna skogarna till sina värdefullaste tillgångar. Ännu större betydelse än i de sydligare delarna av landet hade dock äganderättsproblemen i fråga

[1] *S. Humble:* Sundsvalls historia, III, s. 146.
[2] B. S. O. S.: Skogsväsendet, I, s. 103.

om de stora skogsområdena i norra Sverige. Här voro vid århundradets början äganderättsförhållandena i mångt och mycket oklara. Sedan långt tillbaka hade kronan gjort anspråk på stora delar av de skogsvidder, som sträckte sig mellan de odlade bygderna, eller — för att citera en ryktbar förordning från Karl XI:s tid — på ”allt vad av slike store skogar ligger obrukat, och allt vad som icke med gode skäl kan fulltygas att höra någon gård, by, sockn eller härade till”. Det dröjde emellertid länge, innan avvittringen, avskiljandet av kronans områden från privata ägor, fick allmännare spridning. Så länge dessa stora skogsområden hade ett tämligen tvivelaktigt värde, saknades också strängt taget det kraftigaste incitamentet till utredning av äganderättsförhållandena. Så småningom tog dock avvittringsrörelsen starkare fart och, frånsett Lappmarkerna, genomfördes den till väsentlig del under åren 1820—1870.[1] Hemmanen fingo således härvid sina skogsområden bestämda, och kronans mark avgränsades från den enskilda. Det är givet att en nyreglering av så djupgående natur ej var lätt att genomföra, och länge nog tillämpades avvittringsförfattningarna på ett ganska summariskt sätt och utan tillräcklig kontroll. I varje fall skapade avvittringen möjligheter för en omfattande jordmobilisering, när den stora trävarukonjunkturen kom, eller för en försäljning av avverkningsrättigheter. Utan tvivel var det i dessa omvälvningstider vanskligt nog att bedöma skogens värde, och bondebefolkningen hade väl ofta inte heller tillräckliga förutsättningar härför. Det är begripligt, om på detta sätt en hel del affärer kommo till stånd, som efteråt tedde sig mycket otillfredsställande för säljaren. Men man måste å andra sidan också medge, att den starka stegring i skogarnas värde som framträdde under trävarurörelsens genombrottsperiod, till en del berodde just

[1] Norrlandskommitténs betänkanden, I, Sthlm 1904; *C. Kuylenstierna:* Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman — —, Lund 1916; *J. E. Almquist:* Det norrländska avvittringsverket (Svenska lantmäteriet 1628—1928, I, s. 365 ff.).

på framstegen i sågverkshanteringens tekniska och ekonomiska organisation. Skogar som tidigare endast haft ringa värde, kunde, exempelvis efter flottledernas utbyggande, betinga ett väsentligt högre pris. Ett billigt pris för skogen eller för avverkningsrätten hade i själva verket ofta varit en förutsättning för att flottlederna skulle komma till stånd. Vid sidan härav fanns det emellertid otvivelaktigt ett moment av "oförtjänt värdestegring" i skogarnas stigande pris. Marknadens expansion hade till en del också kommit till stånd genom faktorer utanför såväl de ursprungliga skogsägarnas som trävarumännens kontroll. Stegringen i skogarnas värde berodde med andra ord ej blott på fallande produktions- och transportkostnader utan också på den starkt växande efterfrågan.

För sågverksrörelsen liksom för järnhanteringen gäller det, att det är mycket svårt att ge en verkligt tillförlitlig beräkning över antalet arbetare, som de gåvo sysselsättning åt. Utom de arbetare som direkt voro anställda vid bruken och sågarna, gåvo de nämnda industrierna rikt tillfälle till arbetsförtjänst också genom skogsavverkning, flottning, kolning och körslor. Faktiskt är det emellertid ännu mycket vanskligare att få uppgifter om arbetarförhållandena vid sågverken än vid bergsbruket. Någon ordentlig statistik rörande sågverkshanteringen existerade över huvud taget knappast förrän inemot århundradets slut, medan däremot källorna rörande bergsbruket sedan långt tillbaka flöda mycket rikligt. Det är emellertid tydligt, att arbetarantalet inom sågindustrin befann sig i rask tillväxt. Inom denna industri funnos inte heller några arbetstraditioner av den art, som sedan gammalt reglerat förhållandena inom järnhanteringen.[1] Sågverksarbetarna vid århundradets början hade väl knappast i någon högre grad skilt sig från jordbruksarbetarna, ekonomiskt och socialt sett. När sågningen var ett utpräglat säsongarbete, fingo väl också sågverksarbetarna i stor utsträckning ägna mellantiden

[1] Jfr *Ahnlund:* Mo och Domsjö verken, s. 58 ff.

åt jordbruket. I varje fall var den sågindustri, som växte upp under perioden 1820—70, i stor utsträckning en ny industri, som drog till sig ny arbetskraft från olika håll. Detta är en omständighet av stor betydelse. Inom denna nyskapade industri med dess hastigt växande arbetarantal kunde man knappast tänka sig att reglera arbetarförhållandena efter de patriarkaliska metoder, som kunde upprätthållas i en gammal industri med stark tradition och endast långsamt tillväxande arbetarstam. Man kan därför säga, att det var inom sågverkshanteringen som den moderna storindustrins arbetarproblem för första gången på allvar gjorde sitt inträde i Sverige. Det var inte heller någon tillfällighet, att den första verkligt stora strejken i Sverige, Sundsvallsstrejken av år 1879, drabbade just denna industri.

V

Hantverk och fabrikssystem

De industrier som behandlats i de båda senaste kapitlen, hade sedan gammalt en utpräglad landsbygdskaraktär. I samband med bergsbrukets och sågverksrörelsens expansion uppstodo visserligen så småningom vid en del av dessa industriers huvudcentra samhällen av mer eller mindre stadsliknande karaktär. Men denna utveckling tillhörde dock i rätt väsentlig grad ett senare skede. Än så länge bibehöll järnhanteringen, trots en omisskännlig tendens till koncentration, i stor utsträckning en rätt decentraliserad karaktär. Först i och med järnvägsbyggandet skapades här radikalt förändrade förutsättningar. Och samtidigt tog den tekniska utvecklingen inom järnhanteringen en riktning, som nödvändiggjorde en koncentration av helt andra mått än tidigare. I samband härmed fingo bruks- och gruvsamhällena större betydelse. Vad åter trävaruhanteringen beträffar, var koncentration i större omfattning knappast möjlig före ångsågarnas tidevarv. Det var således först mot slutet av den här behandlade perioden, som sågverkssamhällena började få större omfattning. Också här föll emellertid den egentliga utvecklingen inom den följande perioden, då dessutom pappersmasseindustrins uppblomstring starkt påskyndade koncentrationsrörelsen inom skogsindustrin i dess helhet.

Även om järnhanteringen och trävarurörelsen hade sina centra på landsbygden, blev deras snabba utveckling dock ej utan återverkan på de redan existerande städerna. I den mån

dessa förmedlade handeln med industridistrikten, ombesörjde import och export eller omhänderhade industrins finansiering, måste självfallet den industriella expansionen få sin återverkan också på dem. Frånsett några speciella undantag, särskilt Stockholm och Göteborg samt en eller annan norrländsk kuststad, var väl dock detta inflytande ännu vid tiden omkring århundradets mitt rätt begränsat. I varje fall hade den industriella expansionen ännu satt föga spår i städernas befolkningssiffra. Denna siffra befann sig visserligen i fortgående tillväxt, men tillväxten var dock tillsvidare ej snabbare än för landet i dess helhet; städernas procentuella andel i den totala folkmängden höll sig med andra ord tämligen konstant, och den absoluta siffran var också mycket låg.

Liksom järnhantering och trävarurörelse sedan gammalt voro underkastade en mer eller mindre ingripande statlig reglering, var också städernas näringsliv föremål för reglementering och kontroll av olika slag. Den traditionella näringspolitiken hade länge verkat för att handel och industri så långt möjligt skulle koncentreras till städerna. Skråväsen och handelsreglementering arbetade principiellt i detta syfte. I grund och botten hade emellertid också denna gren av näringspolitiken ett mycket starkt statiskt inslag. Detta är ju ett drag, som man ofta möter hos den äldre näringslagstiftningen, och som redan rikligen exemplifierats i det föregående. Både på det agrara området och i fråga om järnhanteringen och trävarurörelsen kan man konstatera detta statiska inslag i näringspolitiken. Politiken var med andra ord ofta mera inriktad på att upprätthålla ett givet tillstånd, ett visst jämviktsläge mellan olika näringsgrenar, än på att bereda möjligheter för ekonomisk expansion. Vad speciellt städerna beträffar kan man säga, att detta moment särskilt kom till uttryck i att man sökte genom reglementen och restriktioner hämma konkurrensen mellan städernas näringsutövare. Man önskade visserligen koncentrera handel och industri till stä-

derna. Men samtidigt begränsades rätten till näringsutövning inom städerna genom skråväsen och handelsreglementering. Man skulle kunna framkasta den frågan, om detta statiska drag i politiken i någon mån kunde anses ansvarigt för städernas långsamma utveckling. Säkerligen har det dock ej varit någon avgörande faktor. Speciellt torde industriregleringen, för så vitt den tog sig uttryck i skråväsen och manufakturlagstiftning, ha varit av jämförelsevis begränsad betydelse i detta avseende. Mer har måhända handelsregleringen betytt, även om inte heller den varit någon avgörande faktor.[1] Men också industriregleringen var av så stor principiell betydelse som ett led i tidens näringspolitik, att den väl förtjänar närmare uppmärksamhet.

Skråväsendet med sin snäva avgränsning mellan olika yrken, sin skarpa distinktion mellan mästare, gesäller och lärlingar, var fortfarande vid tiden omkring 1820 i kraft. Den självständiga näringsutövningen inom de skråbundna yrkena, uppnåendet av mästarevärdigheten, var alltjämt bunden vid fullgörandet av en bestämd tjänstetid som lärgosse och gesäll och utförandet av vissa bestämda prov. Den som ej gått den av skrålagstiftningen föreskrivna vägen, var i princip ute-

[1] De geografiskt-ekonomiska förutsättningarna för en "stadspolitik" efter kontinentalt mönster voro inte särdeles gynnsamma i Sverige. Städerna voro fåtaliga i förhållande till landets stora utsträckning, och med de dåtida kommunikationerna var det praktiskt taget uteslutet att koncentrera handel och industriell verksamhet till städerna på ett ens tillnärmelsevis så effektivt sätt, som det stadspolitiska systemet avsåg. "Också om det vore för mycket sagt, att de oavbrutna försöken att utrota handel, sjöfart och hantverk på landsbygden helt och hållet blevo verkningslösa, kan man bestämt påstå, att de ej nådde sitt mål. Lika envist som förbuden och åtgärderna mot landsköp och dess parallellföreteelser upprepades, lika regelbundet återkommo uppgifterna om dessa företeelsers oförminskade utbredning, och intet tvivel kan råda om att de i stor utsträckning upplevde hela den gamla ekonomisk-politiska ordningens upplösning på 1800-talet." *E. Heckscher:* Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar, (Historisk Tidskrift 1923) s. 325. Jfr för norrländska förhållanden särskilt *Ahnlund,* Sundsvalls historia, II, s. 204 ff. För stapelstädernas privilegier se *H. Sundberg:* Den svenska stapelstadsrätten, Ups. 1927.

sluten från självständig yrkesutövning. I en hel del fall gick nog skråmästarnas exclusivitet ännu längre, och man hyllade stundom den uppfattningen, att antalet verkstäder ej borde ökas, och att antagandet av nya mästare därför borde bli beroende på om genom dödsfall eller på annat sätt någon verkstad blivit ledig.[1] Detta uppfattningssätt kom måhända mera till uttryck i de mindre städerna och över huvud på de platser som ekonomiskt voro mera stagnerande, medan situationen i större och mera progressiva städer ställde sig något annorlunda. Visserligen kunde skråmästarna inte vid reglerandet av tillströmningen till yrket förfara fullt egenmäktigt, utan de voro i sista hand beroende av myndigheternas avgörande. I praktiken synas de dock ha haft åtskilliga möjligheter att göra sina önskemål gällande. Så t. ex. hade aspiranten till mästarvärdigheten att prestera ett ”mästerstycke”, d. v. s. ge ett prov på sin yrkesskicklighet, varvid i allmänhet provets art bestämdes och dess utförande bedömdes av vederbörande skråämbete. Tillgängliga data, åtminstone från Stockholm och Göteborg, synas visserligen visa, att det endast sällan hände, att ett mästerstycke blev underkänt,[2] men provet kunde naturligtvis ändå erbjuda de mästerskapssökande en del svårigheter. Stundom kunde det väl också vålla en del pekuniära uppoffringar, även om den gällande skråordningen i princip här erbjöd ett visst skydd. En del andra utgifter följde i varje fall med upptagandet som skråmästare. ”Den hävdvunna skyldigheten att undfägna de nyvunna kollegerna var i de större skråna utan tvivel det mest betungande åliggandet.”[3] Sinsemellan voro som sagt skråämbetena i princip strängt avgränsade, och det ena skrået fick ej inkräkta på det andras område. I praktiken gåvo dessa avgränsningar upphov till otaliga konflikter och tvistigheter.

[1] *H. Lindström:* Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809—36, Gbg 1923, s. 198 ff.
[2] Ibidem s. 201 n. 1.
[3] Ibidem s. 203.

Någon större ekonomisk betydelse hade skråhantverket tydligen endast i de ledande städerna. Endast här kunde avsättning i större skala påräknas, delvis också utöver vederbörande stads gränser. I övrigt synes skråhantverket alldeles övervägande ha arbetat för den lokala, starkt begränsade kundkretsen. Enligt kommerskollegii statistik var antalet skråhantverkare i städerna år 1835 5 828, och härtill kommo 12 410 gesäller, lärlingar och andra biträden. Det framgår också av denna, visserligen ganska ofullkomliga, statistik, att hantverket i de största städerna hade en något annan karaktär än i de mindre. I Stockholm kom det i genomsnitt fyra à fem arbetare på varje mästare, i Göteborg och Norrköping tre à fyra, medan genomsnittssiffran för alla städer stannade vid ungefär två arbetare. Ojämförligt talrikast voro skråhantverkarna i Stockholm, där mästarnas antal steg till 959.[1]

Mästarnas myndighet över gesällerna och ännu mer naturligtvis över lärgossarna var ganska vidsträckt. Gesällernas föreningar, ”gesällskap” o. d., voro enligt skrålagstiftningen underkastade snäva restriktioner, och deras möten voro noga övervakade. Det stadgades bl. a., att ”alla sammankomster av gesäller, utan tvänne mästares närvaro, vare ogillde — —. I Stockholm må särskilt icke något gesällskap, under vad förevändning som helst, vid ansvar såsom för arbets försummelse och vistande på krog i olaga tid, mera än högst 2:ne gånger om året hålla sammankomster, och det alltid hos åldermannen, någon ämbetsledamot, eller på det ställe som av ämbetet därtill utses, samt i åldermannens eller bisittarnes närvaro; och skall överståthållarämbetet, i händelse oförmo-

[1] *Herlitz,* a. a. s. 13 ff. *J. Lundell:* Hantverksskrån, näringsfrihet och arbetets organisation, Lund 1846, s. 222 ff., påpekar, att hantverkarnas antal icke ökats i förhållande till folkmängden, utan tvärtom minskats. År 1761 var mästarnas antal i Stockholm ej mindre än 1 394. ”Detta bevisar, dels att skråmästarna icke kunnat tävla med manufakturisterna, och dels att städernas hantverkare icke egentligen kunna påräkna någon avsättning på landsbygden, utan att de alltjämt varit beroende av konsumtionen inom städerna.”

dade omständigheter någon gång kunde göra en utomordentlig sammankomst nödig för något gesällskap, på skeende anmälan därom, sig utlåta, huruvida den får hållas, och vad därvid kommer att iakttagas."[1]

Det är klart, att skråväsendet bidrog att begränsa arbetsmöjligheterna för dem som stodo utanför skråna, och att "fuskaren" eller "bönhasen" ej sällan hade en prekär existens. När av en eller annan anledning vägen till mästarvärdigheten var stängd, och stundom också annars, hemföllo även gesäller till ett dylikt olagligt utövande av yrket. Särskilt den gifta gesällen, som ofta sågs med oblida ögon av såväl mästarna som de ogifta kollegerna, tycks ej så sällan ha råkat i ett dylikt predikament, och om olyckan ville, fick han i så fall pröva på skråets, "ämbetets", förföljelse.[2] Speciellt ringa hänsyn visade skråväsendet, liksom över huvud tidens näringslagstiftning, den kvinnliga arbetskraften. Ville en kvinna idka skråhantverk, var hon väsentligen hänvisad till att arbeta i en skråmästares tjänst, vare sig på verkstaden eller som hemarbetare. Visserligen hade kvinnor enligt lagen på vissa villkor rätt till självständig yrkesutövning, enligt vad det vill synas dock blott för så vitt de ej anlitade biträde av annan arbetskraft. På grund av skrånas motstånd tycks dock denna möjlighet ganska sällan ha begagnats.[3]

I den mån skråämbetena verkligen lyckades upprätthålla en effektiv monopolställning, kunde man givetvis vänta, att mästarna skulle skörda vissa fördelar därav. Det är emellertid mycket tvivelaktigt, om dessa fördelar i realiteten voro av någon avsevärd betydelse. I de större städerna var sannolikt konkurrensen inom skråna mycket livlig, och som det inte förelåg några hinder för att mästarna utvidgade driftens om-

[1] *Danckwardt*, s. 31. Jfr *S. Ambrosiani:* Från de svenska skråämbetenas dagar, Sthlm 1920, s. 17 ff.
[2] *J. Lundell:* a. a. s. 248 ff. *S. Hansson:* Ur skomakareyrkets historia, Sthlm 1919, s. 86 ff.
[3] *Lindström,* a. a. s. 131 ff.

fång, förefaller det ganska osannolikt, att de — frånsett en del speciella undantagsfall — lyckades inhösta någon egentlig monopolvinst. Inte heller i de mindre städerna torde någon monopolställning ha kunnat upprätthållas. Dessutom var det enligt lagen ingenting som hindrade, att t. ex. hantverksvaror från Stockholm eller Göteborg såldes i rikets övriga städer, även om en dylik handel naturligtvis inte var populär bland de lokala skråmästarna.[1] Konkurrensen från insmugglade utländska varor kunde inte heller förbises. Slutligen var skrålagstiftningens giltighetssfär, såsom av det följande kommer att framgå, till sin omfattning föremål för kännbara inskränkningar, och starka krafter verkade i upplösande riktning. Det ekonomiska utnyttjandet av skråprivilegierna stötte därför på rätt avsevärda hinder.

Vad gesällerna angår, är det utan tvivel tänkbart, att också de under vissa förutsättningar kunde dra fördel av ett skråmonopol. Sannolikt inträffade detta dock inte så ofta. Mästarna hade ju rätt stora möjligheter att tillgodogöra sig arbetskraft också utanför gesällernas krets, och detta bör ha verkat återhållande på eventuella lönestegringar för gesällerna.[2]

Karaktäristiska för skråväsendet voro som sagt de ständiga kompetenstvisterna mellan olika yrken, klagomålen över att det ena yrket sökte inkräkta på det andras område. Dylika tvister ledde stundom till långvariga konflikter och rättegångar. Men det var inte endast skrånas inbördes avgränsning som ledde till misshälligheter. Skråregleringen omfattade endast en del av den industriella produktionen, och gränserna mellan den skråbundna och den skråfria industrins verksamhetsom-

[1] Ibidem s. 64 ff.

[2] Trots att arbetarna inom skråhantverken, enligt den nyss anförda statistiken, voro jämförelsevis fåtaliga, var det dock endast en del av gesällerna, som uppnådde mästarställning. Enligt *Lundells* beräkning (a. a. s. 247 ff.) kunde "skråförfattningen — — omöjligen — — uppfylla det allmänna löftet om mästerskap, så vida medhjälparnes antal är mer än ungefär hälften så stort som mästarnes".

råden voro ofta långt ifrån klara. Framför allt existerade det vid sidan av skråna en omfattande grupp av produktionsgrenar, som inte stodo under skrå utan — som termen lydde — under hallrätt. Ur administrativ synpunkt kan man kanske enklast karaktärisera denna grupp på det viset, att dess verksamhet ej reglerades av skråordningarna utan genom en speciell lagstiftning. Inom de skråbundna näringarna hade skråmästarna ett betydande inflytande på tillämpningen av skråreglementen och andra föreskrifter, även om de i sista hand voro beroende av myndigheternas avgörande. I fråga om de näringar åter som lydde under hallrätt, fick den sociala grupperingen i mästare och gesäller långt mindre fasthet, och myndigheterna kunde här mera direkt utöva ett bestämmande inflytande. Det var därför lättare att här modifiera tillämpningen av gällande stadgar, detta så mycket mer som det här i många fall rörde sig om produktionsgrenar, där någon fast yrkestradition knappast hunnit vinna insteg. Ur ekonomisk synpunkt är det svårare att klargöra distinktionen mellan de båda grupperna. Med ett visst berättigande kan man säga, att skråna omfattade mera hantverksmässig produktion, medan de yrkesgrupper som hörde under hallrätt, mer hade karaktär av ”manufakturer” eller av ”fabriksmässig” produktion. Men en dylik definition får inte pressas. Bland ”manufakturerna” återfann man också en del rent hantverksmässiga produktionsgrenar, och över huvud får man inte tänka sig, att det här i allmänhet var fråga om en fabriksindustri i modern mening. Före maskinteknikens avgörande genombrott var den verkligt fabriksmässiga driften av mycket begränsad omfattning, och de ”fabriker” som funnos, bestodo ej sällan av en central verkstad av ganska blygsamma proportioner samt ett större eller mindre antal till företaget knutna hemarbetare.

I stort sett voro som sagt de reglementen som gällde för näringarna under hallrätt, mera elastiska än skrålagstiftnin-

gen, och reformer kunde lättare genomföras, vare sig på lagstiftningens eller rättstillämpningens väg. Så t. ex. hade man allt mer och mer givit efter på kraven att ”fabriker” och ”manufakturer” borde vara lokaliserade till städerna, och vid tiden omkring 1820 tillämpades i detta avseende en ganska liberal politik. De restriktioner som fortfarande upprätthöllos, synas för övrigt mindre ha berott på hänsyn till städernas intressen än på farhågor, att vederbörande fabrik skulle få alltför stora möjligheter att sälja insmugglade utländska varor, under föregivande att de voro av fabrikens egen produktion.[1]

Lagstiftningen var inte heller av den art, att den lade några mera kännbara hinder i vägen för industriell expansion. Även skråsystemet öppnade trots allt åtskilliga möjligheter för en dylik expansion. Men läget i fråga om ”fabriker” och ”manufakturer” var dock ännu långt gynnsammare. Och även om skråsystemet ej lade några oöverstigliga hinder i vägen för att mästaren i realiteten förvandlades till en löntagare, en hemindustriell arbetare åt en köpman eller fabriksidkare, så voro dock möjligheterna för en sådan utveckling vida större i fråga om mästarna inom ”fabriker” och ”manufakturer”. I själva verket synes detta system, det s. k. förlagssystemet, starkt ha florerat inom dessa näringsgrenar. Den skråmässiga yrkeshierarkin, fördelningen i mästare och gesäller, synes också här ha fått allt mindre praktisk betydelse. Den som ej själv fått utbildning i ett yrke, var inte därför förhindrad att starta ett företag inom branschen, och han var ej ens förpliktad att vid driften begagna sig av ordentligen utlärda mästare.[2] Det stadgades vidare, att också kvinnlig arbetskraft fick användas, och att över huvud ingen ”av vad stånd eller villkor han vara må” skulle förhindras att söka sin utkomst genom fabriksarbete.[3] Om man får döma efter lagstiftningen

[1] *Lindström*, a. a. s. 228.
[2] *Danckwardt* s. 96.
[3] *Danckwardt* s. 103, 139.

hade dessa fabriksarbetare en avgjort ogynnsammare ställning än skrågesällerna, varmed visserligen ej är sagt, att de voro i en sämre position än skråmästarnas övriga biträden. Att löneaktioner inte sågos med välvilja, säger sig självt, och detta var väl en omständighet som bidragit att framkalla det stränga övervakandet också av skrågesällernas sammankomster. I fråga om fabriksarbetarna var saken ännu mera klar. ”Sammansättningar” av gesäller eller andra arbetare vid fabrikerna i lönestegrande syfte förbjödos uttryckligen, och kravet på högre lön, ”än allmänt bestås”, medförde t. o. m. straffpåföljd.[1] Dessa bestämmelser äro delvis ett utslag av den allmänna merkantilistiska tankegång, som man träffande kallat ”de låga lönernas ekonomi”.[2] Under denna tid med dess ännu ganska primitiva teknik och relativt ringa användning av kapital, blevo ju produktionskostnaderna i långt högre grad än nu för tiden beroende av arbetskostnaderna. Ville man ha sänkta produktionskostnader, var det då för tiden tämligen oundvikligt att yrka på sänkta löner. Men bestämmelserna voro också säkerligen influerade av den gamla segt kvarlevande idén om justum pretium, ett rättvist pris, som eventuellt genom myndigheternas medverkan borde fastställas. Och lönebestämmelserna kompletterades därför ännu alltjämt av vissa stadganden, som avsågo att förhindra en stegring av varuprisen. Fabrikslagstiftningen förbjöd direkt ”sammansättningar” i syfte att höja priserna. Och även skråmästarna tillhöllos att leverera sina varor till ”skäligt” pris. Ett direkt uttryck fingo dessa synpunkter i de pristaxor på bröd, dricka och färskt kött, som ännu en tid framåt ägde bestånd. Man sökte också, ehuru med tvivelaktig framgång, få ett underlag för dessa prissättningar genom officiella provbak, provbrygder och provslakter.[3] Att denna löne- och pris-

[1] Ibidem s. 140.
[2] *E. Heckscher:* Merkantilismen; ett led i den ekonomiska politikens historia, Sthlm 1931, II, s. 146.
[3] *Lindström,* a. a. s. 30 ff., 211.

lagstiftning hade rätt begränsad praktisk betydelse, torde kunna anses som tämligen säkert. Liksom så många andra detaljer i tidens näringslagstiftning stannade den förmodligen i rätt stor utsträckning på papperet. Men alldeles verkningslös har den dock knappast varit.

De hinder som lagstiftningen rörande "fabriker" och "manufakturer" reste för den industriella expansionen, voro som sagt av ringa betydelse. Och under denna lagstiftning lydde — om man undantar den egentliga järnhanteringen — praktiskt taget alla de produktionsgrenar, som gingo i spetsen vid industrialismens genombrott i England och Västeuropa.[1] Man kan således inte säga, att industrilagstiftningen vid 1800-talets början utgjorde något allvarligt hinder för den industriella revolutionens spridning till Sverige. Och den relativa liberalism som rådde på denna punkt, bidrog också på olika sätt att undergräva skråväsendets ställning. Först och främst uppstod det naturligtvis en del kompetenstvister mellan skråna och dessa utanförstående produktionsgrenar. Men vidare medförde också fabrikerna och manufakturerna ett visst avbräck för strävandet att upprätthålla något slags hantverks- och industrimonopol för städerna på landsbygdens bekostnad. Enligt kommerskollegii säkerligen mycket ofullständiga statistik fanns visserligen år 1835 icke mindre än 1 358 "fabriker" i städerna med 10 043 arbetare, medan landsbygden endast räknade 679 "fabriker" med 4 882 arbetare.[2] Städerna hade således en avgjord övervikt. Men fabrikernas betydelse för landsbygden var efter all sannolikhet större, än vad som framgår av dessa siffror. Allt tyder för övrigt på att fabrikerna med sina hemindustriella anknytningar på landsbygden, d. v. s. lantbor som arbetade i sina hem för fabrikernas räkning, gav en stark framstöt åt den hemindustriella produktionen ute i bygderna. Arbetare som haft anställning vid fabrikerna, bi-

[1] Ibidem s. 94.
[2] *Herlitz,* a. a. s. 17 ff. Jfr *K. Key-Åberg*: Sveriges industristatistik (Statsvetenskaplig Tidskrift, I, s. 189 ff.)

drogo efter sin återkomst till hemorterna på landet att ge spridning åt den yrkesskicklighet, som fabrikerna meddelade sina arbetare, och på så vis stimulera hemindustrin, framför allt textilindustrin. Stundom var denna hemindustri mera direkt beroende av förläggare, i andra fall åter drev allmogen den relativt självständigt. Lagstiftningen lade inte några egentliga hinder i vägen för dylik näringsutövning, även om det nog förekommit fall, då lagen tolkats på ett för allmogen oförmånligt sätt.[1]

Denna hemindustri på landsbygden var av synnerligen stor betydelse och kan utan vidare betecknas som en av de viktigaste sidorna av Sveriges dåtida industriella organisation. I många, ehuru långt ifrån alla fall, rörde det sig här om sådana produktionsgrenar, som ej inneburo någon direkt konkurrens med skråhantverken. Men man hade också i viss utsträckning nödgats medge en direkt yrkesmässig hantverksrörelse på landsbygden, varvid man dock sökte garantera, att de "gärningsmän" det här gällde, endast skulle arbeta för rent lokala behov och inskränka sig till de allra mest oumbärliga hantverksgrenarna.

*

De linjer på vilka den industriella omdaningsprocessen under tiden 1820—70 väsentligen gick fram, voro dels en utveckling av förlagssystemet, dels en begynnande övergång till mera utbredd maskinteknik. Skråhantverket och dess problem voro härvid av jämförelsevis underordnad betydelse. Utvecklingen anknöt dels till den sedan gammalt starkt utvecklade hemindustrin eller hemslöjden, dels till den grupp av produktionsgrenar, som i regleringshänseende hänförts till fabriker och manufakturer. Det är svårt att inom ett begränsat utrymme ge en klar bild av denna omdaningsprocess, och det

[1] *Lindström,* a. a. s. 184.

blir i alla händelser nödvändigt att inskränka framställningen till några huvudpunkter.

Först och främst kan man här liksom på andra håll konstatera en till en början långsam men mot periodens slut allt snabbare fortgående inskränkning av egenhushållningens område. Så småningom dragas allt större delar av landet in i en livligare handelsomsättning; produktionen för det egna hushållet övergår i en del trakter till en mera omfattande hemindustriell produktion för avsättning, med eller utan omedelbart beroende av förläggare. Denna organisation ger i sin ordning så småningom vika för en fabriksmässig produktion, när maskintekniken nått en utveckling, som starkt försvårar hemindustriens konkurrens. Så småningom börjar på detta sätt den moderna arbetsfördelningen mellan industri och jordbruk klarare framträda, och jordbruksbefolkningen upphör alltmer att ägna sig åt hemindustriell produktion. Den sålunda skisserade utvecklingslinjen passar närmast in på textilindustrin, fast den återfinnes också på en hel del andra håll. Men självfallet fanns det också produktionsgrenar, som utvecklade sig på annat sätt. I vissa fall hade man att göra med helt och hållet nyskapade industrigrenar, som redan från början startade i fabriksmässig drift, i andra fall åter drabbades något typiskt skråhantverk mer eller mindre hastigt av en övermäktig maskinkonkurrens.[1]

Fabrikssystemets genombrott innebar en ny era; det var tydligt t. o. m. vid en mycket flyktig granskning. De fabriker som nu började växa fram, blevo alltmer av en annan karaktär än flertalet av de fabriker och manufakturer som tidigare existerat. De maskinella anordningarna fingo allt större betydelse, själva anläggningarna fingo större omfång, med andra ord: kapitalet fick en mera framträdande roll i produktionen, och "kapitalismen" gjorde sålunda på ett mera iögonenfallande sätt sitt inträde. Arbetskraften koncentrerades

[1] Dessa sistnämnda fall tillhöra dock mera ett senare skede.

alltmer i de nya anläggningarna; motsättningen mellan arbetsgivaren och en allt talrikare arbetarstam blev mera påtaglig. Men ”kapitalismen”, kapitalets stigande betydelse, framträdde också på andra vägar. Till det yttre innebar förlagssystemet ofta ej någon förändring i den tidigare hantverksmässiga produktionen. Arbetare eller hantverksmästare arbetade som förr i sina hem eller verkstäder, även sedan de ekonomiskt blivit förvandlade till förläggarens löntagare. I Sverige liksom på andra håll var det främst marknadens utvidgning, som mer eller mindre framtvang förlagsmässig organisation. Produktion för export eller avlägsnare marknader var svår eller omöjlig att ordna för den enskilde hantverksmässiga producenten och krävde också större kapital, än han vanligen kunde förfoga över. Förbindelse med en kapitalstarkare köpman blev under sådana förhållanden en naturlig sak. Nästa steg var ej sällan, att hantverkaren mottog förskott av köpmannen, och successivt blev allt mera ekonomiskt beroende av honom. I en del fall uppträdde förläggarna som verkliga pionjärer för nya industrier och skapade genom sin företagsamhet nya utkomstmöjligheter för talrika arbetargrupper. I vilket fall som helst innebar systemet en markerad utveckling i ”kapitalistisk” riktning, fast förändringen ej till det yttre var så påtaglig som vid fabrikssystemets genombrott.

Det är naturligtvis inte möjligt att dra någon skarp gräns mellan den hemindustri som allmogen bedrev helt eller relativt oberoende av varje förläggarverksamhet, och en typisk förlagsindustri. Mellan de extrema fallen, helt förlagsfri hemindustri och utpräglad förlagsindustri, finns det en hel serie av övergångsformer. I allmänhet kan man emellertid säga, att det var de nya, starkt expansiva industrierna som i främsta rummet tenderade att organiseras i kapitalistisk riktning, ehuru man fann typiska förlagsindustrier också inom vissa mera stagnerande produktionsgrenar. Som exempel på en starkt expansiv produktionsgren kunde man i Sverige liksom

på andra håll under denna period nämna bomullsindustrin. Här fick också förlagssystemet en betydande spridning. Detta gällde framför allt väveribranschen. I fråga om bomullsspinningen fick däremot förlagssystemet endast en mera begränsad och kortvarig betydelse. När väveribranschen på allvar började få fart i Sverige, byggde den huvudsakligen dels på importerat bomullsgarn, dels också alltmer på fabrikstillverkat inhemskt bomullsgarn. Mekaniseringen av bomullsspinnandet hade som bekant spelat en ledande roll vid industrialismens genombrott i England, och också på många andra håll var det en av de produktionsgrenar som tidigast började organiseras i fabriksmässig form. Så var också fallet i Sverige.[1]

Den förlagsmässiga tillverkningen av bomullsvävnader nådde en särskilt stark utveckling i Boråstrakten.[2] Redan på 1700-talet hade en förlagsmässig tillverkning av såväl textil- som smidesvaror varit tämligen utbredd i dessa bygder. Tillverkningen av bomullsvävnader introducerades däremot relativt sent, och ännu vid 1800-talets början hade den nått blott ganska begränsad spridning. Med hjälp av en synnerligen energisk förläggarverksamhet utvecklades den emellertid, särskilt från tiden omkring 1820, hastigt till stor betydelse. En del av produktionen avyttrade förläggarna till grosshandlare i Göteborg och på andra orter, men en betydlig del såldes genom förmedling av gårdfarihandlande. Till sin betydelse var den hemindustriella produktionen länge väsentligt större än den ”fabriksmässiga” tillverkningen, som väl för övrigt, också den, till någon del skedde under hemindustriell form. Först på 1850-talet blev konkurrensen från fabriksindustrin mera allvarligt kännbar, men det synes först ha varit på

[1] *D. H. Bagge:* Anteckningar om Sveriges bomullsspinnerier, Norrköping 1889. Jfr *H. Rosman:* Textilfabrikerna vid Barnängen, Sthlm 1929, s. 177 ff.

[2] Se för det följande *O. Mannerfelt* och *H. Danielson:* Sven Eriksons och Rydboholms fabrikers historia 1834—1866, Borås 1924; S. O. S.: Socialstatistik: Svensk hemindustri II, Sthlm 1917.

1860-talet som hemindustrin definitivt distanserades av fabrikerna.[1]

Den hemindustriella produktionen var också av stor betydelse inom andra textilbranscher. Ända till mitten av 1800-talet förblev sålunda produktionen av linnevävnader nästan helt och hållet en hemindustri, och även efter 1850 dröjde det åtskillig tid, innan fabriksindustrin här fick ett verkligt genombrott. Vad återigen ylleindustrin beträffar, hade visserligen den "fabriksmässiga" framställningen av yllevävnader sedan långt tillbaka varit föremål för myndigheternas speciella intresse. Men också här hade den hemindustriella produktionen stor betydelse. Så vitt man kan döma av tillgängliga statistiska data, synes den hemindustriella produktionen i kvantitativt avseende ha varit den "fabriksmässiga" överlägsen ända in på 1840-talet.[2] Kunde man ta hänsyn också till produktionens kvalitet, skulle sannolikt konklusionen utfalla något annorlunda, men å andra sidan måste man också här ta hänsyn till att en del av den "fabriksmässiga" produktionen i realiteten drevs i hemindustriell form. Det synes nämligen ha varit ganska vanligt, att en del av fabriksproduktionen ej kom till stånd i fabrikernas egna verkstäder, utan att man lämnade ut ullgarn till allmogen, som sedan vävde detsamma i sina hem. Fabriken underkastade sedan dessa vävnader en slutlig beredning, innan de färgades och släpptes ut i marknaden.[3] Så länge arbetet också i fabrikernas egna verkstäder försiggick på handvävstolar, förelåg inte någon större teknisk skiljaktighet mellan den fabriksmässiga och den hemindustriella produktionen, och det var naturligt, att gränsen dem emellan skulle vara flytande. Den mekaniska vävstolen fick först sent större spridning inom ylleindustrin.

[1] Jfr S. O. S.: Industri och bergshantering: Textil- och beklädnadsindustrien, Sthlm 1914, s. 188 ff.
[2] Finanskom. s. 42 ff.
[3] Se t. ex. *C. G. Weibull:* Wallbergs fabriks aktiebolag 1823—1923, Lund 1923, s. 7 ff.

Också inom den mekaniska vävstolens hemland, England, tog det lång tid, innan detta nya hjälpmedel på allvar slog igenom. Inte ens inom bomullsindustrin, som ur mekaniseringssynpunkt gick i spetsen, kom omslaget hastigt, och ännu längre tid krävde det, innan förändringen genomförts inom ylleindustrin. Vad Sverige beträffar, synes maskinvävstolen ha kommit till användning inom ylleindustrin först på 1850-talet. Ännu 1863 lära emellertid 619 av de 746 vävstolar, som voro i gång inom Norrköpings ylleindustri, ha utgjorts av handvävstolar.[1]

Redan tidigt hade det stött på vissa svårigheter att förskaffa textilfabrikerna deras behov av garn. Myndigheterna voro emellertid ej särdeles njugga i sina strävanden att stödja fabrikanterna. Så t. ex. förordnades det i slutet på 1730-talet, ”att de gamla spinnhusen skulle sättas i stånd samt nya sådana inrättas i åtskilliga städer, varjämte barnhusbarnen, så snart deras ålder det medgåve, borde sysselsättas med spånad. I Stockholm öppnades vidare spinnskolor, varifrån spinnlärarinnor sedan skulle utplanteras i rikets städer och landsorter. Då emellertid garnbristen på detta sätt ej nog hastigt lät sig avhjälpa, använde man sig även av tvångsåtgärder, såsom exempelvis att varje krögerska och månglerska i Stockholm ålades att spinna ett visst kvantum garn per vecka för fabrikernas räkning, vid risk av insättande i spinnhus eller krogrättighetens förlust, vilken skyldighet dock snart utbyttes mot en årlig avgift från samtliga ifrågavarande näringsidkare till spinnhusfonden — —.”[2] Också i landsorten tillämpades dylika utvägar. År 1760 gav exempelvis vederbörande länsstyrelse en fabrikant i Sundsvall rätt att, om så krävdes, tvångsvis utta spinnerskor bland landskapets ”inhyses sittande kvinnor”. Det säger sig självt, att dylika rättigheter inte

[1] *Weibull,* a. a. s. 19; Textil- och beklädnadsindustrin, s. 180; *E. Ringborg:* Till Norrköpingskrönikan VI, Norrköping 1923, s. 225. Bomullsväveriindustrin mekaniserades också i Sverige snabbare.
[2] Textil- och beklädnadsindustrin s. 114 ff.

voro särdeles populära bland dem som på detta sätt utnyttjades, och på allmogens klagomål, som dock ej uteslutande torde ha haft humanitär grund, vidtog 1765 års riksdag avsevärda inskränkningar i systemet.[1] Så småningom synes också spinnerirörelsen ha organiserats på en mera kommersiell bog, men den starka utveckling av hemindustrin i allmänhet som försiggick under den första delen av 1800-talet, fick ej någon full motsvarighet inom spinnerihanteringen. Maskintekniken vann nämligen som sagt här relativt tidigt insteg.

Redan mot slutet av 1700-talet framträdde ett begynnande intresse för de tekniska framsteg som gjorts på spinneriindustrins område i England, och myndigheterna sökte också på olika vis underlätta införandet av de nya metoderna i Sverige.[2] Vid tiden omkring 1800 synas också spinnmaskiner ha börjat komma till användning både inom ylle- och bomullsindustrin, om också tillsvidare i mycket begränsad omfattning. Vad speciellt bomullsspinnerierna beträffar, var det egentligen först ett stycke in på 1830-talet som de började få större omfattning. Spinnerierna, liksom textilindustrin i dess helhet, fingo dock aldrig tillnärmelsevis den betydelse för Sveriges industrialisering som de haft i England. Sveriges textilindustri var och förblev väsentligen hänvisad till den relativt trånga inhemska marknaden, medan den engelska textilindustrin omfattade flera av landets viktigaste exportnäringar.

En industri som, trots alla olikheter, dock i organisationshänseende erbjöd vissa beröringspunkter med textilindustrin, var järnmanufakturen. Visserligen innefattade den sistnämnda industrigruppen rätt olikartade produktionsgrenar, och organisationen växlade därför också, men i en del fall voro som sagt likheterna med textilindustrin ganska slående. I de

[1] *Ahnlund:* Sundsvalls historia, II, s. 186 ff. År 1763 voro vid anläggningen mantalsskrivna nära hundra spinnerskor, "allt inhyses kvinnfolk, av vilka allmänheten föga nytta haft".

[2] Textil- och beklädadsindustrien, s. 149 ff. *Ringborg,* a. a. s. 9 ff.

fall då arbetet inte förutsatte några större och dyrbarare tekniska anordningar, var produktionen av järnmanufakturvaror ofta organiserad i förlagsmässiga former eller eventuellt som oberoende hemindustri. Detta var också i ganska stor utsträckning fallet utomlands. Så t. ex. var det Sheffieldska knivsmidet länge i betydande omfattning organiserat på så sätt, att smidesmästarna finansierades av de köpmansfirmor som importerade råvaran, det svenska eller ryska järnet, eller av deras kommissionärer, och detta system synes ha bevarat sig långt in på 1800-talet.[1] I Sverige rådde delvis analoga förhållanden, exempelvis inom Eskilstunasmidet. Mästarna voro här vanligen mer eller mindre beroende av förläggare, som lämnade dem råvaror och finansierade produktionen.[2] Det var tydligt, att systemet erbjöd många fördelar ur produktions- och avsättningssynpunkt, och ofta var det väl den enda utvägen att lösa kapitalanskaffnings- och avsättningsproblemen. Men det var också obestridligt, att systemet ofta kunde leda till ett stort ekonomiskt beroende. Läget tecknades vid tiden omkring 1840 på följande sätt: "Här i Eskilstuna — — har för flera år tillbaka det modet blivit infört, att manufakturarbetarna skola vara skuldsatta, på det de ej må kunna skilja sig efter behag från sina husbönder, och att den, till vilken de flytta, skall betala skulden till förra husbonden, varigenom de komma att tillhöra honom till dess en annan på samma sätt köper dem."[3] Det är svårt att säga, hur pass typiska dylika fall voro, men det förefaller, som om förlagssystemets arbetsmetoder med utgivande av råmaterial och förskott åt mästare och arbetare voro i viss mån ägnade att främja uppkomsten av ett skuldförhållande av nu antytt slag.

[1] *Clapham,* a. a. s. 173 ff.; jfr *C. Sahlin:* Svenskt stål före de stora götstålsprocessernas införande, Sthlm 1931, s. 133 ff.

[2] Naturabetalningar tyckas härvid ha spelat stor roll. *G. Lindmark:* Eskilstunaindustriens utveckling och nuvarande läge, Sthlm 1920, s. 35. (Avtryck ur Jernkontorets Annaler.)

[3] *K. Hellberg:* Eskilstuna, en svensk märkesstad, II, Eskilstuna 1920, s. 348.

I Stockholm, sannolikt också på andra håll, fanns det ända in på 1840-talet ett slags fängelse eller tvångsarbetsanstalt för manufakturarbetare, där de fingo genom arbete tjäna av skulder till mästare och fabrikörer, således ett slags bysättningshäkte, men ett bysättningshäkte med arbetstvång.[1] Antalet interner synes dock ej ha varit stort.

Inom järnmanufakturen liksom på andra håll medförde maskinteknikens genombrott en koncentration av driften och övergång till fabrikssystem. Men det dröjde dock ganska länge, innan denna förändring fick större omfång, och ännu vid århundradets mitt synes Eskilstunaindustrin i rätt stor utsträckning ha bevarat sin gamla karaktär, även om vissa företag kommit till som representerade en ny utvecklingslinje.

Bland de nya industrier som vid århundradets mitt alltmer började dra uppmärksamheten till sig, märktes också maskinindustrin. Här liksom på så många andra områden av tidens ekonomiska liv var det engelsmännen som gåvo impulser, engelska företagsledare, verkmästare och arbetare. Såsom tidigare nämnt visade sig i Sverige redan tidigt intresse för de engelska framstegen på maskinteknikens område. Man sökte införa engelska textilmaskiner, och man började experimentera med uppsättande av ångmaskiner. Ännu vid tiden omkring 1820 hade dock maskinindustrin t. o. m. i den nya teknikens hemland, England, endast nått en jämförelsevis blygsam utveckling.[2] Frånsett bomullsindustrin och järnhanteringen voro de mekaniserade industrierna av relativt begränsad omfattning. De maskiner som användes, voro också länge av relativt enkel karaktär. På 1820-talet blev det dock allt tydligare, att en verklig maskinindustri i modern mening höll på att utveckla sig i England. Länge sökte England ge-

[1] *P. S. Wieselgren:* Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar, Sthlm 1895, s. 416. Jfr *Danckwardt,* s. 139.
[2] Jfr *Clapham,* a. a. s. 151 ff.

nom exportförbud för maskiner hindra den nya teknikens spridning till utlandet, och om också i modifierad form, kvarstod förbudet till in på 1840-talet. Denna prohibitiva lagstiftning var emellertid inte särdeles effektiv, och dessutom fanns det ju andra möjligheter att få del av de tekniska framstegen.

På olika vägar nådde också de engelska impulserna Sverige. Särskilt viktig var här som sagt inflyttningen av engelska yrkesmän, och de gjorde en stor insats i den svenska verkstadsindustrins tidigare utveckling. Tack vare deras samverkan med svenska pioniärer på det tekniska området, blev också ångmaskintekniken relativt tidigt introducerad i Sverige. Visserligen dröjde det rätt länge, innan den fick någon större praktisk betydelse — frånsett sjöfarten, där ångbåtarna tämligen tidigt började spela en roll i fråga om trafiken på de inre vattenvägarna och kustfarten. Men bekantskapen med de nya metoderna verkade dock stimulerande på den allmänna tekniska utvecklingen i Sverige. Det engelska inflytandet framträdde, för att endast ta ett exempel, också vid Motala verkstad, som under periodens lopp hastigt utvecklade sig till Sveriges förnämsta mekaniska verkstad. Under 21 års tid var den tekniska ledningen här i händerna på en engelsman, och det var först på 1840-talet som denne fick en svensk efterträdare.[1]

De exempel som nu anförts, ge naturligtvis långt ifrån någon fullständig belysning av den industriella utvecklingen under denna tid. Men de illustrera rätt väl två av de viktigaste tendenser, som nu verkade omformande på den industriella organisationen, förlagssystemet och det moderna på maskinteknik vilande fabrikssystemet. Under periodens tidigare del var förlagssystemet den mäktigare av de två faktorerna, men mot århundradets mitt, huvudsakligen från 1850-

[1] Minnesskrift med anledning av Motala verkstads hundraåriga verksamhet 1822—1922, Sthlm 1922; Göta kanals historia, utgiven av *S. Bring*, I, II, Upsala 1922—1930.

talet och framåt, började fabrikssystemet allt snabbare vinna terräng. Det är svårt att ur fabriksstatistiken få ett klart mått på fabriksindustrins frammarsch. En del förlagsmässig eller mer eller mindre hantverksartad produktion ingår här vid sidan av den verkligt fabriksmässiga. I varje fall framgår det dock av dessa data, att en typisk fabriksindustri, sådan som de mekaniska bomullsspinnerierna, utvecklade sig raskt. Under tiden 1831—35 utgjorde i årligt medeltal antalet arbetare vid dessa fabriker 514, 1851—55 var siffran 2 410 och 1866—70 3 161. Det av fabriksstatistiken redovisade totala arbetarantalet inom industrin var emellertid mycket blygsamt, under åren 1866—70 i medeltal endast 31 601.[1] Statistiken är emellertid mycket ofullständig, och bl. a. saknas uppgifter från en ledande fabriksindustri, sågverkshanteringen. Också flera andra industrigrenar äro uteslutna, bl. a. kvarnar, brännerier och boktryckerier. Arbetarantalet vid bergverken uppgavs samtidigt till 24 541, men också denna siffra är bristfällig, om också bättre än siffrorna rörande den egentliga fabriksindustrin.

Mot slutet av den period som här skildrats, togos de sista stegen till näringsfrihetens genomförande. Även för de skråfria näringsgrenarna, till vilka de ovan berörda industrierna i huvudsak hörde, hade reformrörelsen, som kulminerade i förordningar av 1846 och 1864, sin betydelse. I det väsentliga kunde dock den industriella expansion som här tecknats, försiggå utan några svårare hinder från lagstiftningens sida också före 1846. Däremot ställde sig läget annorlunda för de gamla skråhantverken. Också här fanns det som sagt utan tvivel vissa möjligheter för mera ”kapitalistiska” produktionsmetoder att vinna insteg även före 1846 och 1864. Men det kan dock knappast vara tvivel underkastat, att näringslagstiftningen, speciellt före 1846, kännbart försvårade en sådan

[1] Textil- och beklädnadsindustrin, s. 187. Översikt, s. 26 ff.

utveckling. Tillsvidare hade emellertid maskintekniken endast föga berört de egentliga skråhantverken. Det var först på ett något senare stadium som fabrikssystemet på allvar började hota att göra intrång också på detta område. Det hinder som skrålagstiftningen reste för industrialiseringens framträngande, var därför tillsvidare av jämförelsevis ringa praktisk betydelse, ehuru exempelvis byggnadshanteringen synes ha haft en viss känning därav.

Trots allt blev dock kampen om skråväsendet av en viss principiell betydelse. För de meningsriktningar som ställde sig avvisande mot fabriksindustrins inträngande, tedde sig skråväsendets upprätthållande, om också måhända i en modifierad form, såsom en önskvärd sak. Och på 1830- och 1840-talen hade dessa strömningar både i Sverige och på den europeiska kontinenten inte så liten anslutning. Industrialismens utveckling i dess hemland, England, tycktes ge anledning till vissa farhågor. Skildringar — delvis visserligen något tendentiösa — av de sociala missförhållanden som fabrikssystemet fört med sig, gjorde ett rätt starkt intryck. Den engelska fackföreningsrörelsen var också en följdföreteelse till den kapitalistiska produktionsorganisationen med dess växande lönarbetarklass, som väckte stor uppmärksamhet. Den halvt revolutionära karaktär, som utmärkte den engelska arbetarrörelsen under förra delen av 1800-talet, och som kom till starkt uttryck under 1830- och 1840-talen, gjorde också, att industrialismen för många tedde sig som ett direkt hot mot samhällsordningen. Det var egentligen först från och med 1850-talet som den nya industriella samhällstypen tycktes nå verkligt stabila former. Det blev då också alltmer påtagligt, att den nya ekonomiska organisationen bringade ökat välstånd också åt arbetarna, och det var nu som den engelska arbetarrörelsen slog in på en fredligare, om också samtidigt mera målmedveten taktik. Men på 1830- och 1840-talen tedde

sig som sagt läget ännu relativt osäkert. Man stod inför en ny samhällsorganisation, och en organisation som ännu i mångt och mycket var oprövad.

Under dylika omständigheter intog man på åtskilliga håll en mer eller mindre avvisande hållning mot tanken på skråнas upphävande. I stället för fabriksindustrin önskade man en fortsatt utveckling av hemindustrin, helst i så självständiga och så litet förlagsmässiga former som möjligt. Även om maskintekniken oåterkalleligen erövrat vissa produktionsområden, önskade man dock i dessa kretsar så långt möjligt begränsa dess fortsatta framryckning och i varje fall stödja hemindustrins konkurrensförmåga. Inför ett dylikt betraktelsesätt hade också skråväsendet sin givna plats som ett medel att motarbeta kapitalismens erövring av det egentliga hantverket.

Mot dessa synpunkter restes bl. a. den invändningen, att det inte endast gällde att söka förebygga uppkomsten av ett talrikt industriproletariat; man måste också sörja för att utkomstmöjligheterna ej begränsades för det redan existerande agrarproletariatet.[1] Men här verkade den rådande näringslagstiftningen hämmande. En av dess grundidéer var ju, att hantverksproduktionen så långt möjligt skulle förbehållas städerna, och även om denna princip i praktiken inte strängt kunnat upprätthållas, hade dock landsbygdens hantverksproduktion kringgärdats med kännbara restriktioner. Det är visserligen sannolikt, att regleringssystemets motståndare överskattade dess betydelse. Men den snabba folkökningen och tillväxten av jordbruksbefolkningens underskikt gjorde det dock synnerligen påtagligt, att författningar som inneburo en begränsning av utkomstmöjligheterna, voro förbundna med vissa risker. Det var inte bara ett industriproletariat som kunde medföra faror för samhällsordningen; också ett agrarproletariat kunde ur denna synpunkt ge anledning till be-

[1] Jfr *Lundell*, a. a. s. 224, ff.

tänkligheter. På sätt och vis kan man således säga, att den snabba folkökningen bidrog att rycka grundvalen undan den bestående industrilagstiftningen, på samma sätt som den verkat upplösande på agrarpolitikens område. I varje fall var folkökningen en av de krafter som arbetade den ekonomiska liberalismen i händerna.[1]

Redan på 1820- och 1830-talen var det tydligt, att de upplösande krafterna också på skrålagstiftningens område framträdde med avsevärt större styrka än förut.[2] Det avgörande skedet i skrålagstiftningens raserande kom dock först på 1840-talet. År 1846 upphävdes i princip det gamla skråsystemet.[3] Skråna upphörde, och i stället trädde i varje stad en gemensam hantverksförening med inskränkta befogenheter. I fråga om rätt att driva hantverksrörelse uppnådde landsbygden den önskade likställigheten med städerna. Någon full näringsfrihet innebar förordningen dock ej. I fråga om ett tjugutal hanteringar, innefattande de viktigaste av de gamla skråyrkena, krävdes fortfarande vissa speciella kvalifikationer för rätt till självständigt yrkesutövande såsom hantverksmästare. Det gamla kravet på förfärdigandet av ett mästerstycke hade nämligen här bibehållits. Den grupp av hantverksyrken som föllo under denna bestämmelse, omfattade bl. a. bokbindare, glasmästare, guld- och silverarbetare samt juvelerare, handskmakare, hattmakare, bleckslagare, kopparslagare, målare, sadelmakare, skomakare, skräddare, smeder, snickare m. fl.

De sista spåren av skråregleringen undanröjdes först 1864. Som allmän princip stadgades härvid, att ”svensk man eller kvinna är — — berättigad att i stad eller å landet idka handels- eller fabriksrörelse, hantverk eller annan hantering; att till utrikes ort utföra eller därifrån införa samt inrikes orter emellan fortskaffa varor, ävensom att reda i skepp för såväl

[1] Jfr *Sundbärg*, s. 128 ff.
[2] Jfr *Lindström*, a. a. s. 308 ff.
[3] Förordning av den 22 dec. 1846; *H. Lindström:* Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837—1864, Gbg 1929, s. 64 ff.

inrikes som utrikes fart."[1] De inskränkningar i näringsfriheten som härefter kvarstodo, voro av alldeles speciell natur och hade ej allmän industripolitisk karaktär. De sakna därför i detta sammanhang intresse.[2] Efter reformerna av 1846 och 1864 uppställdes således ej längre några sådana villkor för yrkesutövning som fullgörandet av visst antal läroår, utförandet av ett mästarprov e. d. Reformerna undanröjde också den speciallagstiftning, som tidigare gällt i fråga om den ej skråbundna delen av industrin. Bland de restriktioner som nu föllo, voro också de speciella inskränkningarna i fråga om kvinnors rätt till näringsutövning. Ännu länge kvarstodo dock i den allmänna lagstiftningen betydande restriktioner, som inskränkte särskilt den gifta kvinnans rättigheter och försvårade utnyttjandet av de möjligheter, som näringsfrihetslagstiftningen öppnade.

Ett drag av grundläggande betydelse i reformerna av 1846 och 1864 var som sagt, att också landsbygden erhöll fri rätt till näringsutövning. Det gamla "stadspolitiska" systemet med dess strävan att reservera industri och handel för städerna var nedbrutet. Hela detta system hade stått i det närmaste samband med städernas kommunala och allmänt politiska organisation. Ståndsrepresentationens avskaffande 1865 och 1862 års kommunallagar kunde på det politiska och kommunala området anses som en motsvarighet till näringsfrihetens införande på det ekonomiska området. Städernas utveckling gick nu i den fria konkurrensens tecken.

Vid den tiden då dessa reformer genomfördes, hade städerna börjat sin ekonomiska framryckning, och städernas folkmängd utgjorde nu en stigande andel av rikets totala folkmängd. Följande siffror över invånarantalet åskådliggöra utvecklingen i några av de större städerna.

[1] Förordning av den 18 juni 1864.
[2] Som exempel kan här nämnas restriktionerna i fråga om spritshanteringen.

	1800	1840	1865
Stockholm	75 500	84 200	133 400
Göteborg	12 800	21 600	45 500
Norrköping	9 100	12 800	22 700
Malmö	4 000	10 200	21 900
Karlskrona	10 200	12 500	16 400
Gävle	5 400	8 100	12 500

Utvecklingen av industri och handel hade vid periodens slut satt allt kraftigare spår i befolkningssiffrorna. Men utvecklingen var dock ännu endast i sin början. Så länge det industriella genombrottet delvis tog hemindustriella former, påverkade det ännu ej heller med full styrka städernas befolkningssiffror. Hemindustrins arbetare voro ju i inte så liten utsträckning bosatta på landet. Under periodens senare del förlorade emellertid den hemindustriella produktionen som sagt successivt terräng i förhållande till fabrikstillverkningen, och detta kom i betydande grad städerna till godo. Mot slutet av perioden började också järnvägarnas inflytande göra sig kännbart, även om detta inflytande till större delen tillhör den följande perioden. Under inverkan av de förbättrade kommunikationerna gjorde den industriella arbetsfördelningen och koncentrationen avgörande framsteg. Detta medförde stora fördelar för ett betydande antal städer, som nu blevo viktigare handels- och industricentra än någonsin förut. Men samtidigt började också industrisamhällena på landsbygden få större betydelse. Hela denna utveckling faller dock som sagt i väsentlig grad inom den följande perioden.

VI

Frihandelsreformer

Den ökade livaktighet som började känneteckna städerna särskilt från 1850-talet och framåt, manifesterade sig ej minst i en ökad aktivitet på handelns område. Handelns utveckling stod naturligtvis i ett omedelbart samband med industrins framväxt och näringslivets allmänna uppblomstring. Det har förut vid flera tillfällen varit tal om den ökade "kommersialisering" som framträdde inom olika grenar av näringslivet, och om den fortgående inskränkningen av egenhushållningen. Handelsomsättningen växte under inflytande av dessa tendenser raskt, ehuru det avgörande uppsvinget här liksom på de flesta andra områden kom först efter järnvägsbyggandets genombrott. Men handelns utveckling var länge försvårad av snäva restriktioner. Såsom tidigare framhållits, förefaller det ganska sannolikt, att dessa restriktioner voro ett mera kännbart hinder för den ekonomiska omdaningen än industri- och hantverksregleringen. Detta gäller framför allt de sjöfarts- och tullpolitiska restriktionerna.

Emellertid mötte man också i fråga om den inre regleringen av handeln kännbara begränsningar, vilande på principer som voro tämligen analoga med skråväsendets idéer. Först och främst tillämpades den regeln, att handeln så långt möjligt borde förbehållas städerna. Detta hade gett anledning till en mycket komplicerad lagstiftning, där allmänna privilegier och speciella undantag konstituerade ett mycket svåröverskådligt helt. Undantagen hade under årens lopp blivit allt

flera, men fortfarande rådde dock vid tiden omkring 1820 betydande inskränkningar i landsbygdens handelsrätt. Vidare voro städernas köpmän organiserade i former som i viss mån påminte om skråväsendet. Systemet hade dock ej kunnat genomföras strikt och konsekvent annat än i speciella undantagsfall. Icke dess mindre lade det kännbara hinder på den fria näringsutövningen. I Stockholm tillämpades ännu vid 1840-talets början föreskriften om en obligatorisk utbildningstid på tolv år.[1] I fråga om de flesta andra städer var visserligen praxis ej så rigorös, men restriktionerna gjorde sig i alla fall kännbara.[2]

Det tryck som denna reglementering utövade på handeln, var dock som sagt troligen av mindre betydelse för utvecklingen än de tull- och sjöfartspolitiska restriktionerna.[3] Den handelspolitik som allmänt tillämpades i Europa vid tiden för Napoleonskrigens slut, kunde betecknas som höggradigt protektionistisk eller rentav prohibitistisk. Den svenska handelspolitiken avvek ingalunda från denna allmänna tidsriktning. Sverige tillhörde tvärtom de länder, som tillämpade de prohibitiva principerna med speciell skärpa. Den tulltariff som trädde i kraft kort efter Napoleonskrigens slut, 1816 års tulltaxa, ger en tydlig bild härav. Vad först importtariffen angår, vimlade den av importförbud. De förbud som avsågo att

[1] *Lindström,* a. a. s. 49, *Lindström:* Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809—36, s. 218 ff.

[2] För att ta ett konkret exempel rådde i Sundsvall vid slutet av 1700-talet följande praxis ifråga om beviljandet av handelsrättighet: ”Att huvudvikten lades på väl vitsordad tjänstgöring som köpmansdräng eller handelsbetjänt var naturligt. Den examen, som var föreskriven, och som undergicks inför två av handelssocieteten utsedda examinatorer, var av mer formell natur. Det tyckes ha varit ytterst sällsynt, att prövningen lett till underkännande. — — Där andra skäl för vägran kunde förutses, gavs alltid utvägen att söka avväpna motståndet genom ett extra tillskott till societetens kassa. Denna lösning av burskapsfrågan var ganska vanlig. Giftermål med en köpmansänka, som fortsatt sin mans rörelse, brukade även jämna vägen till beviljandet av handelsrättighet, helst om därmed förenades en tillläggsavgift till societeten.” *Ahnlund:* Sundsvalls historia, II, s. 196.

[3] Jfr *Montgomery,* a. a.

skydda järnhanteringen, ha redan berörts i det föregående. Praktiskt taget var förbudsmuren här nästan utan luckor. Vidare voro landets fabriker och manufakturer samt hantverksnäringar skyddade med en mängd förbud. De över 300 importförbuden kompletterades av en respektingivande samling exportförbud. Det gällde här framför allt råvaror av olika slag, som ansågos helt böra reserveras för den inhemska industrin. Vad själva importtullarna beträffar, hade de en mera sekundär betydelse. Förbuden omfattade en så stor del av de viktigaste varorna, att de tullbelagda varugrupperna kommo att stå en smula i bakgrunden.[1] På speciellt en viktig punkt, nämligen agrarskyddet, representerade dock 1816 års tulltaxa snarast en relativ moderation, jämfört med vissa senare tulltariffer. Den moderna agrarprotektionismen har ju i allmänhet utformats ganska sent, och också i Sverige spelade länge ”försörjningssynpunkter” en stor roll särskilt vid spannmålshandelns reglering.[2] Under äldre tid med dess relativt svaga utveckling av handeln kunde det utan tvivel te sig farligt att här alltför skarpt ingripa med protektionistiska bestämmelser. Emellertid befann sig agrarprotektionismen vid denna tid i frammarsch.

Tulltariffen komplicerades ytterligare genom vissa specialbestämmelser och framför allt genom sjöfartslagstiftningen. Vid import eller export med utländska fartyg blev den ordinarie tullen i regel föremål för förhöjning. Denna så kallade ofria tull innebar enligt 1816 års tulltariff i allmänhet ett tillägg på 40 % av den ordinarie, ”helfria”, tullen vid import och 50 % vid export. Såsom tidigare framhållits på tal om trävaruexporten, kunde dock den ofria tullen i en del fall, och detta just för de viktigaste exportvarorna, gestalta sig ännu betydligt ogynnsammare. Vid sidan av dessa differentialtullar

[1] Exporttullar voro också ett led i systemet och drabbade bl. a. de viktigaste exportvarorna, järn- och trävaror. Det var här främst finansiella synpunkter som voro bestämmande.

[2] *E. Heckscher:* Merkantilismen, II, s. 67 ff.

innebar också det s. k. produktplakatet ett starkt skydd för den svenska sjöfarten. Grundidén i denna förordning var, att främmande fartyg skulle till Sverige få införa endast sitt eget lands produkter. I den mån dessa sjöfartsrestriktioner verkade höjande på frakterna, förstärkte de tydligen kraftigt effekten av tullarna och bidrogo att hämma handelsutbytet.[1]

Det skyddssystem som sålunda skisserats, var visserligen ingalunda alltigenom konsekvent och enhetligt till sin karaktär, lika litet som de flesta andra tullsystem. Olika synpunkter hade spelat in vid dess uppbyggande. Framför allt är det dock kanske en synpunkt, som man ej får förlora ur sikte vid systemets bedömande. I inte så liten utsträckning voro de handelspolitiska restriktionerna en ren konsekvens av den inre näringsregleringen. Så länge fri konkurrens ej var medgiven inom landet, var det tydligen tämligen uteslutet, att man skulle lämna obehindrat tillträde för den utländska konkurrensen. De inhemska tackjärnsproducenterna, exempelvis, fingo ej fritt sälja sin vara; hur skulle man då kunna medge den utländska producenten denna rätt? Tillträdet till självständig näringsutövning inom hantverket stod öppet för landets egna medborgare endast på starkt restriktiva villkor. Under sådana omständigheter föreföll det naturligt att sätta snäva gränser också för utlandets konkurrens i fråga om hantverksvaror. Men skyddet gentemot den utländska konkurrensen drevs utan tvivel väsentligt längre, än som kunde motiveras genom den inre näringsregleringens karaktär.

Inom handelspolitiken likaväl som på den inre näringslagstiftningens område framträdde starkt svårigheten att avväga olika näringsgruppers intressen mot varandra. Särskilt är det kanske *en* reflexion som tränger sig på en vid studiet av handelspolitiken och av näringspolitiken i dess helhet.

[1] *E. Heckscher:* Produktplakatet och dess förutsättningar (i Historiska studier, tillägnade prof. H. Hjärne, Upsala och Sthlm 1908) samt Ekonomi och historia, s. 164 ff.; *A. Montgomery:* Svensk traktatpolitik 1816—1914, Sthlm 1921.

Hela systemet innebar i betydande grad ett tryck på landets viktigaste näringsgren, jordbruket. Industri- och handelsregleringen med dess begränsning av konkurrensen och gynnande av städerna var ägnad att fördyra de produkter, som jordbrukaren behövde köpa, och handelspolitiken verkade i samma riktning. Men samtidigt begränsades också jordbrukarens möjligheter att sälja sina produkter. För att endast ta ett exempel, hämmades avyttringen av skogsprodukter dels av den rådande sågverksregleringen, dels och i högre grad av handels- och sjöfartspolitiken. Visserligen innefattade systemet också en del moment, som voro avsedda att ge positiva fördelar åt jordbruket, och tulltaxan hade som sagt också sina agrarprotektionistiska inslag, som man i vissa hänseenden sökte utveckla under de följande åren. Men jordbruket blev allt mindre i tillfälle att dra fördel av dessa bestämmelser. Sverige utvecklades ju nu hastigt till att bli ett i fråga om spannmål självförsörjande eller exporterande land, och spannmålstullarnas effekt blev därför också alltmera illusorisk. Ju mer egenhushållningen bröts ner och handeln tenderade att få större betydelse också på landsbygden, dess mer kunde man vänta, att trycket av det rådande systemet skulle bli kännbart och missnöjet med detsamma vinna terräng bland jordbrukarna.

På en viktig punkt dröjde det inte länge, innan det handelspolitiska system som representerades av 1816 års tulltaxa och produktplakatet, undergick en genomgripande förändring, nämligen i fråga om sjöfartspolitiken. Den europeiska sjöfartspolitiken, speciellt den engelska, tvingades alltmer att ta ställning till den förändrade situation, som uppstått i och med att Förenta Staterna och senare också de mellan- och sydamerikanska staterna ernått politisk självständighet. Förenta Staterna såväl som vissa europeiska länder slogo in på en mer eller mindre utpräglad repressaliepolitik, som riktade sin udd mot en sjöfartslagstiftning, sådan som den som exempel-

vis tillämpades i England eller Sverige, och vederbörande länder ställdes härmed inför valet att antingen acceptera ett liberalare sjöfartssystem eller ta riskerna av ett handelskrig. Viktigt för den följande utvecklingen var, att England på 1820-talet genom ett nät av traktater slog in på en partiell avveckling av sin tidigare sjöfartspolitik. Definitivt avskaffades restriktionerna dock först år 1849.

Även Sverige fick omedelbar känning av dessa förhållanden. Men också speciella faktorer verkade i Sverige upplösande på det gamla systemet. Särskilt kunna här nämnas unionspolitiska hänsyn. Dessa ledde först och främst till att Norge successivt fritogs från de restriktiva sjöfartsbestämmelserna. Men vidare bidrogo också dylika hänsyn att ge Sveriges politik i fråga om avslutandet av sjöfartstraktater en liberalare karaktär, än som eljest måhända skulle ha blivit fallet. Slutligen hade liberalare tendenser ej minst i sjöfartsfrågor börjat göra sig gällande inom riksdagen. Resultatet av alla dessa faktorer blev, att den restriktiva sjöfartspolitiken i Sverige jämförelsevis raskt bröts ned. Redan i slutet av 1820-talet hade genom en rad av traktater flera ur sjöfartshänseende särskilt viktiga länder fritagits från restriktionerna mot att i gengäld bevilja motsvarande fördelar åt den svenska sjöfarten. Vad som ännu återstod av det gamla systemet, försvann steg för steg under de följande årtiondena, och härmed hade den fria konkurrensen segrat på sjöfartens område.

I fråga om tullpolitiken dröjde det betydligt längre, innan liberalismen vann några mera avgörande resultat. Förbudens antal inskränktes visserligen alltmer, exporttullarna lättades, och också i fråga om importtullarna vidtogos en del reformer. Men samtidigt skärptes protektionismen på andra punkter, och speciellt pressades tullarna på en del animaliska livsmedel starkt i höjden. Ännu vid början av 1850-talet kunde man därför säga, att det gamla strängt protektionistiska systemet i sina huvuddrag fortfarande ägde bestånd. Men detta årtion-

de medförde en snabb omkastning. De omständigheter som härvid spelade in, voro i huvudsak följande. Först och främst hade vid denna tid näringsfriheten gjort betydande framsteg. De hinder som rests för den fria näringsutövningen inom landet hade alltmer undanröjts eller voro på väg att elimineras. Under dylika omständigheter miste det restriktiva tullpolitiska systemet ett betydelsefullt stöd. Vidare voro också här unionspolitiska hänsyn av betydelse. För dem som önskade förbereda en närmare tullpolitisk förbindelse med Norge, tedde det sig önskvärt att genom frihandelsreformer bringa den svenska tulltaxan i närmare överensstämmelse med den mera liberala norska. Jordbrukets intresse av det rådande systemets upprätthållande var också vid denna tid snarast mindre än förut, medan frihandelsrörelsens principiella anhängare starkt ökat i antal, särskilt under inflytande av de engelska frihandelsreformerna från 1840-talet och framåt.

Det är sannolikt, att dessa faktorer under alla omständigheter skulle ha åstadkommit en liberalisering av den svenska tulltaxan. Men det är dock osäkert, om reformerna skulle ha blivit så vittgående som de faktiskt blevo, om ej en speciell omständighet kommit till: den starka högkonjunkturen under 1850-talet och den därmed följande prisstegringen. Inför den starka tendensen till stegring i priserna minskades betänkligheterna att rubba på det rådande protektionistiska systemet, och i snabb takt genomfördes nu en rad viktiga reformer. I slutet av 1850-talet kunde resultaten av denna livliga reformperiod i huvudsak karaktäriseras på följande sätt. Det gamla förbudssystemet hade definitivt nedbrutits. Tullfrihet hade efter engelskt mönster genomförts för de viktigaste positionerna inom livsmedelsgruppen, såsom malen och omalen spannmål, bröd, potatis, fläsk, kött, ost, smör och ägg. Vidare rådde nu också tullfrihet för en mängd råvaror och ”beredningsämnen”. Hit hörde bl. a. så viktiga varor som tackjärn,

stångjärn, järnplåt, järn- och ståltråd samt en hel del produkter av koppar och andra metaller.[1] I viktiga punkter hade tariffen således en frihandelskaraktär. Men fortfarande fanns det dock en mängd industritullar som voro av höggradigt protektionistisk natur, bl. a. inom den viktiga textilvarugruppen.

Med 1857 års tulltaxa tycktes frihandelsrörelsen i Sverige åtminstone tillsvidare ha uttömt sina krafter. Från riksdagens sida framträdde t. o. m. en påtaglig reaktion i protektionistisk riktning. Viktigt var härvid också, att jordbrukets frihandelsvänlighet visade sig ganska vacklande inför lågkonjunkturens påfrestningar. Det berodde väsentligen på finansministerns, J. A. Gripenstedts, inflytande, att reaktionen ej lyckades sätta sig igenom. På hans tillstyrkan vägrade K. M:t sanktion å de av riksdagen beslutade nya tullarna. Och inom kort lyckades han genomdriva ett nytt viktigt steg i frihandelsvänlig riktning, nämligen godkännandet av 1865 års handels- och sjöfartstraktat med Frankrike. Av allt att döma gingo de tullpolitiska eftergifterna i denna traktat längre, än Gripenstedt från början tänkt sig. Med sin utpräglat frihandelsvänliga läggning kunde han dock knappast anse detta som någon stor olycka. Vad riksdagen beträffar, hade den vid sitt sammanträdande år 1865 knappast längre fria händer i saken. Traktaten hade redan börjat tillämpas och det måste — också ur allmänt utrikespolitisk synpunkt — te sig betänkligt att nu förkasta densamma. Trots en mycket hetsig opposition blev också traktaten godkänd. Sin tullpolitiska betydelse hade den först och främst däruti, att den medförde sänkning av en mängd industritullar. Vidare innebar den ett kännbart hinder för en protektionistisk reaktion, emedan den band en rätt betydande del av den svenska tulltariffens positioner.

I och med den franska traktaten hade de svenska frihandels-

[1] Exporttullarna voro nu praktiskt taget på avskrivning och försvunno definitivt år 1863.

reformerna i huvudsak nått sin avslutning. Ännu alltjämt kvarstod dock ett stundom rätt betydande tullskydd för en stor del av den svenska industrin. Men i vissa punkter, framför allt i fråga om livsmedel, hade tariffen som sagt en utpräglad frihandelskaraktär. Av stor vikt var också tullfriheten för järn samt för den alltmer betydelsefulla positionen maskiner och redskap.

Vid den tid då tullreformerna praktiskt taget bragtes till sin avslutning, hade också den gamla regleringen av den inre handelsrörelsen och av handelsyrket upphört. De viktigaste etapperna i reformrörelsen voro här desamma som i fråga om industriregleringen. I båda fallen betecknade förordningarna av 1846 och 1864 huvudpunkter i utvecklingen.[1] Redan den förra av dessa förordningar innebar en högst väsentlig lättnad i det tidigare systemet. De viktigaste av de lagstiftningshinder som dittills rått i fråga om öppnandet av handelsrörelse på landsbygden bortföllo nu. Dock fingo handelsbodar ej inrättas på kortare avstånd från stad än tre mil, en bestämmelse som i det följande gav anledning till livliga debatter. Så länge handeln på landsbygden endast visade svaga expansionstendenser, hade väl åtskilliga av de lanthandlare som tidigare trots allt funnits eller som nu öppnade sin rörelse, en tämligen prekär existens, och detta sakförhållande kom exempelvis till ett drastiskt uttryck i ett yttrande inom bondeståndet av en lantman från Västernorrlands län: ”Den som å landet öppnar handelsbod faller, i de vanligaste fallen, ej endast själv fattigförsörjningen till last, utan bringar även flera andra med sig i samma olyckliga belägenhet, enär den från handelsrörelsen merendels oskiljaktiga brännvinsminuteringen både demoraliserar och utarmar ortens befolkning.”[2] I den mån handelsrörelsen på landsbygden växte, särskilt under inflytande av landsbygdsindustriernas utveckling, förändrades så småningom förhållandena. Lanthandeln

[1] *Lindström:* Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837—1864.
[2] Ibidem s. 107 ff.

bidrog naturligtvis också i sin mån att påskynda utvecklingen av en dylik livligare handelsrörelse, och den restriktiva brännvinslagstiftningen främjade väl också en övergång till sundare förhållanden. Liksom för skråhantverket innebar också för handeln förordningen av 1864 slutstenen i utvecklingen mot ökad näringsfrihet. Detta gällde också kvinnorna, vilkas handelsrättigheter även efter 1846 väsentligen inskränkt sig till ”nipperhandel, klädmäkleri, mångleri, tobakshandel samt försäljning av nålstolskram”.[1]

*

När man vill söka få en bild av handelns omfattning under denna tid, är man nästan helt och hållet hänvisad till statistiken över utrikeshandeln. Någon direkt bild av den inrikes handelsomsättningen får man visserligen inte på detta sätt. Inrikeshandeln kan naturligtvis förändras i omfång, utan att detta ger anledning till några motsvarande variationer i utrikeshandeln. Icke dess mindre torde dock siffrorna över utrikeshandeln mestadels ge en allmän föreställning om rörelsetendenserna också i fråga om den inrikes handeln.

Enligt den svenska handelsstatistiken voro siffrorna för import och export ännu på 1830-talet mycket blygsamma. Under tiden 1836—40 stodo de årliga importsiffrorna i genomsnitt vid cirka 26 millioner kr. och exportsiffrorna vid 28,8 millioner kr. För de följande femårsperioderna gestaltade sig siffrorna på följande sätt (i millioner kr.).[2]

Årligen	Import	Export	Årligen	Import	Export
1841—45	27,5	30,6	1861—65	100,0	92,1
1846—50	33,6	37,6	1866—70	130,3	125,3
1851—55	53,3	60,5	1871—75	237,7	201,3
1856—60	79,8	73,2	1876—80	259,9	208,6

[1] Ibidem, s. 79.

[2] Äldre statistik över utrikeshandeln är av allt att döma behäftad med en ännu bredare felmarginal än de här anförda siffrorna. Enligt generaltulldirektionens siffror skulle emellertid importen under de tre åren 1819—21 ha stått vid ett belopp av mellan 16 och 17 millioner

Siffrorna för de tidigare perioderna äro utan tvivel i någon mån missvisande på grund av smugglingens omfattning, och importsiffrorna borde förmodligen höjas med åtminstone ett par millioner kr., kanske ännu mer. Även efter en dylik justering förbli dock siffrorna mycket blygsamma. En kraftigare utveckling av handeln inträdde först på 1850- och 1860-talen. Denna stegring i värdesiffrorna var rätt starkt influerad av en samtidig uppgång i prisnivån, men i väsentlig grad rörde det sig dock också om en verklig, kvantitativ ökning av handelsvolymen. Denna ökning står också i god överensstämmelse med den allmänna utvecklingen av näringslivet, sådan den skildrats i de föregående kapitlen. På många olika områden representerade 1850- och 1860-talen en stark ekonomisk uppryckning, och det är ju blott naturligt om denna också framträdde i form av en ökad livaktighet i utrikeshandeln.

En närmare analys av import- och exportsiffrorna bidrar att ställa det dåvarande svenska näringslivet i klarare belysning. I fråga om exporten framträder, såsom redan tidigare påpekats, järnhanteringens och trävarurörelsens betydelse med stor styrka. Vid periodens början var den förstnämnda produktionsgrenen dominerande inom exporten. Ännu i slutet av 1830-talet synes järnexporten ha omfattat minst 50 % av det totala exportvärdet, sannolikt något mera. Den representerade då, enligt officiell, troligen för låg beräkning, ett värde av omkring 13,5 à 16 millioner kr.[1] Vid början av 1870-talet (1871—75) synes motsvarande siffra ha varit omkring 44 à 45 millioner kr., vilket dock vid denna tid representerade endast 22 à 23 % av den totala exporten.[2]

I fråga om trävaruexporten ha några siffror över kvanti-

kr. årligen, medan exportsiffran i genomsnitt uppgick till mellan 18 och 19 millioner kr.

[1] Riksdagens protokoll 1840/1, Bih. I: 1 n:r 52. Beräkningen innefattar endast stångjärn och manufaktur.

[2] Jfr Översikt s. 291.

teten sågade och hyvlade trävaror anförts redan tidigare. Det framgick härav, att exportsiffrorna vid periodens början voro förhållandevis mycket låga, under tiden 1836—40 i årligt genomsnitt endast ungefär 258 000 kbm. Under åren 1871—75 var motsvarande siffra ungefär 2 225 000 kbm. I fråga om värdebeloppet av den totala trävaruexporten variera uppgifterna för perioden före 1871 rätt starkt. Dock torde man kunna räkna med att den på 1830-talet representerade åtminstone mellan 10 och 15 procent av totala exportvärdet, eventuellt något mer, vid årtiondets slut således ett belopp på minst 3 à 4,5 millioner kr. Även om man höjer siffran med en eller annan million kr., förblir den dock påfallande låg. För 1871—75 uppges siffran till 86 à 87 millioner kr., vilket då representerade ej mindre än omkring 43 % av totalexportens värde.[1]

Vid början av 1870-talet hade vid sidan av järnet och trävarorna en tredje exportartikel mycket stor betydelse, nämligen havre. Den totala spannmålsexporten, som huvudsakligen utgjordes av havre jämte något korn, beräknades under tiden 1871—75 uppgå till ett årligt genomsnittsvärde av cirka 37 millioner kr. eller omkring 18 % av totalexporten.[1] På 1830-talet var spannmålsexporten mycket obetydlig. Havreexporten som under 1870-talets första femårsperiod steg till i genomsnitt 2 200 000 deciton, utgjorde på 1830-talet endast ungefär 40 000 deciton om året. Över huvud kan spannmålsexporten på 1830-talet inte ens ha representerat ett värde av 1 million kr. om året. Större betydelse hade sannolikt ännu vid den tiden en av Sveriges historiska exportprodukter, kopparn.[2]

Importens ringa omfång i förening med den ännu rätt svaga utvecklingen av landets egen industriella produktion ger en viss föreställning om hur låg den allmänna levnadsstan-

[1] Jfr Översikt s. 117, 197 samt *Sundbärg,* s. 101. Se ovan s. 63, 104.
[2] Kopparexporten befann sig nu åter i stigande och kulminerade i slutet av 1860-talet. Se för produktionens utveckling *F. R. Tegengren* m. fl.: Sveriges ädlare malmer och bergverk, Sthlm 1924, s. 31 ff. (Sveriges geologiska undersökning, Ser. Ca, n:r 17).

darden ännu var, jämfört med nutiden. Men inte blott importens allmänna nivå utan också dess fördelning på olika varugrupper avvek rätt starkt från förhållandena under en senare period. För närvarande representera grupperna mineral och metaller samt produkter därav vanligen mer än en fjärdedel av hela importvärdet. Denna höga siffra är en reflex av industrins starka uppblomstring och transportväsendets snabba utveckling. På 1830-talet däremot var importen av dessa varugrupper mycket obetydlig, och den hämmades också, för så vitt det gällde metaller och metallprodukter, i stor omfattning av direkta importförbud.

Att exempelvis stenkol spelade en obetydlig roll i 1830-talets importsiffror, var emellertid i och för sig ingenting överraskande. Det var över huvud först från tiden omkring 1830 som Englands kolexport började visa starkare tendenser till utveckling. Ännu vid den tiden var dock exportsiffran mycket anspråkslös, och ända till 1825 hade exporten intet år nått upp till 300 000 ton.[1] Under perioden 1836—40 utgjorde Sveriges årliga import av stenkol och koks endast ungefär 13 000 ton, och ännu 1851—55 var siffran ej över 89 000.[2] Det var först efter den tiden som stegringen av importen blev mera framträdande, som en följd av järnvägarnas tillkomst och den snabbare industrialiseringen. 1871—75 var importen i genomsnitt 591 000 ton, enligt statistiken representerande 13,5 millioner kr. eller cirka 5 à 6 % av totala importvärdet. Vid den tiden hade också gruppen "maskiner, apparater och redskap" hunnit få rätt stor relativ betydelse, svarande för en import av 11,5 millioner kr.[3] Ännu på 1850-talet hade dock denna import mycket begränsad omfattning. Importen av järn kun-

[1] *Clapham*, a. a. s. 237.
[2] S. O. S., Handel, 1913 s. 35 ff.
[3] Importsiffran var emellertid ännu 1891—95 ej högre än ungefär 11,1 millioner kr. Gruppen var för övrigt så pass litet homogen, att siffrorna ej gåvo någon säker ledning rörande den egentliga maskinimportens omfattning. För statistik se Översikt s. 290 ff.

de först ta fart efter förbudens upphävande på 1850-talet. År 1871—75 omfattade den ett belopp av omkring 10 millioner kr.[1]

De siffror som sålunda anförts, ge en viss föreställning om hur långsamt industrialiseringen vann terräng. Den industrigren som starkast framträdde i 1830-talets importsiffror var egentligen textilindustrin. Importen av vävnader var visserligen i hög grad besvärad av förbud och höga tullar. Trots detta var dock införseln av dylika varor ej så obetydlig, och om det varit möjligt att få en användbar statistik över smugglingstrafiken, skulle siffrorna utan tvivel ha stigit i hög grad. En post av särskilt stor betydelse var importen av bomullsgarn, en nödvändighetsvara för den vidsträckta hemindustrin. I den mån den mekaniska spinneriindustrin vann fotfäste i landet, förlorade emellertid denna importgren i relativ betydelse. En föreställning om utvecklingens gång ger den starka stegringen av bomullsimporten, sådan den framträder i följande siffror (antal ton):[2]

Årligen	Import av bomull	Årligen	Import av bomull
1836—40	563	1856—60	6 227
1841—45	1 183	1861—65	2 940
1846—50	2 335	1866—70	5 454
1851—55	4 758	1871—75	7 922

Även 1871—75 representerade textilindustrin och dess råämnen ("spånadsämnen och fabrikat därav") en synnerligen betydande post i importen, omfattande ej mindre än 66,6 millioner kr. och motsvarande ungefär 28 % av det totala importvärdet.[3]

En relativt väsentligt större roll än nu spelade på 1830-talet importen av kolonialvaror. Ett särskilt framträdande exempel

[1] Härav representerade järn- och metallmanufaktur 6,8 millioner kr. Importen av tackjärn spelade också en viss roll. Den import som direkt konkurrerade med "stångjärns"-tillverkningen var däremot tämligen obetydlig.

[2] S. O. S.: Handel, 1913, s. 19.*Siffrorna från 1860-talet visa starka spår av rubbningarna i tillförseln under det amerikanska inbördeskriget.

[3] Jfr Översikt, s. 144 ff.

utgör här socker, där flera faktorer såsom betsockerindustrins uppkomst samt prisfallet på varan, successivt bidrogo att minska importens relativa betydelse. Betsockerindustrin tillhör emellertid i det väsentliga en senare period än den här behandlade, och ännu vid 1870-talets början hade sockerimporten stor omfattnnig. Över huvud var dock kolonialvaruimporten vid 1870-talets början relativt något mindre betydande än på 1830-talet, om också proportionsvis avsevärt större än nu. Trots denna relativa nedgång har konsumtionen per individ av särskilt socker och kaffe ökats mycket starkt.

Vid början av 1870-talet visade redan handelsstatistiken ganska påtagliga tecken till en omläggning i jordbruksproduktionen. Sverige hade, såsom förut framhållits, under tiden sedan 1820 övergått till att bli ett övervägande spannmålsexporterande land. På 1850-talet kunde situationen närmast karaktäriseras på det viset, att det förelåg en betydande export av havre. I fråga om korn var landet också mer än självförsörjande, medan import och export vägde mera jämnt beträffande den egentliga brödsäden, råg och vete. Vid början av 1870-talet hade ställningen rätt starkt förändrats. Under åren 1871—75 översteg nettoskörden av havre förbrukningen med nära 60 %, och exporten nådde under årtiondets senare del sin topppunkt. Däremot var produktionen av vete och råg numera uppenbart otillräcklig. I båda fallen täckte nettoskörden endast omkring 80 % av förbrukningen.[1] Denna omständighet skulle komma att bli av stor betydelse för den följande handelspolitiska utvecklingen. Men å andra sidan hade mejerihanteringen nu börjat göra mera påtagliga framsteg än förut. Under 1870-talets förra hälft förelåg redan ett exportöverskott av smör på cirka 1 600 ton om året, motsvarande enligt statistiken något över 3,5 millioner kr.[2]

[1] *E. Höijer:* Tabeller till belysning av det svenska jordbrukets utveckling 1871—1919, Sthlm 1921, s. 47. I fråga om korn förelåg fortfarande ett mindre överskott.

[2] Översikt s. 106.

I sin helhet ger handelsstatistiken för den period som här diskuterats, en bild av ganska betydande förändringar, förändringar som delvis redan gått långt men delvis också ännu voro i sin begynnelse. Det är påtagligt, att den svenska folkhushållningens "autarki" hade minskat, och speciellt att beroendet av importen hade stegrats. Utländska råvaror, kol, järn, textilvaror o. s. v. importerades i växande omfattning, och samtidigt var också den relativa självförsörjning som ernåtts inom jordbruket, på väg att åter gå förlorad. Liksom egenhushållningen inom landet alltmer trängdes tillbaka, hade också handelsrelationerna utåt blivit allt livligare.

Denna snabba utveckling av den inre och yttre handelsomsättningen påverkade i olika avseenden också själva handelsverksamhetens organisation.[1] Marknadsväsendet befann sig i allt snabbare tillbakagång, och lanthandeln organiserades i nya former. Vad städerna beträffar, blevo gränserna mellan detalj- och grosshandel mera skarpa än förr, och över huvud ökades specialiseringen. Läget under periodens tidigare del växlade naturligtvis i olika städer och olika landsdelar, men det förefaller, som om följande exempel från Ystad vid tiden omkring 1830 vore ganska betecknande för förhållandena. "Den vanligaste typen av handelshus var på denna tid en kombination av diverse- och manufakturhandel förenad med spannmålshandel engros. De större affärerna voro moderna varuhus i liten skala, där man kunde köpa så gott som allting från kryddvaror, tobak, te och viner till järnvaror och verktyg, papper och tapeter samt framför allt manufakturvaror av olika slag. I saluboden på nedra botten hade man i regel diversehandeln, en trappa upp var den s. k. kramkammaren belägen, där manufakturvarorna försåldes. — — Till varje handelshus hörde även särskilda anordningar för förvarande

[1] Givetvis var det inte här något ensidigt orsaksförhållande. Handelsverksamhetens organisation påverkades också av andra omständigheter, exempelvis på lagstiftningens område, och återverkade i sin tur på handelsomsättningens utveckling.

av smuggelgods. — — Då lagren av smuggelgods ofta voro mycket stora, måste husen inredas därefter. Det Hagermanska huset vid Norreport är ett typiskt exempel på ett dylikt hus med dubbla väggar, lönnrum bakom väggspeglarna och lönngångar i de tjocka murarna ned till de i två olika våningar belägna källrarna."[1]

Skildringen ger en föreställning om vilken roll smuggelvarorna stundom kunde spela i kommersen. Dock får man ej utan vidare generalisera. Det var just på Sveriges sydligaste och sydvästra kust som smugglingen och smugglingstekniken nått en särskilt stark utveckling. Närheten till de danska hamnarna verkade i hög grad stimulerande på densamma. Men smugglingen var dock långt ifrån okänd i andra delar av de svenska kusttrakterna, och det har redan framhållits, vad den betydde för hela den svenska utrikeshandeln. Smugglingen var för övrigt ett allmänt fenomen också i andra länder, gynnad av den rådande tullpolitiken.

Jämfört med århundradets början hade de ledande svenska handelshusen vid slutet av 1860-talet nått en väsentligt större omfattning och drevo en vida livligare rörelse. Men trots allt var dock deras relativa betydelse inom folkhushållningen på väg att gå tillbaka. Vid periodens början intogo de främsta handelshusen en ledande ställning inom landets hela ekonomiska liv. Här märktes särskilt en del köpmansfirmor som hade nära förbindelser med de dåvarande svenska storindustrierna, främst järnhanteringen och i mindre grad sågverksrörelsen. I Stockholm och Göteborg hade dylika firmor stundom nått en ställning och betydelse som, om också i förminskad skala, påminte om kontinentens stora bankirfirmor. Över huvud spelade de ledande köpmanshusen vid denna tid en synnerligen mångsidig roll vid näringslivets finansiering. Deras insats i den ekonomiska utvecklingen under perioden till 1860-talets slut hade också varit betydande. På många

[1] *Karin Kock:* Skånska privatbanken, Sthlm 1931, s. 31 ff.

punkter hade de gått i spetsen för den ekonomiska utvecklingen; deras verksamhet som förläggare åt järnhanteringen hade varit av stor vikt i detta övergångsskede, och i fråga om sågverksindustrins utveckling hade de gjort en betydande insats.[1] Men vid periodens slut var köpmännens ställning som förläggare åt näringslivet ej längre lika säker som förr. Nya vägar för kapitalanskaffning, både inom landet och från utlandet, öppnades vid sidan av köpmansfirmorna. Näringslivet var så att säga på väg att växa sin gamla förlagsgivare över huvudet. Men det var också i detta fall först under tiden fr. o. m. 1870-talet som de nya tendenserna kommo till fullt genombrott.

[1] Också för jordbrukskrediten hade köpmännen sedan gammalt stor betydelse, även om formerna för kreditgivningen växlade i olika trakter. Men, såsom redan tidigare påpekats, hade det dock ingalunda lyckats att i avsedd grad centralisera landsbygdens handel till städerna. För särskilt den senare utvecklingen av jordbrukets kreditfråga jfr *E. Sommarin:* Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801—1914, Lund 1917.

VII.

Befolkningsutvecklingen sedan slutet av 1860-talet.

Om man jämför befolkningstillväxten i Sverige under femtioårsperioden före 1865 med utvecklingen under den därpå följande tiden, kan man konstatera en påtaglig olikhet. I stort sett höll sig folkökningen under den senare perioden på en kännbart lägre nivå än under den tidigare. Särskilt låga siffror möter man vid slutet av 1860-talet, under 1880-talet och början av 1890-talet samt under 1920-talet. Ännu under femårsperioden 1861—65 steg folkökningen till en så hög siffra som 12,74 promille, en verklig rekordsiffra som, så långt den svenska statistiken går, endast överträffats under *ett* tidigare quinquennium, nämligen 1821—25, och som i fortsättningen aldrig vidare uppnåddes. Under 1866—70 återigen var folkökningen ej större än 2,61 promille.

Årligen	Födelsetal ‰	Dödstal ‰	Födelse-överskott ‰	Folkökning ‰	Årligen	Födelsetal ‰	Dödstal ‰	Födelse-överskott ‰	Folkökning ‰
1861—65 .	33,20	19,76	13,44	12,74	1896—1900	26,86	16,12	10,74	8,63
1866—70 .	29,68	20,54	9,14	2,61	1901—05 .	26,12	15,48	10,64	6,08
1871—75 .	30,66	18,28	12,38	10,05	1906—10 .	25,43	14,31	11,12	8,42
1876—80 .	30,32	18,26	12,06	8,11	1911—15 .	23,08	14,03	9,05	6,77
1881—85 .	29,36	17,53	11,83	5,09	1916—20 .	21,17	14,54	6,63	6,61
1886—90 .	28,77	16,37	12,40	4,31	1921—25 .	19,14	12,06	7,08	4,98
1891—95 .	27,44	16,61	10,83	5,56	1926—30 [1]	15,91	12,08	3,83	2,89

[1] Siffrorna för femårsperioden 1926—30 äro preliminära.

Orsakerna till dessa förändringar i befolkningstillväxten voro väsentligen två. Mot slutet av 1860-talet nådde emigrationen med ens en omfattning, som satte synnerligen djupa spår i den svenska befolkningsutvecklingen. Och under de båda sista årtiondena av 1800-talet kunde man redan konstatera en framträdande tendens till nedgång i nativiteten, en nedgång som i fortsättningen nådde allt större omfattning och under 1920-talets senare del bragte födelsetalet till en nivå, som inte ens representerar hälften av siffran från 1860-talets början. Till omkring 1910 uppvägdes emellertid nedgången i nativiteten i huvudsak av en motsvarande minskning i mortaliteten, och födelseöverskottet uppvisade följaktligen tämligen små variationer. Förändringarna i folkökningssiffrorna bestämdes därför tillsvidare huvudsakligen av emigrationens växlingar. De låga folkökningssiffrorna från slutet av 1860-talet, under 1880-talet och början av 1890-talet, betecknade sålunda kulminationspunkter för emigrationen.

Det var först efter 1800-talets mitt som emigrationsproblemet på allvar började aktualiseras i Sverige. Den utvandring som tidigare förekommit, hade av allt att döma varit mycket obetydlig, fast den stundom tilldragit sig en uppmärksamhet, som föga svarade mot dess verkliga proportioner. Under 1850-talet fick man emellertid de första tydligare förkänningarna av den följande stora emigrationsperioden. Tillsvidare var dock utflyttningen ännu av tämligen begränsad omfattning, och den avstannade mot årtiondets slut praktiskt taget nästan helt och hållet.[1] Men tillbakagången var blott tillfällig. Under 1860-talet började emigrationen på nytt ta fart, och mot årtiondets mitt blev den alltmer framträdande. Ännu 1865 nådde dock emigranternas antal ej över 9 000. För år 1867 stannar beräkningen vid cirka 12 000. Men redan följande år steg siffran med ens till ungefär 33 000, och 1869 nådde den upp till

[1] Enligt *Sundbärgs* beräkning nådde dock emigrationen år 1854 en så hög siffra som ungefär 8 400.

cirka 48 000.[1] Detta betecknade visserligen för denna gång kulmen, och i mitten på 1870-talet voro siffrorna igen ganska låga utan att dock nå ner till nivån från 1860-talets förra hälft. Men 1880-talet bragte nya rekordsiffror, som t. o. m. överträffade det tidigare maximet från 1869. Det var tydligt, att emigrationen hade kommit att bli en central faktor i den svenska befolkningsutvecklingen.

Ännu under 1800-talets första hälvt hade man i Sverige — åtminstone formellt — en lagstiftning, som lade vissa hinder i vägen för emigrationen, särskilt för så vitt det rörde en del arbetargrupper, vilkas arbetsskicklighet man ej ville ställa till utländska konkurrenters disposition. Intill år 1860 hade lagstiftningen modifierats i en och annan detalj. ”Däremot kvarstodo bestämmelserna om passtvång och passavgifter, om skyldighet för bergverksarbetare, hantverkare och tjänstefolk att hava särskilt tillstånd för erhållande av pass, om förlust av medborgerliga rättigheter och av arvsrätt samt om bötes-, fängelse- och i vissa fall dödsstraff för bergverksarbetare, soldater och sjöfolk vid olaga utvandring samt för personer, vilka värvat bergverksarbetare och soldater för utvandring.”[2] Delvis hängde denna lagstiftning, såsom antytt, tillsammans med skydds- och regleringssystemet för den industriella produktionen, och saknade ingalunda motsvarigheter i andra länder. I England hade restriktionerna i fråga om utvandringen av kvalificerad arbetskraft upphävts först år 1825.[3] I Sverige kvarstodo begränsningarna ännu längre. Sedan passtvånget avskaffats år 1860, hade dock den restriktiva politiken realiter uppgivits, och även dessförinnan hade den säkerligen, frånsett passtvånget, helt och hållet förlorat sin praktiska betydelse. I alla händelser torde det huvudsakligen ha berott på andra

[1] Alla dessa siffror enligt *Sundbärg,* s. 62.

[2] *N. Wohlin:* Utvandringslagstiftning (Emigrationsutredningen, Bil. 1, Sthlm 1908), s. 12.

[3] *Clapham,* a. a. s. 63.

omständigheter, att emigrationen i Sverige på allvar satte in först på 1860-talet.

Det land till vilket den svenska emigrantströmmen huvudsakligen gick, var som bekant Förenta Staterna. Men det var först inemot 1800-talets mitt som detta land började bli i stånd att ta emot en massimmigration. Så länge kommunikationsmedlen voro outvecklade, kunde de rika inre delarna av den nordamerikanska kontinenten endast i ganska ringa utsträckning exploateras, och det östra kustlandet återigen erbjöd relativt begränsade möjligheter för europeisk invandring. Under 1820-talet nådde inte heller antalet immigranter en högre genomsnittssiffra än cirka 14 000 om året. På 1830-talet var motsvarande siffra ungefär 60 000, på 1840-talet 170 000 och på 1850-talet 260 000.[1] Allteftersom järnvägsbyggandet trängde längre åt väster, öppnades allt vidsträcktare delar av Förenta Staterna för kolonisation, och i samband härmed växte strömmen av immigranter. År 1840 var järnvägsnätet ännu ganska obetydligt, cirka 4 500 km. Tjugu år senare hade det nått en omfattning av nära 50 000 km.[2] Det var således egentligen först på 1840- och 1850-talet som immigrationen började få verkligt stor omfattning, även om redan 1830-talet visat en anmärkningsvärd stegring.

Men det var ej blott det amerikanska kommunikationsväsendets utveckling, som var av betydelse för denna stora flyttningsrörelse. De förbättrade sjöfartsförbindelserna samt järnvägsbyggandet i Europa bidrogo naturligtvis också i hög grad att underlätta den. Emigrationsrörelsen började nu också så småningom sprida sig till nya europeiska områden. Av särskild betydelse ur svensk synpunkt var, att Norge började få känning av den. I början av 1860-talet tillkom slutligen ännu

[1] *W. Jennings:* A history of economic progress in the United States, New York 1926, s. 226.
[2] Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4 uppl., III, s. 642 ff.

en omständighet, som ej kunde undgå att verka starkt stimulerande på emigrationen till Förenta Staterna. Genom amerikansk lagstiftning, speciellt homestead-lagen av år 1862, förbättrades nämligen i hög grad möjligheterna för kolonister att erhålla odlingsjord. För ett par år framåt kunde visserligen denna lag ej utöva sin fulla verkan på immigrationen, på grund av de rubbningar som det amerikanska inbördeskriget medförde. Men mot årtiondets slut bidrog den utan tvivel i hög grad att stimulera utvandringslusten i Europa. Att den också spelade in vid den stegring av den svenska emigrationen som framträdde under 1860-talet, får väl anses givet. Men säkerligen berodde det också i rätt hög grad på alldeles speciella orsaker, att den svenska emigrationen år 1868 och 1869 med ens steg till så imponerande siffror. Säkerligen stod denna stegring i nära samband med den svåra jordbrukskris som kännetecknade slutet av 1860-talet. Inför de svårigheter som den vållade, tedde sig möjligheten att bryta sig en ny bana i Amerika speciellt lockande.

Men också en del omständigheter av djupare och mera varaktig natur gjorde sitt inflytande kännbart, såväl under 1860-talets emigrationsvåg som under den följande tiden. Den framställning av det svenska jordbrukets utveckling, som gavs i ett föregående kapitel, utmynnade bl. a. i den slutsatsen, att det vid forskningens nuvarande läge är tämligen svårt att få en verkligt klar bild av jordbruksbefolkningens levnadsvillkor och förändringarna i desamma. I varje händelse tycktes man dock kunna våga den konklusionen, att utvecklingen inom vissa speciella trakter gestaltat sig mindre förmånligt, och vidare kunde man konstatera en ökning i fråga om underklasselementen inom jordbruket, speciellt sådana grupper som ej drevo självständigt jordbruk, vare sig som hemmansägare, arrendatorer eller jordtorpare. Och även om man är böjd för den uppfattningen, att utvecklingen i det stora hela, frånsett några speciella distrikt och befolkningsgrupper, ej gestaltat

sig oförmånligt, måste man dock medge, att utsikterna tedde sig en smula problematiska, ifall tillströmningen till jordbruket skulle komma att fortgå i samma våldsamma tempo som dittills. I Sverige liksom i en rad andra länder, där industrialiseringen ännu ej hade nått större omfattning, måste i själva verket den utomordentligt snabba folkökningen te sig alldeles speciellt bekymmersam. Och även om det skulle visa sig möjligt att fortfarande bereda plats för nya arbetarmassor inom jordbruket utan att pressa ner levnadsvillkoren, måste det dock te sig synnerligen ovisst, om man under dylika förhållanden kunde hoppas på en välbehövlig förbättring av dessa villkor. Det var väl dessa osäkra framtidsutsikter och önskemålet att erhålla ett självständigt jordbruk, som framför allt underlättade emigranternas rekrytering inom Sveriges såväl som Tysklands och flera andra länders jordbruksbefolkning, framför allt under emigrationens tidigare skeden. Under årtiondenas lopp förändrade emellertid emigrationen i viss mån karaktär. Sedan tack vare utvandringen starka svenska bosättningscentra uppstått i Amerika, tedde sig naturligtvis överflyttningen från Sverige långt mindre riskfylld för emigranten, och det krävdes ej så starka incitament som förut för att hålla utvandringen i gång. Förenta Staternas snabba industrialisering och den knappare tillgången på jord ledde till att emigranterna i större utsträckning än förut kommo att ägna sig åt andra näringsgrenar än jordbruket. Härtill medverkade också, att den svenska emigrationen ej längre i så övervägande grad som förut rekryterades inom jordbruksbefolkningen. Industri och handel kommo successivt att omfatta en allt större andel av den svenska befolkningen, och det var då naturligt, att de lämnade en stigande kontingent till emigrationen. I stort sett har dock den svenska emigrationen haft en övervägande agrar karaktär.

Vid början av 1900-talet inträffade en ny stegring av den svenska emigrationen, som dock ej nådde upp till de tidigare

rekordsiffrorna. Efter kriget har som bekant speciellt det ledande immigrationslandet, Förenta Staterna, rest mycket kännbara hinder för invandringen. Den svenska emigrationen har också under det senaste årtiondet i stort sett varit av väsentligt mindre omfattning än före kriget och har också i större utsträckning än då kompenserats av immigrationen. Nedgången i emigrationen har dock ingalunda kunnat fullt uppväga nedgången i födelseöverskottet. Under 1900-talets första årtionde utgjorde födelseöverskottet i årligt genomsnitt 57 788, medan emigrationen steg till 27 633 och nettoemigrationen, d. v. s. emigrationen med avdrag av immigrationen, till 19 191. Under åren 1921—30 voro motsvarande siffror respektive 32 904, 12 865 och 6 645.[1]

Födelseöverskottet höll sig som sagt, i promille räknat, tämligen konstant ända till tiden omkring 1910, trots att nedgången i nativiteten så småningom blev ganska markerad. Det var den fortgående minskningen i mortaliteten, som länge nog mer eller mindre fullständigt neutraliserade den sjunkande nativitetens inverkan på födelseöverskottet. Nedgången i dödligheten var ju ett fenomen som i ganska framträdande grad karaktäriserade också den föregående perioden. De omständigheter som då framkallade denna nedgång, gjorde sig i ännu starkare grad kännbara under det nu ifrågavarande tidsskedet. Den gynnsamma ekonomiska utvecklingen och de fortsatta sanitära framstegen skapade nu ännu bättre förutsättningar för mortalitetens nedpressande än tidigare. Man kan säga, att det i stort sett var först under denna tid som städernas sanitära problem fingo en tillfredsställande lösning. Ordnandet av renhållnings- och vattenledningsväsen kom härvid kanske i första rummet. Men också de förbättrade bostadsförhållandena voro av avgörande betydelse. Det är uppenbart, i hur hög grad dessa framsteg voro en ekonomisk och en tek-

[1] Emigrationssiffrorna för åren 1901—10 liksom för tidigare år, äro de av *Sundbärg* beräknade. De ligga något högre än den officiella statistikens siffror. Siffrorna för 1921—30 äro preliminära.

nisk fråga. Först i och med de tekniska framstegen och de förbättrade ekonomiska resurserna blev det möjligt att bringa städernas sanitära förhållanden till en relativt tillfredsställande nivå. Även om det antagligen också under en tidigare period kunde ha gjorts åtskilligt mer, än som i verkligheten skedde, för att ordna dessa förhållanden, hade det dock utan tvivel saknats så väl tekniska som ekonomiska förutsättningar för mera genomgripande reformer. Först i och med den tekniska och ekonomiska uppryckningen under 1800-talets senare del skapades den nödiga grundvalen för radikala förbättringar. Vad speciellt bostadsförhållandena beträffar, förblevo de dock, trots de stora framsteg som gjordes, länge mycket otillfredsställande, och de ge ju fortfarande på åtskilliga punkter anledning till kritik.[1] En verkligt hållbar grund för framsteg skapades här först, när den stora stegringen i arbetarnas lönenivå på allvar begynte. Senare har situationen ytterligare förbättrats i samband med den fallande nativiteten, som dels lättat familjernas utgiftsbörda, dels minskat deras behov av bostadsutrymmen.

Med hänsyn till städernas och de stadsliknande samhällenas hastigt växande befolkningssiffror ha dessa sanitära och ekonomiska förbättringar varit av stigande betydelse för landet i dess helhet. Men också landsbygdens dödlighetssiffror ha starkt förbättrats, och också här ha de ekonomiska framstegen säkerligen en stor andel i den gynnsamma utvecklingen. Under tiden sedan 1860-talet har också jordbruksbefolkningens ekonomiska standard förbättrats, och de egentliga underklassskikten ha minskat i betydelse. En del ha som emigranter funnit sin utkomst i Amerika, andra återigen ha förvandlats till industriarbetare och härigenom mestadels fått en i ekonomiskt avseende gynnsammare ställning än förut. Slutligen har också för landsbygdens del den fallande nativiteten utövat

[1] Jfr bl. a. *G. Steffen:* Bostadsfrågan i Sverige ur sociologiska och socialpolitiska synpunkter, Sthlm 1918.

sina verkningar, om också i något mindre omfattning än i städerna.

Vid tiden omkring 1910 hade man emellertid kommit därhän, att mortalitetens nedgång blev alltmer otillräcklig för att kompensera nativitetsminskningen, och i följd härav började överskottssiffran allt tydligare sjunka. Medan som sagt det årliga födelseöverskottet under 1900—1910 stod vid ett antal av ungefär 58 000, föll siffran under 1921—30 till ungefär 33 000. På grund av att samtidigt också emigrationen gått tillbaka, sjönk emellertid folkökningen ej lägre än till cirka 24 000. Alltsedan 1840-talet hade de absoluta folkökningssiffrorna i tioårsgenomsnitt varierat mellan 30 000 och 40 000, frånsett 1880-talet, då siffran föll ända till 22 000. Under de senaste fem åren (1926—30) har den årliga folkökningen i genomsnitt stått vid ej fullt 18 000.

Om man begränsar sig till perioden 1865—1920, måste man konstatera, att folkökningen, trots de motverkande krafterna, fortfarande var ganska stark. I promille räknat var folkökningen under denna period snabbare än under tiden 1751—1815. Men det var dock som sagt en bestämd nedgång i tempot jämfört med det mellanliggande skedet 1816—1864. Det förefaller omöjligt att undgå den slutsatsen, att denna retardering i folkökningen väsentligt underlättade lösandet av de sociala problem som Sverige, i likhet med andra västeuropeiska länder, hade att kämpa med under tiden efter 1860-talet. Visserligen var det svenska näringslivet efter 1865 bättre rustat att ta emot en stark folkökning än under perioden dessförinnan. Men en så stark förbättring av levnadsstandarden som nu kom till stånd, hade dock svårligen varit möjlig utan en retardering av folkökningen.

Perioden efter 1865 har också varit en tid av stora förändringar i fråga om befolkningens lokala fördelning och dess yrkesgruppering. Den industriella och sociala omdaning som

ägt rum, framträder i befolkningsstatistikens siffror med stor styrka. Ett särskilt frapperande drag är städernas ökade betydelse. Befolkningens procentuella fördelning mellan städer och landsbygd har alltmer förskjutit sig till städernas favör. Redan vid århundradets mitt hade ju en rörelse i denna riktning satt in, men ännu 1865 hade dock ställningen inte i någon högre grad förändrats. Under århundradets förra hälft hade städernas folkmängd tämligen konstant utgjort cirka 10 % av den totala. År 1865 hade siffran ännu inte nått högre än till omkring 12 %. Därefter gick emellertid utvecklingen snabbare. År 1900 stod procentsiffran vid 21 à 22 %, och år 1930 hade den nått upp till 32 à 33 %. År 1865 hade visserligen Stockholms invånarsiffra nått en bit över 100 000-strecket till ungefär 133 000. Men Göteborg och Malmö hade ej nått högre än respektive 46 000 och 22 000.[1] År 1930 voro siffrorna för Stockholm 502 000, för Göteborg 243 000 och för Malmö 120 000. På grund av förstadsbildningar o. d. ge siffrorna ej en fullt adekvat bild av utvecklingen, men själva huvudlinjerna framträda dock med tillräcklig skärpa. Norrköping, som ännu 1865 låg en obetydlighet före Malmö, hade 1930 ett invånarantal av 61 000. Den stad som för närvarande kommer närmast efter Norrköping i folkmängd, är som bekant Hälsingborg. Dess utveckling faller nästan helt och hållet inom den här behandlade perioden. Från ungefär 7 000 år 1865 steg dess invånarantal till 56 000 år 1930.

Landsbygdens stagnation i förhållande till städerna framträder starkt ej blott vid en granskning av befolkningens procentuella fördelning utan också vid en jämförelse av de absoluta befolkningssiffrorna. Medan landsbygdens befolkningsnumerär sedan tiden omkring 1880 tillvuxit endast mycket svagt och under de senaste båda årtiondena fullständigt stagnerat, har städernas invånarantal stigit i hastig takt såsom framgår av följande siffror:

[1] Jfr s. 137.

År	Landsbygdens folkmängd	Städernas folkmängd
1880	3 875 000	690 000
1890	3 885 000	900 000
1900	4 032 000	1 104 000
1910	4 155 000	1 368 000
1920	4 161 000	1 743 000
1930	4 146 000	1 996 000

Men dessa siffror ge dock ej en fullständig bild av utvecklingen. Begreppet stad har i denna statistik fattats i rent administrativ mening. En följd härav är, att städernas folkmängdssiffra också innefattar en del småstäder, som inte i ekonomiskt hänseende skilja sig från den egentliga landsbygden på något mera avgörande sätt. Denna omständighet är dock av ringa numerisk betydelse. Även om dessa småstäder, exempelvis orter med mindre än 2 000 invånare, frånräknas, blir siffran inte i högre grad förändrad. Viktigare är en annan omständighet. Under den här behandlade perioden har det vuxit upp en mängd samhällen på landsbygden som visserligen inte betecknas som städer i administrativ mening, men som dock representera befolkningsagglomerationer på över 2 000 invånare och ur ekonomisk synpunkt lämpligen böra räknas till städerna. Förmodligen bör därför summan för städernas folkmängd år 1930 höjas med ett par hundra tusen eller mera.[1]

Även med dessa kompletteringar ger statistiken över befolkningens fördelning på städer och landsbygd lika litet nu som tidigare någon fullständig bild av förändringarna i yrkesgrupperingen. Men stagnationen eller tillbakagången i landsbygdens befolkningsnumerär är dock ett tydligt tecken på att jordbrukets betydelse ur befolkningssynpunkt under

[1] År 1920 utgjorde stadsbefolkningen enligt den officiella indelningen 1 743 000. Om däremot ”alla självständiga agglomerationer” om minst 2 000 inv. räknades som städer och därjämte förorter eller förortsbebyggelse sammanfördes med huvudorten, blev siffran omkring 2 145 000. S. O. S.: Folkräkningen den 31 dec. 1920, II, s. 10.

perioden befunnit sig i kraftig tillbakagång. Redan under senare delen av det föregående skedet var jordbruksbefolkningens andel i totalbefolkningen i sjunkande. Den nu anförda statistiken tyder på att tillbakagången varit ännu mycket starkare under tiden sedan 1865. En mera adekvat bild av denna förändring får man genom yrkesstatistiken. Det framgår härav, att jordbruksbefolkningen ej blott befunnit sig i kraftig relativ tillbakagång, utan att också under de senaste årtiondena dess absoluta numerär varit i sjunkande, från omkring 3 100 000 år 1880 till cirka 2 600 000 år 1920.[1] Utvecklingen åskådliggöres av följande siffror, som visa den totala befolkningens fördelning på fyra stora huvudgrupper av yrken.

	Jordbruk med binäringar		Industri och bergsbruk (hantverk inr.)		Handel och samfärdsel		Allmän tjänst och fria yrken	
År	Tusental	%	Tusental	%	Tusental	%	Tusental	%
1870	3 017	72,4	610	14,6	217	5,2	325	7,8
1880	3 102	67,9	793	17.4	334	7,3	337	7,4
1890	2 973	62,1	1 038	21,7	414	8,7	360	7,5
1900	2 828	55,1	1 426	27,8	535	10,4	347	6,7
1910	2 697	48,8	1 766	32,0	741	13,4	318	5,8
1920	2 596	44,0	2 066	35,0	898	15,2	344	5,8

Under 1800-talets förra del var det, såsom förut framhållits, inom jordbruket man hade att söka den ojämförligt mest betydande delen av tidens arbetarklass eller rättare av de befolkningsgrupper som, med hänsyn till sin ekonomiska och sociala ställning, närmast motsvarade vad som senare kom att sammanfattas under denna benämning. Ännu vid tiden omkring 1865 var situationen inte i någon avgörande grad förändrad. Den industriella arbetarklassen hade visserligen börjat märkbart växa i betydelse, men fortfarande var dock Sverige ett synnerligen utpräglat agrarland. Och de agrara underklasserna, vilkas snabba tillväxt varit ett av de mest slående dragen i de föregående hundra årens sociala historia,

[1] S. O. S.: Folkräkningen den 31 dec. 1920, IV, s. 30 ff. Jfr ovan s. 20.

synas ännu alltjämt ha varit av ungefär samma betydelse som vid 1800-talets mitt. Men ungefär från tiden omkring 1865 började jordbrukets sociala struktur så småningom undergå förändringar av mera genomgripande art. Det var framför allt emigrationen och industrialiseringen som härvid gjorde sitt inflytande gällande. Båda påverkade i hög grad jordbrukets sociala förhållanden. Såsom förut nämnt har den svenska emigrationen av naturliga skäl i betydande utsträckning varit av agrar karaktär; större delen av emigranterna om också långt ifrån alla ha tillhört jordbruksbefolkningen. Till antalet mest betydande ha härvid varit de emigrantgrupper som statistiskt hänförts till ”bondeklassen”, vilken ju alltjämt, trots alla förändringar, utgjorde huvudgruppen inom jordbruksbefolkningen. Det har då här särskilt gällt bondefamiljernas hemmavarande barn och anförvanter. Också bönder som tillhört den ”obesuttna” delen av bondeklassen ha i viss utsträckning ryckts med av rörelsen. I övervägande grad har emellertid emigrationen inom bondeklassen endast lett till en reduktion i hushållens storlek men däremot endast i ringa mån påverkat deras antal. Relativt väsentligt mera betydande voro emigrationens härjningar inom torpare- och backstuguklasserna, där inte blott hushållens storlek utan också deras antal starkt reducerades.[1] Uppblomstringen av industri och handel har också utövat en liknande inverkan på jordbrukets sociala förhållanden. Industrin med sin högre lönenivå har utövat en skarp konkurrens om arbetskraften inom jordbruket, och detta har i hög grad bidragit till att förstärka den ”avfolkning” av jordbruket som emigrationen medfört.

Som ett slutresultat av denna utveckling framträdde som sagt först och främst en ”avfolkning” av jordbruket. Till en början tillväxte visserligen också jordbruksbefolkningen, om också långsammare än totalbefolkningen, men så småningom inträdde fullständig stagnation och därefter en rörelse i till-

[1] *Wohlin:* Den svenska jordstyckningspolitiken, s. 728 ff.

bakagående riktning. Vad de olika grupperna inom jordbruksbefolkningen beträffar, ökades som sagt ”bondeklassens” relativa betydelse, medan däremot torpar- samt backstugu- och inhysesklasserna gingo tillbaka. Även om det inte är lätt att i detalj bedöma den ekonomiska och sociala innebörden av alla dessa förändringar, är det dock klart, att det försiggått en betydelsefull omvandling av jordbrukets sociala struktur. Den ”överbefolkning” av jordbruket som man på många håll befarade vid 1800-talets mitt, kom att i väsentlig mån avledas genom emigrationen och industrialiseringen. Och Sverige undgick på detta sätt att ställas inför de allvarliga agrarsociala problem som mött en del länder, där den agrara ”överbefolkningen” visat sig som ett kroniskt fenomen. Även om jordbruket också i Sverige under de gångna årtiondena erbjudit många sociala problem, ha dock de frågor som det här gällt, varit av ofantligt mycket mera godartad karaktär, än vad som säkerligen skulle ha varit fallet, om befolkningsutvecklingen inom jordbruket hade fortgått i samma riktning som under 1800-talets förra hälvt.

Industribefolkningens starka tillväxt på nära 1 ½ million under tiden 1870—1920 står i skarp kontrast till jordbruksbefolkningens samtidiga nedgång med ungefär 400 000. Denna starka ökning har som sagt förutsatt en betydande tillströmning från jordbruksbefolkningen. Men samtidigt har det också försiggått en förändring i fråga om industribefolkningens sociala gruppering. Den mera hantverksmässiga produktionen har förlorat i relativ betydelse, fabrikssystemet har trängt fram, och de rena lönarbetarna ha starkt tilltagit i antal. Det är naturligtvis intet tvivel om att denna starka tillväxt av lönarbetarnas antal är ett faktum av mycket stor social betydelse. Men såsom redan framhållits,[1] är det dock måhända, trots allt, större risk att man överskattar än att man underskattar omfattningen av denna utveckling. Överhuvud ha för

[1] Se s. 22 ff.

övrigt förändringarna i befolkningens yrkesgruppering efter all sannolikhet varit mera omfattande än förändringarna i befolkningens fördelning i inkomsthänseende. Den genomsnittliga inkomstnivån har stigit i väsentlig grad. Det är också mycket möjligt, att det inträtt vissa förskjutningar i befolkningens gruppering i inkomstklasser, att exempelvis ojämnheten i inkomstfördelningen ökats. Men det förefaller knappast sannolikt, att dessa förändringar varit av så djupgående natur, att de inneburit en verklig revolutionering av befolkningens inkomstgruppering. Det måste emellertid tyvärr erkännas, att vi i dessa viktiga frågor röra oss på ganska osäker mark.

VIII

Kommunikationsväsendets revolutionering

På 1840-talet rörde sig enligt statistiken den årliga importen och exporten i genomsnitt mellan 30 och 35 millioner kr., och den totala handelsomsättningen med utlandet steg följaktligen endast till omkring 65 millioner kr. om året. Visserligen är det sannolikt, att den angivna importsumman innebär en viss underskattning, men även om man antar en rätt vid felmarginal, förbli dock siffrorna mycket blygsamma. Under 1900-talets första årtionde stod importen i genomsnitt vid cirka 580 millioner kr. och exporten vid cirka 460 millioner. Under de senaste åren ha de motsvarande summorna varit ungefär 1 650 och 1 600 millioner kr. Visserligen äro efterkrigsperiodens siffror kännbart påverkade av förändringar i penningvärdet, men också om man korrigerar dem med hänsyn härtill, kvarstår en betydande ökning för femårsperioden 1926—30, jämfört med förkrigstiden.

Stegringen i utrikeshandeln motsvaras naturligtvis av en betydande ökning också i den inrikes handelsomsättningen. Mätt i absoluta siffror, har denna ökning utan tvivel varit långt starkare än stegringen i utrikeshandeln. Inrikeshandeln representerar ju en väsentligt större omsättningsvolym än utrikeshandeln, och en relativt lika stark ökning för båda måste därför representera en större summa för den förra än för den senare. Sannolikt håller emellertid inte antagandet om en lika stor relativ stegring streck. Av allt att döma har utrikeshandeln ökat i något snabbare tempo än den inrikes omsättningen.

Det näringspolitiska regleringssystem som tillämpades under 1800-talets förra hälft, var i varje fall otvivelaktigt ägnat att hämma den utrikes handelsomsättningen i ännu högre grad än den inrikes.

Vissa av de omständigheter som möjliggjort handelns starka expansion under det gångna århundradet, ha diskuterats i det föregående. Men *en* faktor av grundläggande art har ännu endast i förbigående berörts, kommunikationsväsendets revolutionering. För att rätt kunna bedöma vidden av det inflytande som de nya kommunikationsmedlen utövade, är det nödvändigt att ge en fylligare bild av transportproblemets läge under 1800-talets förra hälft, än de spridda antydningarna i den föregående framställningen kunnat skänka.

Englands exempel hade visat, att ett land under gynnsamma omständigheter kunde nå ett gott stycke på väg mot industriell nydaning utan det stöd som järnvägarna erbjödo, att den "industriella revolutionen" kunde avancera rätt långt utan någon ingripande teknisk omdaning av kommunikationsväsendet. Men England befann sig härvid i ett alldeles speciellt gynnsamt läge. Avståndet från kusten var ingenstädes mycket stort, och även de inre landsdelarna kunde därför i mycket större omfattning än på de flesta andra håll dra nytta av havsförbindelserna och de relativt billiga transportmöjligheter som sjöfarten erbjöd. Vid 1800-talets början var England dessutom försett med ett omfattande nät av kanaler, och härigenom hade transportmöjligheterna ytterligare i hög grad förbättrats. Trots dessa gynnsamma förutsättningar blev dock också i England behovet av förbättrade landkommunikationer alltmera brännande, och det från början ingalunda förstklassiga landsvägsnätet utsattes för allt starkare trafikbelastning, tills järnvägarna skapade en fullständigt ny lösning på kommunikationsproblemet.

Också för Sveriges vidkommande erbjöd det geografiska läget vissa fördelar i transporthänseende. Stora delar av landet

kunde, tack vare den långa kustlinjen, dra nytta av de jämförelsevis billiga havskommunikationerna. I fråga om inre vattenvägar var landet inte heller vanlottat. Men ur flera synpunkter var situationen trots allt mycket ogynnsammare än i England, även om man bortser från det faktum, att Sveriges geografiska läge ur världshandelns synpunkt var mindre förmånligt än Englands. Först och främst spelade här isförhållandena in. Bottniska viken var i regel helt och hållet stängd för sjöfarten på grund av is under en avsevärd del av året och skeppningssäsongen härigenom förkortad, något som under denna tid med dess segeltonnage vållade ännu större svårigheter än senare, då ångfartygen börjat dominera. Segeltonnaget var dels mera känsligt för isen än ångfartygen, dels kunde det ej under en kort skeppningssäsong hinna med så många resor som ångfartygen. Också i fråga om en stor del av kusten söder om Bottniska viken voro issvårigheterna synnerligen kännbara. Och de förlamade också under en inte liten del av året trafiken på de inre vattenvägarna.

Dessa ogynnsamma klimatiska förhållanden voro också ett hinder för kanalbyggandet i Sverige. När en kanal endast kunde utnyttjas under en del av året blev tydligen dess finansieringsproblem vanskligare, än när de klimatiska förhållandena medgåvo oavbruten drift eller åtminstone drift under ojämförligt största delen av året. Men kanalbyggandet i Sverige hade också att kämpa med andra svårigheter. Även om man bortsåg från de ekonomiska vanskligheter, som hade sin grund i de ogynnsamma klimatiska förutsättningarna, var finansieringsproblemet svårlöst. Landet var stort till arealen, och kanallinjerna måste därför lätt bli ganska långa. Å andra sidan kunde man ej påräkna en så intensiv trafik som i folkrikare och industriellt mera avancerade länder. Svårigheterna kunde dock i rätt hög grad mildras, om man så mycket som möjligt anslöt kanallinjerna till redan förefintliga naturliga vattenvägar, och särskilt låg det nära tillhands att härvid

utnyttja de stora sjöarna i de mellersta delarna av Sverige. Detta hade man också gjort genom sådana kanallinjer som Trollhätte kanal samt Göta och Hjälmare kanaler. Men en viktig kompletterande länk i nätet saknades, en förbindelse mellan Mälarområdet och Vänern eller Vättern. Vissa kanallinjer, särskilt Trollhätte kanal, voro av betydande värde också för en näringsgren som alldeles speciellt krävde förbättrade transportmöjligheter, järnhanteringen. Men i stort sett måste man dock säga, att denna näringsgren alltjämt hade att kämpa med synnerligen besvärliga kommunikationsförhållanden, och att kanalbyggandet ej bringat den någon avgörande lättnad.[1]

Vid 1800-talets mitt hade sjöfartskommunikationerna så tillvida blivit mera effektiva som ångfartygen börjat vinna terräng, speciellt inom den inrikes farten. Fortfarande representerade de dock endast en mindre del av Sveriges handelsflotta, låt vara att det nya fortskaffningsmedlet mycket tidigt, t. o. m. något före 1820, introducerats här i landet.

Perioden från 1820-talet och fram till tiden omkring 1860 karaktäriserades emellertid av en stigande livaktighet i Sveriges sjöfartsförbindelser med utlandet. Det var speciellt fr. o. m. senare delen av 1840-talet som framryckningen blev markerad, och 1850-talet innebar en ny kraftig stegring. Utvecklingen framgår av följande data rörande från utlandet ankomna eller dit avgångna fartygs sammanlagda lästetal.[2]

[1] Se för det svenska kanalväsendets historia särskilt K. Väg- och Vattenbyggnadskåren 1851—1901, Minnesskrift, Sthlm 1904 s. 15 ff. Trollhättan, dess kanal och kraftverk; historik och beskrivning utg. av K. Vattenfallsstyrelsen, I, II: 1, Sthlm 1911—16. Göta kanals historia utg. av *S. E. Bring,* I, II, Upsala 1922—30.

[2] Finanskom. s. 47 ff. Det starka uppsving i sjöfarten som kännetecknade kontinentalsystemets tid hade under de följande åren efterträtts av en kännbar avmattning. Jfr för övrigt *E. Heckscher:* Ekonomi och historia, s. 221. *I. Lind:* Göteborgs handel och sjöfart 1637—1920, Gbg 1923. Betänkande ang. handelssjöfartens tillstånd — — av den 15 maj 1839 (Förvaltningens av sjöärenden och kommerskollegiets gemensamma skrivelser till K. M. 1840) RA.

Årligen	Avgångna fartygs lästetal			Ankomna fartygs lästetal		
	Svenska	Utländska	Summa	Svenska	Utländska	Summa
1830—34 . . .	73 609	75 938	149 547	70 603	73 496	144 099
1835—39 . . .	82 392	89 166	171 558	79 414	86 529	165 943
1840—44 . . .	102 875	91 842	194 717	99 154	90 361	189 515
1845—49 . . .	119 240	137 092	256 332	117 160	133 049	250 209
1850—54 . . .	141 826	198 586	340 412	138 286	194 397	332 683
1855—59 . . .	174 796	303 135	477 931	171 269	281 354	452 623

Det är väl i främsta rummet trävaruexportens snabba ökning, som kommer till uttryck i dessa siffror. I varje fall var det framför allt exportens utveckling som framkallade det ökade behovet av tonnage. Detta framgår av det stora antalet barlastade fartyg bland det ankomna tonnaget.

Men den fortsatta utvecklingen av sjöfarten på utlandet var dock i väsentlig grad beroende på hur de inrikes transportförhållandena utvecklade sig. För så vitt det gäller trävaruhanteringens transportproblem, har frågan redan berörts i det föregående. Situationen var här i väsentlig grad beroende på flottledernas utbyggning och ångsågens genombrott, och i båda dessa avseenden gick utvecklingen vid århundradets mitt i gynnsam riktning. Men i andra avseenden var läget vid tiden omkring 1850 väsentligt mindre tillfredsställande. Den svagaste punkten var här liksom på andra håll före järnvägarnas tillkomst landkommunikationerna. I ett land med Sveriges stora utsträckning och glesa befolkning måste svårigheterna te sig särskilt stora. Både i fråga om passagerar- och godstrafik var situationen ganska otillfredsställande. Visserligen synes sjöfarten på de inre vattenvägarna ha utvecklat sig rätt gynnsamt, men det var dock inte på långt när möjligt att härigenom nå en sådan avbelastning av trafiken som i England. Man var därför i rätt stor utsträckning hänvisad till landsvägstrafik. Överallt och ej minst i England hade det visat sig vara ett svårlöst problem att ordna och

finansiera anläggning och underhåll av ett tillfredsställande landsvägsnät. Men det är klart, att denna uppgift måste te sig som en särskilt tung börda i ett land med stora avstånd och gles folkmängd som Sverige. Jordbruket hade också sedan gammalt fått vidkännas rätt så betydande uppoffringar för väghållning. Berättigade anmärkningar kunde nog understundom göras både mot vägarnas kvalitet och mot vägnätets gleshet, speciellt i de nordligare landsdelarna. Men även där det ej fanns någon skälig anledning för dylika anmärkningar, mötte det stora svårigheter att ordna trafikproblemet på ett tillfredsställande sätt.

Vad persontrafiken beträffar, hade försöken att upprätta ett ordentligt diligensväsen inte här i landet krönts med någon större framgång. Ännu 1840 kunde det sägas, att alla mindre försök av detta slag hade misslyckats ”med undantag av det som blivit gjort för kommunikationen mellan Uppsala och Stockholm”.[1] Däremot fanns det ett större bolag, som underhöll trafik med Hälsingborg över Göteborg, men det hade gått med förlust och nödgats lita till statsunderstöd. En grundläggande svårighet var naturligtvis, att antalet trafikanter var jämförelsevis litet. Sannolikt skulle dock diligenstrafiken ha gestaltat sig gynnsammare än den gjorde, om den ej direkt hindrats i sin verksamhet genom det allmännas åtgärder samt, efter vad det vill synas, också genom bristande affärsmässighet i driften. I en officiell utredning av 1859 rörande skjutsningsfrågan framhölls det beträffande det nämnda diligensföretaget Stockholm—Hälsingborg, att dess vagnar ej avgått tillräckligt ofta, och att de haft för få passagerarplatser.[2] Efter vad det uppgavs, hade antalet passagerarplatser varit sex, och diligenserna hade startat från linjens båda ändpunkter ”ömsom två gånger och ömsom en gång i varje

[1] Riksdagsprotokoll 1840/1. Bih. VIII: 26 s. 28.
[2] Kommittébetänkande ang. skjutsningsbesvärets ordnande, Sthlm 1859, s. 29 ff.

vecka".[1] Men här liksom i andra liknande fall var det dock en annan omständighet som troligen ännu mer bidrog att hämma företagets framgång, konkurrensen med den "allmänna skjutsen". Det var denna allmänna skjuts som var det gängse systemet för dåtidens passagerarbefordran, och hela systemet var baserat på den skjutsningsskyldighet, som sedan gammalt i stor utsträckning åvilade jordbruksfastigheterna. Den fastställda skjutslegan synes i stor utsträckning ha varit oekonomiskt låg, och detta medförde olägenheter av flera slag. Först och främst försvårades som sagt konkurrensen för diligenslinjer. Men vidare var det också svårt att erhålla entreprenörer för skjutsningen, och de skjutsningsskyldiga tvingades sålunda att i större eller mindre utsträckning själva ombesörja skjutsningen eller ligga i reserv på gästgivargården, något som i detta brännvinsdrickandets klassiska tidevarv ingalunda var utan vissa moraliska vådor, alldeles bortsett från förlusten av arbetstid. Såsom Geijer vid ett tillfälle framhöll, var det ostridigt, att "alla försök till att sätta skjutsen på entreprenad, eller framkalla forvagnsinrättningar i större skala, måste misslyckas, så länge skjutslegan är så låg, att både spekulanter och resande för sådana inrättningar måste fattas, i fall ej staten med egen förlust och ständig uppoffring vill underhålla dem".[2] Trots allt dröjde det dock rätt länge, innan systemet blev föremål för någon mera genomgripande reform, och när så skedde, hade frågan mist en stor del av sin aktualitet genom järnvägarnas tillkomst.

Där möjlighet fanns att anlita kanaler eller naturliga vattenvägar, blev passagerartrafiken naturligtvis i alla avseen-

[1] Frånsett vissa kortvariga försök drev postverket ingen diligenstrafik. "Först år 1850 gjordes ånyo försök med personbefordrans förenande med brevposten, och den då igångsatta diligenstrafiken utvidgades sedermera efter hand. Ännu vid utgången av år 1860 utgjorde dock den väglängd, varå dylik befordran fanns anordnad, allenast 39 mil; men fem år senare hade den mer än tiodubblats." Svenska postverket; historisk återblick, Sthlm 1903 (Minnesskrift vid invigningen av nya posthuset i Stockholm 1903, I) s. 61.

[2] Prästeståndets protokoll 1840/1 I, s. 237.

den bekvämare. Och det föreföll, som om diligenstrafiken skulle kunna få en ny uppgift genom att sinsemellan förbinda slutpunkterna av olika vattenvägssystem. Så t. ex. fick man en relativt snabb och bekväm förbindelselinje mellan Göteborg och Stockholm, om man med diligens förband de närmaste punkter vid Mälaren eller Hjälmaren och Vänern, där ångbåtarna till Stockholm respektive Göteborg anlöpte. Dessa utvecklingsmöjligheter för diligenstrafiken hade emellertid endast i mycket begränsad grad tagits i anspråk, när järnvägarna med ens skapade en helt ny trafiksituation.

Ännu kännbarare än i fråga om persontrafiken voro dock svårigheterna för godstrafiken. Det kan här vara tillräckligt att peka på läget inom en speciell näringsgren, järnhanteringen, där visserligen svårigheterna voro särskilt starkt kännbara. En väsentlig del av produktionen omfattade ju här varor som voro jämförelsevis tunga eller skrymmande, och vilkas landsvägstransport ställde sig mycket dyr i förhållande till varornas pris. Å andra sidan kunde, med hänsyn till järnhanteringens geografiska läge, de stora inre vattenvägarna endast i begränsad mån utnyttjas. Siffrorna över kostnaderna vid landsvägstransport under denna tid äro rätt varierande, beroende närmast på att de lokala och temporära fluktuationerna i de tillämpade fraktsatserna synas ha varit rätt stora. Det var först järnvägarna som skapade mera enhetliga frakttariffer. Järnvägarna ha också, tack vare sin mer eller mindre monopolartade ställning, kunnat genomföra en planmässig differentiering i fråga om frakterna med högre satser för de varor som utan mera kännbart men för avsättningen kunna bära dem, och med lägre satser för varor av den motsatta typen. På grund av de s. k. fasta kostnadernas stora betydelse vid järnvägarna sjunker också inom vissa gränser transportkostnaderna per tonkilometer vid ökning i trafikens intensitet. Likaså är det av flera skäl möjligt för järnvägarna att moderera frakten per tonkilometer vid längre transporter.

I alla dessa avseenden var läget för landsvägstrafiken ett annat. "Att man i landsvägstransporten hade någon tariffering — om än aldrig så klumpig — med hänsyn till varornas olika förmåga att bära kostnaden förefaller ej troligt, att döma efter det tillgängliga materialet, och lika litet att man hade någon med avståndet fallande skala. I större utsträckning kan ej heller någotdera gärna ha förekommit, då förböndernas egna kostnader ej liksom en järnvägs minskades med transportens längd eller omfång."[1] I vissa avseenden bygger ju också som sagt järnvägarnas politik på deras mer eller mindre monopolartade ställning. En monopolisering av forväsendet var däremot säkerligen nästan omöjlig att genomföra.

Alla dessa omständigheter göra det tämligen vanskligt att söka jämföra transportkostnaderna under forväsendets dagar med järnvägsfrakterna, och de konklusioner som byggas på en dylik sammanställning, kunna bli ganska varierande, beroende på hur jämförelsematerialet väljes. Men också om man är fullt på det klara med att slutsatserna bli av rätt hypotetisk natur, kan det dock måhända vara av intresse att ge några siffermässiga data. Enligt de uppgifter som lämnas i en officiell undersökning från slutet av 1850-talet, vill det synas, som om fraktkostnaderna vid landsvägstransport i stor utsträckning varierat mellan 13 och 26 öre pr tonkm.[2] Vad järnvägarnas transportkostnader beträffar, kan det nämnas som exempel, att statsjärnvägarnas kostnader för godstransporten år 1885 beräknades till i genomsnitt 4,75 öre pr tonkm.[3] Det förefaller emellertid sannolikt, att man kommer sanningen närmare, om man gör gällande, att nedgången i transportkostnaderna faktiskt var något större, än vad som kom-

[1] *E. Heckscher:* Till belysning av järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling, Sthlm 1907, s. 86 ff.

[2] Järnvägskommitténs betänkande, Sthlm 1859, s. 28 samt Bih. till betänkandet, s. 104 ff. Jfr *Heckscher,* a. a.

[3] Betänkande avg. den 1 okt. 1888 av kommittén för revision av statens järnvägstaxa, Sthlm 1888, s. 16 ff.

mer till uttryck i dessa siffror.[1] Och i varje fall göra dylika genomsnittssiffror ej full rättvisa åt den sänkning i transportkostnaderna som ägde rum för sådana i förhållande till priset tunga eller skrymmande varuslag som malm, järn, stenkol, träkol, trävaror o. s. v.

Det är naturligtvis omöjligt att få några användbara uppgifter rörande den varukvantitet, som transporterades på landsvägarna före järnvägarnas tid. Som allmänt omdöme kan man dock säga, att om också trafiken på vissa punkter var rätt livlig, var dock säkerligen den totala transporterade varumängden ganska liten.[2] Det föreligger sedan långt tillbaka en statistik över kreatursstockens storlek i Sverige. Enligt denna skulle hästarnas antal år 1805 ha varit cirka 395 000 och 1865 ungefär 428 000. Siffrorna äro säkerligen långt ifrån exakta, förmodligen åtskilligt för låga. I varje fall vill det dock synas, som om det inte varit någon mera framträdande stegring i antalet under sextioårsperioden efter 1805. Om detta är riktigt, torde man i varje fall kunna dra den slutsatsen att ökningen i landsvägstransporten under denna tid knappast tog någon mycket stor omfattning.

Transportsvårigheterna, särskilt inom bergshanteringen, ledde till att man i så stor utsträckning som möjligt sökte begagna möjligheterna till sjötransport och eventuellt få till stånd kombinerade transportlinjer, där man använde sjötransport för alla de sträckor, där det var möjligt, och endast för förbindelselinjerna mellan de olika vattensystemen använde sig av landsvägarna eller av hästbanor, genom vilka senare transporten i hög grad underlättades. Genom dylika kombine-

[1] Visserligen hade den allmänna prisnivån sjunkit sedan slutet av 1850-talet. Men å andra sidan voro statsbanesiffrorna ogynnsamt påverkade av järnvägarnas utsträckande till områden med gles trafik. Vidare innefattar siffran för landsvägstransporten naturligtvis ej kostnaderna för själva vägarnas underhåll.

[2] När det gällde landsvägstransporter, erbjöd vinterklimatet i stora delar av landet en direkt fördel, och godstrafiken med släde var nog ofta väsentligt större än godstrafiken med hjuldon.

rade linjer nödvändiggjordes visserligen en del omlastningar som stundom kunde bli nog så talrika, men i alla fall blev transporten på detta sätt billigare. Vid tiden för lokomotivjärnvägarnas tillkomst existerade det en hel rad dylika kombinerade linjer, framför allt i bergslagstrakterna.[1]

Både i fråga om person- och godstrafiken stodo således de förbättringar, som genomförts under 1800-talets förra del, nästan helt och hållet i samband med sjökommunikationernas ökade utveckling. Men hur värdefulla dessa framsteg än voro, förelågo ännu alltjämt i betydande utsträckning samma svårigheter som tidigare. Även om sjötrafiken också i fråga om de inrikes kommunikationerna lett till en märkbar ökning i såväl gods- som persontransport, var det dock tydligt, att geografiska och finansiella skäl reste stora hinder för dessa kommunikationers utvidgning utöver ett jämförelsevis begränsat område. Och vidare tillkom den fundamentala svårigheten, att trafiken under en större eller mindre del av året hämmades av ishinder. En verkligt genomgripande förbättring av kommunikationsväsendet kunde endast nås genom en fullständig teknisk omläggning av landtrafiken. Och det var järnvägarna som här bringade lösningen av problemet.

Vid tiden omkring 1850 hade järnvägsbyggandet redan gjort stora framsteg i utlandet. Det var ju under 1820-talet som järnvägarna definitivt kommo utöver experimentets stadium. Under 1840-talet hade järnvägsbyggandet nått en ganska stor omfattning och intog redan i flera länder en central ställning i den ekonomiska utvecklingen, särskilt i England, Förenta Staterna och Tyskland. Och järnvägsbyggandet spridde sig alltmer till nya länder och områden. Så t. ex. öppnades i senare delen av årtiondet Danmarks första ehuru visserligen korta järnvägsanläggning för trafik. På 1840-talet började

[1] Jfr *Heckscher,* a. a. s. 89 ff.; *J. Furuskog:* De värmländska järnbruken, Filipstad 1924, s. 350 ff. *A. Rydfors:* Politisk historik (Statens järnvägar 1856—1906, Sthlm 1906, I).

också planerna på järnvägsanläggningar få ökad aktualitet i Sverige utan att dock tillsvidare leda till praktiska resultat.

Åtskillig kritik har riktats mot svenska staten för att den ej redan på ett tidigt stadium aktivt ingrep för järnvägsplanernas realiserande. Men man får härvid ej glömma, att Sveriges förutsättningar också i fråga om detta nya kommunikationsmedel tedde sig rätt ogynnsamma. De betydande avstånden och den ringa befolkningstätheten voro omständigheter som gjorde, att utsikterna till en rentabel utveckling av järnvägstrafiken föreföllo något problematiska. Järnvägsbyggandet var vidare i högsta grad kapitalkrävande, och frågan hur man skulle anskaffa dessa stora kapitalbelopp, var inte så lätt att lösa. Över huvud kan man säga, att järnvägsbyggandet i Sverige liksom på andra håll förutsatte en nyorganisation av kapitalmarknaden, en fråga som kommer att närmare beröras i nästa kapitel. Faktiskt står järnvägsbyggandet i allra närmaste samband med utvecklingen av de moderna kapitalanskaffningsmetoderna, med aktiebolagsväsendet, värdepappersmarknaden och bankväsendet och vidare också med organisationen av de internationella kapitalrörelserna och av statskrediten.

I alla händelser var det först på 1850-talet som svenska staten energiskt grep sig an med järnvägsfrågans lösning, och detta med ens efter mycket stora linjer. Av stor betydelse för statens ingripande på 1850-talet var dock det pioniärarbete som dessförinnan utförts av enskilda personer, särskilt med engelskt stöd, låt vara att detta arbete först på 1850-talet avsatte några egentligt synbara resultat. De svårigheter det mötte att på acceptabla villkor erhålla finansiell medverkan från utlandet för ett privat järnvägsbyggande i större skala gjorde också, att stämningen för statens ingripande blev starkare. På riksdagen 1853—54 accepterades i princip planen, att staten skulle själv bygga och trafikera ett nät av stambanor. Kompletterandet av detta system med banor av mera lokal

natur kunde däremot, menade man, i väsentlig grad överlämnas till den enskilda företagsamheten. I fortsättningen var riksdagens ståndpunktstagande till statsbaneprincipen som sådan rätt vacklande, och bl. a. uttalade sig riksdagen 1862/63 i den riktningen, att det visserligen vore önskvärt, att man kunde överlämna anläggandet av stambanorna åt den enskilda företagsamheten, men att förhållandena ej voro sådana, att man med hopp om framgång skulle kunna erbjuda enskilda eller bolag att verkställa dessa omfattande och dyrbara arbeten.[1] I varje fall blev emellertid idén om ett statligt stambanesystem i praktiken ganska väl realiserat, och det är endast i relativt få fall som linjer, vilka kunnat betecknas som verkliga stambanor, lämnats åt den enskilda företagsamheten. För finansierandet av järnvägsbyggandet blev det nödvändigt att i betydande omfattning ta utländskt kapital i anspråk, och den svenska statens finanspolitik leddes härigenom in på nya vägar.

Utvecklingen av det svenska järnvägsnätet framgår av följande tabell (siffrorna avse km.).

År	Statens järnvägar	Enskilda järnvägar			Summa
		Normalspåriga	Smalspåriga	Summa	
1860	303	176	48	224	527
1870	1 118	376	233	609	1 727
1880	1 956	2 686	1 234	3 920	5 876
1890	2 613	3 730	1 675	5 405	8 018
1900	3 850	4 832	2 621	7 453	11 303
1910	4 418	6 133	3 278	9 411	13 829
1920	5 506	6 081	3 573	9 654	15 160
1930[2]	6 641	6 385	3 783	10 168	16 809

Den stora betydelsen av 1870-talet framträder starkt i dessa siffror. Och speciellt är det tydligt, att de privata järnvägarna

[1] Historisk Tidskrift 1924 s. 307.
[2] Preliminära uppgifter.

under detta årtionde hade sin verkliga genombrottstid. Visserligen hade redan tidigare viktiga privata järnvägslinjer kommit till. Så t. ex. öppnades Gävle-Dala järnväg för trafik redan i slutet av 1850-talet. Ännu år 1870 var emellertid det enskilda järnvägsnätet mycket litet omfattande. Avsevärt mera betydande, också efter banlängden räknat, var det statliga järnvägsnätet. Så t. ex. var vid 1870-talets början redan hela västra stambanan (Stockholm—Göteborg) klar och likaså linjen Malmö—Falköping. Banan från Laxå till norska gränsen var i det närmaste färdig, och linjen från Katrineholm till Nässjö var redan sedan flera år under arbete. Norrut hade stambanenätet däremot ej nått långt. Sträckan Stockholm—Uppsala öppnades 1866, men Krylbo nåddes först 1873. Från statsbanorna hade några privata linjer utgrenat sig, huvudsakligen i Skåne och Västergötland.

Norrland var emellertid ännu i stort sett nästan oberört av järnvägarna. Tack vare flottningsväsendet, ångsågarna och sjöfarten hade emellertid som sagt den norrländska huvudindustrin, sågverkshanteringen, redan fått en jämförelsevis tillfredsställande lösning på sitt transportproblem. Ett annat viktigt industriområde, som statsbanorna endast i ringa utsträckning berörde, och vars trafikproblem var i hög grad brännande, var järnhanteringens centrum i bergslagerna. På privat initiativ hade emellertid under 1850- och 1860-talen vissa, dock mestadels smärre, järnvägsanläggningar kommit till stånd, som berörde detta område. Men det var först under 1870-talet som järnvägsnätet här fick en kraftigare utvidgning, en utvidgning som säkerligen i mycket hög grad underlättade eller rättare sagt över huvud möjliggjorde den nya tekniska omläggning och den koncentration av driften, som under århundradets sista årtionden visade sig nödvändig. Lancashiresmidet gav ej längre tillräckliga utvecklingsmöjligheter, och det gällde än en gång att anpassa den svenska järnhanteringen efter ett förändrat internationellt läge.

År 1880 kunde bergslagernas transportproblem betraktas såsom i det väsentliga löst.[1] En rad nya utfartsvägar hade tillkommit, exempelvis Bergslagsbanan (Falun—Göteborg), vidare linjerna Stockholm—Västerås—Bergslagen, Oxelösund—Flen—Västmanland samt ett par värmländska järnvägar. På denna punkt hade det privata järnvägsbyggandet en mera självständig karaktär.[2] Men härjämte fortgick i olika delar av södra och mellersta Sverige byggandet av, delvis rätt betydande, bibanor till stambanenätet. Denna starka utvidgning av järnvägsanläggningarna ställde betydande krav på kapitalmarknaden. Det beräknades, att under åren 1870—78 ett kapital på omkring 190 millioner kr. investerats i privata järnvägsföretag.[3] Av denna summa utgjorde lån eller anslag från staten omkring 20 millioner. Aktieägarna hade tillskjutit omkring 79 millioner kr., och ett ungefär lika stort belopp hade erhållits genom obligationslån. En viktig roll spelade bankernas kreditgivning, och utan deras medverkan hade finansieringsproblemet säkerligen varit ytterst svårlöst. Under den starka depressionen i slutet på 1870-talet visade sig emellertid denna kreditgivning delvis föga likvid, och det blev nödvändigt för staten att ingripa med en stödaktion.

Under 1870-talet hade stambanenätet i södra och mellersta Sverige i det väsentligaste nått sin fullbordan, och över huvud voro dessa landsdelar nu jämförelsevis väl försedda med järnvägslinjer. Mot norr fortskred järnvägsbyggandet alltjämt. Ånge nåddes 1881, och tvärbanan genom Jämtland öppnades 1882. Under de följande årtiondena trängde stambane-

[1] Jfr för det svenska privatbaneväsendets utveckling särskilt historikerna i Svenska Järnvägsföreningen 1876—1926, II—IV, Sthlm 1926.

[2] Utvecklingen av trafiken kom emellertid att i vissa avseenden gestalta sig annorlunda än man beräknat. Så t. ex. gick utvecklingen för Bergslagsbanan i den riktningen, att frakten av skogsprodukter, ”timmer, pappersved, pitprops, ved, sågade trävaror, pappersmassa och papper blivit 'huvudnäringen' för järnvägen”. Bergslagernas järnvägsaktiebolag 1872—1922, Historik II (av *V. Ahlberg*), Gbg 1923, s. 291.

[3] Riksdagshandlingar 1879, proposition 29.

linjen vidare norrut. Av särskilt stor ekonomisk betydelse var byggandet av de norrländska malmbanorna. Först sedan kommunikationerna ordnats, kunde de lappländska malmfälten på allvar tillgodogöras. Linjen Gellivare—Luleå, som staten övertog av ett privat bolag, öppnades för trafik 1891,[1] fortsättningen till Narvik var färdig 1902. Mot slutet av 1800-talet hade också i andra avseenden möjligheterna att ekonomiskt exploatera de stora lappländska malmtillgångarna på ett avgörande sätt förbättrats. Den internationella konsumtionen av järn stegrades starkt, och efterfrågan på järnmalm blev allt livligare. Speciellt var den tyska järnhanteringens hastigt stigande behov av malmimport av allra största betydelse för de svenska malmfältens utnyttjande. En stor del av de svenska exportgruvornas produktion är emellertid starkt fosforhaltig, och detta bidrog tidigare på ett avgörande sätt att förhindra deras exploatering. Uppfinnandet av den s. k. "basiska processen" i slutet av 1870-talet undanröjde emellertid också denna svårighet.

Trots att de privata företagen intagit en så framskjuten plats i de svenska järnvägarnas historia, har dock statsinflytandet varit synnerligen starkt kännbart. Statsbanorna kommo ju som sagt att bli själva stommen för hela järnvägsnätet, "något som givit den svenska staten ett faktiskt herravälde över hela järnvägspolitiken, långt utöver vad man skulle vänta på grund av statens andel i järnvägsnätet efter banlängd beräknad".[2] Vidare har staten i viss utsträckning finansiellt stött privatbanenätets utveckling. Genom sin koncessionspolitik har staten också haft ett viktigt vapen i händerna, när det gällt att reglera så väl själva bananläggningarna som trafikvillkoren. Å andra sidan har emellertid också

[1] Provisoriskt 1891, definitivt 1895.

[2] *Heckscher*, a. a. s. 60. Se också för statens järnvägspolitik *A. Lilienberg:* Statens ställning till järnvägarna i Sverige med särskild hänsyn till inlösningsfrågan (S. O. U. 1923: 49), Sthlm 1923 (jfr anmälan i Historisk Tidskrift 1924 s. 305 ff.).

så statens tariffpolitik varit i viss mån bunden av hänsyn till de enskilda järnvägarna, för vilka rentabilitetssynpunkter varit av mera avgörande karaktär än för statsbanorna.

I växelverkan med järnvägarna utvecklade sig också sjöfarten mycket starkt. Men de tekniska förändringarna voro inte här av så radikal art som i fråga om landtrafiken, och det dröjde också längre, innan de blevo fullt genomförda. Ångans införande som drivkraft och träfartygens ersättande med fartyg av järn voro visserligen reformer, som sträckte sig långt tillbaka i tiden, men det var dock, också i det ledande sjöfartslandet, England, först relativt sent som de vunno avgörande betydelse. I Sverige hade ångbåtar som sagt tidigt kommit till användning, men det dröjde dock länge, innan de fingo en starkare position inom havssjöfarten. År 1830 omfattade den svenska handelsflottan ungefär 130 000 ton (nettoton), varav ångfartygens andel var praktiskt taget betydelselös.[1] År 1865 utgjorde segeltonnaget ungefär 254 000 ton, medan ångtonnaget endast steg till mellan 12 och 13 000.[1] Segeltonnaget fortsatte att stiga ända till 1880, då det uppgick till ungefär 462 000 ton mot cirka 81 000 för ångtonnaget. Det är emellertid klart, att ångfartygen, på grund av sin större snabbhet, hade relativt starkare prestationskapacitet än segelfartygen, och om man tar hänsyn härtill, te sig siffrorna ej fullt så ogynnsamma för ångfartygen. Under den följande tiden fortsatte ångtonnaget att växa, medan segeltonnaget gick tillbaka. Man kunde emellertid ej utan skäl säga, att läget i stort sett karaktäriserades av en viss stagnation. Såsom ångfartygstekniken internationellt utvecklat sig, hade den blivit

[1] Under 1820-talet och fram till inemot slutet av 1830-talet befann sig den svenska handelsflottan i ett stagnerande tillstånd. Vad beträffar den statliga reglementeringspolitiken på sjöfartens område, verkade den starkt hämmande såväl på den in- som på den utländska konkurrensen. I det förra hänseendet var bl. a. lantmannaseglationen föremål för snäva restriktioner. Fr. o. m. 1820- och 1830-talen tog emellertid regleringssystemets upplösning hastigare fart också på sjöfartens område. Jfr ovan s. 142 ff.

alltmer kapitalkrävande. Fartygen hade alltmer ökat i storlek och maskinstyrka, och såväl härigenom som genom byggnadssättet i övrigt representerade de vida större kapitalbelopp än tidigare. Detta var naturligtvis ur konkurrenssynpunkt en ogynnsam omständighet för mera kapitalfattiga länder. Från slutet av 1890-talet lyckades emellertid den svenska rederinäringen alltmer anpassa sig efter tidens förändrade krav och en kraftig uppryckning kom till stånd. År 1930 utgjorde Sveriges ång- och motortonnage 1 141 000 nettoton, medan segeltonnaget sjunkit till cirka 70 000.[1]

Utvecklingen kan också från en annan synpunkt belysas med siffermaterial som, om också bristfälligt, dock ej saknar intresse. En kommitté från tiden omkring 1860 lät anställa beräkningar över den svenska handelsflottans värde i slutet på 1850-talet ”vid vilka i betraktande tagits ej mindre de olika träslag, furu eller ek, varav fartygen äro byggda, än olika förhydning av koppar eller zink, där de med förhydning äro försedda — —.”[2] Med ledning av dessa data torde man kunna anslå segeltonnagets värde till något över 30 millioner kr. Ångfartygsflottan åter skulle ha representerat något över 8 millioner kr. För slutet av 1830-talet torde man på grundval av dessa uppgifter kunna uppskatta handelsflottans totalvärde till något över 15 millioner kr. Som jämförelse kan nämnas, att enligt statistiken det uppgivna värdet av den svenska handelsflottan år 1929 steg till cirka 450 millioner kr. Siffrorna äro som sagt endast i begränsad mån jämförbara. Penningvärdets utveckling har bidragit att pressa upp siffran för år 1929, men å andra sidan synas siffrorna från 1850-talet ha innefattat också vissa kategorier av smärre båtar, som ej ingå i den nutida statistiken, vilket likaså, om också i mindre grad, torde ha influerat på siffrornas jämförbarhet. I alla

[1] Siffrorna för 1930 äro preliminära. Också bortsett härifrån äro de endast approximativt jämförbara med de tidigare anförda siffrorna.
[2] Finanskom. s. 50 ff. Jfr *P. Fahlbeck:* Sveriges nationalförmögenhet, Sthlm 1890, s. 39 ff.

händelser har värdestegringen varit mycket betydande. Och på samma gång som det totala tonnaget stigit i värde, har också det genomsnittliga värdet pr fartyg ökat mycket starkt. Detta framgår med all otvetydighet av uppgifterna rörande fartygens antal, även om dessa uppgifter, på grund av vissa omläggningar i statistiken, måste behandlas med speciell försiktighet. På samma sätt som landtransporten under tiden efter 1800-talets mitt övergått till att bli en höggradigt "kapitalistisk" näringsgren, har således också sjöfartens kapitalistiska karaktär blivit alltmer betonad.

Även i fråga om sjötransporterna bragte 1800-talet ett kännbart förbilligande, om också inte i samma utsträckning som för trafiken till lands. Efter övergången till ångfartygsdrift och till användning av isbrytare i stor skala har också skeppningssäsongens längd vid de svenska kusterna avsevärt ökats. Och slutligen är det ännu en omständighet som man måste ha i minnet vid jämförelse mellan trafikförhållandena före och efter ångteknikens genombrott till lands och sjös, den starka ökning i transporthastigheten, som de nya kommunikationsmedlen medförde, en förändring som utom alla andra fördelar också i stor utsträckning innebar en reell minskning i trafikanternas kostnader, både vid person- och godstrafik.

Det är som sagt inte möjligt att få ett exakt mått på den ökning i varuomsättningen som ägt rum under det gångna århundradet. Visserligen föreligger ett mycket rikligare material för belysande av denna fråga under århundradets senare del än under dess förra. Speciellt har järnvägsstatistiken här öppnat en del möjligheter som tidigare ej förefunnos. Men fortfarande är materialet ganska ofullständigt. Vissa hållpunkter för lägets bedömande ger dock alltjämt statistiken över utrikeshandeln, låt vara att den i första hand belyser endast *en* sida av utvecklingen. Import och export ha sedan 1880-talet utvecklat sig på följande sätt (siffrorna ange millioner kr.):

Årligen	Import	Export	Årligen	Import	Export
1881—85 . .	312,1	243,4	1906—10 . . .	638,5	515,4
1886—90 . .	331,5	272,5	1911—15 . . .	837,9	866,0
1891—95 . .	349,5	317,8	1916—20 . . .	1 795,7	1 622,1
1896—00 . .	446,1	358,6	1921—25 . . .	1 307,7	1 202,8
1901—05 . .	527,5	410,4	1926—30[1] . .	1 645,7	1 594,6

Siffrorna äro naturligtvis starkt influerade av de förändringar i penningvärdet som ägt rum under perioden. Till mitten av 90-talet var prisnivån i stort sett fallande, och den reella stegringen i utrikeshandeln var således större, än vad som framgår av statistiken. För tiden därefter till världskrigets utbrott var prisnivån i allmänhet stigande, och ökningen i utrikeshandeln således mindre än siffrorna utvisa. Man synes emellertid kunna räkna med att handelsomsättningens volym mer än fördubblats under de tjugu åren mellan 1893 och 1913.[2] I och med världskrigets utbrott blevo siffrorna starkt påverkade av många rubbningsmoment, och förändringarna i penningvärdet togo nu en vida större omfattning än före kriget.[3] Det ligger emellertid utanför arbetets plan att gå närmare in på krigstidens speciella problem. Under de senaste åren har handelsomsättningens volym stått på en högre nivå än 1913.

Den starkt vidgade handelsomsättningen har naturligtvis, såsom tidigare framhållits, medfört ett uppsving för köpmansyrket. Men på många punkter har också rörelsen starkt förändrat karaktär. Den mest iögonenfallande förändringen är kanske den, att de stora köpmansfirmorna ej längre inta den ledande ställning inom näringslivet, som de ännu innehade under större delen av föregående period. Tiden sedan 1860-

[1] Preliminära siffror.
[2] Översikt s. 46 ff., 360.
[3] Se bl. a. Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter världskriget, utg. av *E. Heckscher,* I, II, Sthlm 1926.

talet kom att tämligen genomgående karaktäriseras av den industriella och agrara produktionens emancipation från det ekonomiska beroendet av de stora köpmanshusen. Fullständig var emancipationen visserligen ingalunda, men förändringen var dock av synnerligen djupgående betydelse. Huvudorsaken till denna omvandling var såsom förut antytts den, att produktionen och transportrörelsen ekonomiskt växte köpmännen över huvudet. Tidigare hade näringslivet mestadels drivits i relativt föga kapitalkrävande, smådriftsmässiga former. Maskintekniken ställde emellertid stigande krav på kapital, och köpmansfirmorna hade svårt att fylla dessa anspråk. I stället var det andra metoder för kapitalanskaffning som blevo förhärskande. Aktiebolagsväsendet och bankväsendet voro de ledande momenten i den nya finansiella organisationen, och på en viktig punkt, järnvägarna, övertog staten en avsevärd del av finansieringsbördan. Men också statens ingripande hade som en väsentlig förutsättning den moderna utvecklingen av värdepappersmarknaden.

Aktiebolagsväsen och bankväsen underlättade eller möjliggjorde en industriell koncentration, en koncentration som i många fall gick långt utöver vad teknikens utveckling i och för sig krävde. Och de stora företag som på detta sätt uppstodo, ombesörjde i många fall själva exporten av sina produkter eller importen av de nödiga råvarorna, på så vis inskränkande den rena köpmansrörelsens expansionsmöjligheter. På viktiga punkter vållade också konsumentkooperationen avbräck.[1] Under inflytande av alla dessa omständigheter kunde köpmansrörelsen, även om den starkt tillväxte i omfattning,

[1] Konsumentkooperationen i Sverige har visserligen en rätt lång historia, men dess utveckling till en verkligt betydelsefull faktor i Sveriges ekonomiska liv är dock en tämligen sen företeelse. Brist på organiserat samarbete mellan konsumtionsföreningarna bidrog länge starkt att hämma framstegen. I och med Kooperativa förbundets tillkomst 1899 skapades emellertid en viktig förutsättning för fortsatt utveckling. Rörelsens starka expansion faller dock i väsentlig grad inom de senaste båda årtiondena. Se *A. Gjöres:* Konsumentkooperationen i Sverige, Sthlm 1925 (S. O. U. 1925: 16).

dock ej hålla jämna steg med den allmänna ökningen i handelsomsättningen.

Men i absoluta siffror räknat gick dock köpmansrörelsen kraftigt framåt. Och härmed följde också i många punkter förändrade handelsmetoder. Snabbheten i de nya kommunikationerna gjorde härvid sitt inflytande starkt gällande. Bl. a. möjliggjordes också en långt hastigare och säkrare postbefordran än tidigare. År 1805 behövde exempelvis posten från Stockholm till Malmö fem à sex dagar. Och det ansågs som ett storartat framsteg, när man på 1820-talet vidtog en del åtgärder, varigenom man hoppades kunna reducera tiden för postbefordran mellan Stockholm och Ystad till endast tre dygn.[1] Utlandsförbindelserna kunde naturligtvis under ogynnsamma väderleksförhållanden bli mycket starkt försenade. Vid 1800-talets mitt hade, tack vare ångbåtarna och järnvägsbyggandet på kontinenten, förbindelserna både inom Sverige och mellan Sverige och utlandet kännbart förbättrats, men fortfarande var man dock i stora delar av landet beroende av de långsamma landsvägskommunikationerna. Också ur säkerhetssynpunkt lämnade dessa förbindelser en del övrigt att önska, och poströverier voro ingalunda någon sällsynthet. En avgörande förbättring både ur snabbhets- och säkerhetssynpunkt inträdde först i och med järnvägarnas tillkomst. Vid den tiden hade också underrättelseväsendet bragts i ett helt och hållet nytt läge genom byggandet av de första telegraflinjerna.[2] På 1790-talet och vid början av 1800-talet hade man anlagt några optiska telegrafledningar, som dock huvudsakligen tjänade militära syften och voro av mycket inskränkt omfattning. Efter krigets slut fingo de förfalla, och först på 1830-talet beslöt man sig för att återuppliva systemet. Några stor betydelse hann det dock aldrig få. År 1853

[1] *Kock,* a. a. s. 30; Svenska postverket, s. 63. Jfr *S. Clason* i Sveriges historia till våra dagar, utg. av *E. Hildebrand* och *L. Stavenow,* XI, Sthlm 1923, s. 38 ff.

[2] Svenska telegrafverket 1853—1903, minnesskrift, Sthlm 1903.

började man anlägga elektriska telegrafledningar, och härigenom inleddes ett alldeles nytt skede i det svenska underrättelseväsendets historia. Redan år 1854 var Stockholm i telegrafförbindelse med Göteborg och Malmö. Vid årtiondets slut nådde linjerna redan ända från Haparanda till landets sydligaste delar, och också Gotland var i telegrafisk förbindelse med fastlandet. I slutet av 1854 nedlades en kabel mellan Helsingborg och Helsingör, och härigenom öppnades förbindelse med kontinenten.

Betydelsen av allt detta för handelns utveckling är uppenbar. Genom kommunikationsväsendets revolutionering och transportkostnadernas nedbringande hade avsättningsområdena ofantligt vidgats, och nya trakter hade öppnats för ekonomisk exploatering. Underrättelseväsendets omdaning bidrog i sin mån på ett synnerligen effektivt sätt att genombryta den tidigare lokala avslutenheten. Verkan av dessa förändringar gjorde sig hastigt märkbar på de flesta kulturområden. För att endast nämna ett, mycket typiskt exempel, ha de i mycket hög grad varit en betingelse för det moderna tidningsväsendet, även om dess utveckling sträcker sig längre tillbaka i tiden än järnvägarna och telegrafen.

Reformerna på kommunikationernas och underrättelseväsendets område voro som bekant långtifrån avslutade i och med järnvägarnas och telegrafens genombrottsskede. Ett av de mest iögonenfallande framstegen på dessa områden under 1800-talets sista del var telefonen, som introducerades i Sverige omkring 1880. Under de senaste årtiondena ha emellertid de tekniska framstegen tagit en särskilt stor omfattning, vars ekonomiska verkningar dock ännu äro svåra att överblicka, emedan vi stå mitt uppe i dem. På kommunikationsväsendets område är det motortransporten, som är den ojämförligt viktigaste förändringen. I fråga om underrättelseväsendet är det framför allt radiotelegrafin, som tilldragit sig uppmärksamheten. Men dessa förändringar stå oss som sagt ännu alltför nära i tiden för att ägna sig för historisk bedömning.

IX

Aktiebolagsväsen och bankväsen

Enligt de siffror som citerats i tidigare kapitel, representerade import och export under senare delen av 1830-talet sammanlagt endast ett belopp av — om hänsyn tas till smugglingen — cirka 60 millioner kr. om året. Vid slutet av årtiondet synes järnexporten ha uppgått till ett värde av 13,5 à 16 millioner kr. eller måhända ett par millioner mer. Som den ojämförligt största delen av järnhanteringens produktion exporterades, kan man av dessa siffror också dra vissa slutsatser rörande järnhanteringens totala produktionsvärde. I alla händelser stannar detta värde vid en ganska låg siffra, trots att det här rörde sig om Sveriges ledande industri. Trävaruexporten synes vid samma tid ha stått vid lågt räknat 3 à 4,5 millioner kr., och även om man också i detta fall ökar beloppet med en eller annan million, blir siffran mycket oansenlig. Någon större inhemsk marknad för sågverksindustrins produkter fanns knappast. Städerna voro svagt utvecklade, och deras kraftiga ekonomiska framryckning hade ännu ej begynt. Den ojämförligt största delen av trävarukonsumtionen kunde betecknas som husbehovskonsumtion och figurerade ej i handelsomsättningen. Egenhushållningen var av stor utbredning här liksom inom näringslivet i dess helhet. Kommunikationsmedlen slutligen voro av föga kapitalistisk karaktär, och även handelsflottan representerade ett ganska blygsamt värde.[1]

[1] Som jämförelse kan nämnas, att järnvägarnas hela byggnadskostnad vid slutet av år 1929 uppgavs representera en summa av 1 931,8 millioner kr.

Det är givet, att ett samhälle av en sådan ekonomisk karaktär ställer långt mindre anspråk på kapital- och kreditmarknadens organisation än ett samhälle av mera kapitalistisk struktur. Man får visserligen ej fatta saken så, som om kapitalbildningen i det dåtida Sverige skulle ha varit alldeles oansenlig. Den starka nyodlingen och i allmänhet jordbrukets expansion, för att nu endast ta det mest framträdande exemplet, innebar en betydande kapitalbildning. Men den kom i det väsentliga, om också inte alldeles uteslutande, till stånd utan förmedling av speciella kreditinstitut. Det var en successiv kapitalinvestering, som väl i det stora flertalet fall höll sig inom en sådan marginal, att vederbörande jordbrukares eget eller närståendes sparande var tillräckligt.[1] Upptagandet av lån vid arvskiften o. d., som senare spelat en så stor roll vid jordbrukets skuldsättning, hade vid denna tid långt mindre betydelse. De arvskiftessedvänjor som berörts i ett tidigare kapitel, främjade gårdarnas överlåtande på för den nya innehavaren fördelaktiga villkor och minskade behovet av skuldsättning.

Det var under dylika omständigheter som sagt ganska begränsat utrymme för sådana moderna kapitalanskaffningsmetoder som aktiebolagsväsen och bankväsen. Smådriftens förhärskande gjorde att behovet av aktiebolagsmässig organisation var föga framträdande och näringslivets kreditbehov voro likaså av jämförelsevis begränsad omfattning. Man skulle emellertid kunna uppställa den frågan, om det inte också fanns andra omständigheter, exempelvis på lagstiftningens område, som verkade hämmande på aktiebolagsväsendets och kreditorganisationens utveckling. En undersökning av denna fråga synes närmast leda till det resultatet, att det

[1] Vid slutet av 1858 beräknades den inteckningsskuld "som i verkligheten belastar den svenska jorden", till omkring 280 millioner kr. En beräkning för 1831 stannade vid c:a 107 millioner kr. Se kommittébetänkande ang. hypoteksinrättningarna i riket, Sthlm 1860, s. 25, 73 ff. Beräkningen för 1831 var sannolikt något för hög.

verkligen under 1800-talets förra hälft förelåg en del dylika retarderande moment, men att deras inflytande dock knappast torde ha varit av någon genomgripande betydelse, även om de otvivelaktigt försvårade uppbyggandet av en effektiv kreditorganisation. Behovet av en mera modern kapital- och kreditorganisation var ännu ganska ringa, och även för den händelse de nu berörda hindren ej förelegat, skulle av allt att döma utvecklingen ha förblivit ganska svag.

Det har i allmänhet dröjt ganska länge, innan aktiebolagsväsendet fått en tillfredsställande rättslig ställning. Under sitt tidigare skede hade aktiebolagsformen — liksom sedelbankväsendet — gett anledning till allvarliga missbruk. Den atmosfär av misstro som härigenom skapades, gav exempelvis i England anledning till att myndigheterna länge tillämpade en ganska restriktiv politik gentemot hela aktiebolagsväsendet. Vad Sverige beträffar, var aktiebolagets rättsliga ställning före 1848 rätt oklar. I en del fall bildades aktiebolag med oktroj av regeringen. Detta förekom dock egentligen endast vid företag ”vilka uppenbart ägde allmänt intresse, såsom bank- och penningrörelse, försäkringsverksamhet, kanalanläggning” o. s. v.[1] Dylika bolag hade naturligtvis en klarare och säkrare ställning, men det förefaller, som om det ansetts möjligt att också utan privilegium eller stadfästelse av regeringen grunda bolag med begränsad ansvarighet. Trots allt förefaller det dock sannolikt, att den oklarhet som rättsligt sett vidlådde aktiebolagsformen, verkade i viss mån hämmande på dess spridning. Tillsvidare torde dock detta ej haft stor ekonomisk betydelse. Näringslivet hade som sagt ännu inte något starkt behov av denna organisationsform. Men så snart den ekonomiska utvecklingen blev livligare och behovet av aktiebolagsmässig organisation ökades, måste denna oklarhet i de rättsliga förutsättningarna göra sig mera kännbar.

[1] *Hj. L. Hammarskjöld:* Redogörelse för — — den svenska bolagsrättens utveckling — — (Bil. till kommittébetänkande med förslag till lagar om aktiebolag m. m., Sthlm 1890), s. 80.

Trots att antalet aktiebolag i Sverige under 1800-talets förra hälft inte var alldeles så litet, var dock spridningen av denna organisationsform mycket obetydlig, mätt efter modern standard. Och denna svaga utveckling motsvarades av ett liknande läge inom andra grenar av kapital- och kreditorganisationen. Visserligen har bankväsendet mycket gamla anor i Sverige. Riksbankens verksamhet sträcker sig tillbaka ända till 1668, eller 1656, om man räknar med riksbankens föregångare, den Palmstruchska banken. Under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet hade det också visat sig en strävan att skapa nya organ för kreditrörelsen. "Diskontinrättningar" av olika slag uppstodo, dels som övervägande privata, dels som mer eller mindre fullständigt statliga företag.[1] Vid tiden omkring 1820 återstod emellertid av dessa företag ingenting annat än det "diskontoverk", som arbetade i samband med riksbanken som en särskild fristående avdelning av densamma och sedan 1820-talet med filialkontor i Göteborg och Malmö.

Den rörelse som drevs av riksbanken med dess diskontoverk, var av tämligen ålderdomligt slag. Från 1830 framväxte emellertid successivt ett nät av privata bankinstitut, och detta var för den kommande utvecklingen av allra största betydelse, även om dessa bankers verksamhet under de närmaste årtiondena drevs i ganska primitiva former. Det först grundade av dessa nya kreditinstitut var Skånska privatbanken, som startades i Ystad år 1830.[2] Vid tiden omkring 1850 var antalet banker 8, samtliga belägna i landsorten. Av dem hade ett par sitt egentliga verksamhetsområde i bergslagerna, en var belägen i Göteborg och de återstående voro förlagda på olika ställen i södra och mellersta Sverige. Det dröjde emellertid länge, innan deras rörelse fick någon mera betydande omfatt-

[1] Sveriges Riksbank 1668—1918(—1924), I—V, Sthlm 1918—1931; *S. Brisman:* Sveriges affärsbanker. Grundläggningstiden, Sthlm 1924.

[2] *Karin Kock:* Skånska privatbanken; *E. Sommarin:* Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801—1914, I.

ning. Vid slutet av 1850 utgjorde deras sammanlagda utlåning endast omkring 15 millioner kr. Riksbankens utlåning var något större men inte heller särdeles betydande. På grund av bankens egendomliga organisation med ett halft fristående diskontverk är kreditgivningen inte så lätt att överblicka. Vid slutet av 1850 stod den emellertid ungefär vid 33 millioner kr.[1]

Någon verklig värdepappersmarknad i vår mening existerade knappast. Det var en stor brist på material för en dylik marknad. Aktiebolagsväsendet var som sagt svagt utvecklat, och det torde endast ha varit en ringa del av aktiematerialet som lämpade sig för en verklig värdepappersmarknad. Obligationsmaterialet var också ytterst begränsat. Däremot existerade det en rätt betydande omsättning i andra slag av säkerheter. Materialet var här reverser, antingen intecknade eller med enbart namnsäkerhet. Som långivare spelade kassor av olika slag, pensionsinrättningar, försäkringsföretag o. s. v. en betydande roll. Men enskilda personer torde ha tillfört marknaden ännu större kapitalbelopp. En del köpmansfirmor uppträdde i större eller mindre utsträckning som förmedlare vid dessa transaktioner.[2] Det är naturligtvis synnerligen vanskligt att göra några beräkningar rörande de belopp som sålunda placerades. Dock är det säkert, att det vid tiden omkring 1850 här rörde sig om väsentligt mycket större summor än bankernas utlåningsrörelse, ehuru siffrorna ingalunda torde ha varit imponerande. Men även om man hade tillförlitliga siffror över affärerna i ”den öppna marknaden”, vore det svårt att göra jämförelser. Både den öppna marknaden och bankernas rörelse omfattade en hel del affärer som ej kunde betraktas som bankmässiga utan mera motsvarade placeringar som nu för tiden ta formen av hypotekbankslån, obligationer o. d. Men bankernas utlåning var dock utan tvivel i det

[1] *D. Davidson:* Riksbanken 1834—1860 (i Sveriges Riksbank 1668—1918—1924, IV) s. 23 ff.
[2] *Brisman,* a. a.; jfr Finanskom. s. 71 ff.

stora hela betydligt mera bankmässig än den öppna marknadens.

Det har tidigare talats om den roll köpmännen spelade som kreditgivare, alldeles frånsett deras förmedlarroll på öppna marknaden. Den största delen av denna kreditgivning undandrar sig helt och hållet all statistisk beräkning. Alldeles särskilt iögonenfallande var som sagt köpmännens roll som medlare mellan den in- och utländska kapitalmarknaden. 1858 års finanskommitté, som skrev under färskt intryck av 1857 års kris och av de svårigheter som de utländska krediterna då beredde, framhöll starkt farorna av det rådande systemet eller rättare bristen på system. Som kommittén framhöll förelåg det ett stort behov av ett bankinstitut, som tog en dylik medlarroll som sin uppgift. Det var bristen på ett sådant bankinstitut, "som nödgat även de redbare affärsmännen och åt de äventyrlige berett en antaglig förevändning att var för sig på utländska platser, där närmare kännedom om personernas olika ställning saknats, söka och vinna s. k. blankokrediter, förenade med överdrivna, på hela landet återfallande uppoffringar samt lämnande fritt spelrum för missbruk, till vilka åtskilliga av dessa blankokrediter genom växelrytteri slutligen lett."[1] Frånsett eventuella missbruk var det emellertid tydligt, att köpmansfirmorna här intogo en viktig plats vare sig det gällde att utjämna mera tillfälliga rubbningar i betalningsbalansen eller — vilket dock sannolikt spelade mindre roll — förmedla en mera varaktig kapitalimport.

Som allmänt omdöme kan man säga, att den svenska kapital- och kreditmarknaden ännu vid tiden omkring 1850 led av en kännbar brist på organisation och en höggradig decentralisation. Bristen på organiserat samarbete mellan de olika grupperna av kreditgivare, riksbank, privatbanker och de stora köpmanshusen, visade särskilt vid kristillfällen sina ogynnsamma verkningar. Det fanns intet i ordets egentliga mening

[1] Betänkande ang. bankväsendet i riket, 30 juni 1860, Sthlm 1860, s. 8.

ledande kreditinstitut. Riksbanken var ej vid denna tid en centralbank i modern mening. Visserligen var den så tillvida den ledande kreditinstitutionen, som dess utlåning i betydelse översteg privatbankernas sammanlagda kreditgivning. Men riksbanken hade mycket litet direkt inflytande på privatbankerna; den var alls inte någon bankernas bank. Dess kreditgivning var också av så oelastisk karaktär, att den inte kunde ge mycket stöd vid kristillfällen.

En klarare bild av situationen får man genom en översikt av riksbankens rörelsegrenar.[1] Såsom redan nämnt var bankens rörelse inte lätt att överblicka, och särskilt komplicerades situationen genom existensen av diskontverket. Vissa allmänna drag äro dock påfallande. I mångt och mycket var rörelsen som sagt av föga centralbanksmässig natur. Visserligen kunde man ej vid denna tid sätta så höga anspråk på riksbankens utlåning som senare. Värdepappersmarknaden var exempelvis mycket outvecklad, och det var stor brist på gott obligationsmaterial. Men i stället hade man en jämförelsevis omfattande marknad för intecknade reverser, och dylika inteckningar kunde under vissa förutsättningar i fråga om säkerhet o. d. anses i någon mån motsvara en senare tids obligationer i fråga om "centralbankmässighet".[2] En kännbar svårighet var vidare bristen på en inhemsk växelmarknad. Visserligen hade man sökt råda bot härför, särskilt genom 1835 års lag om inrikes växlar. Men denna lag blev en missräkning. "Dess stiftande firades — — såsom upphovet till ett nytt och bättre skick i penningetransaktioner emellan enskilta; men 10 år hava, tyvärr, sedermera förflutit nästan utan något steg till ett så önskvärt resultat", skrev Skogman på 1840-talet.[3] Att göra diskontering eller belåning av affärsväxlar till en central punkt i kreditgivningen var under sådana

[1] Här avses närmast situationen på 1830-talet.
[2] *Davidson*, a. a. s. 27 ff.
[3] *C. D. Skogman:* Anteckningar om Rikets Ständers Bank och allmänna lånerörelsen i Sverige, Sthlm 1845—46, II: 2 s. 25 ff.

förhållanden omöjligt. Men detta hindrade naturligtvis ej, att de "diskontlån" av annat slag som i stället meddelades, kunde ha fyllt tämligen höga anspråk på likviditet. I båda de nu anförda fallen hade dock riksbankens kreditgivning i verkligheten kommit att ganska väsentligt avvika från centralbanksmässiga likviditetsgrundsatser. Detta gäller så väl fastighetslånen som en stor del av diskontlånen, vilka sistnämnda "genom omsättningar och ny skuldsättning i mån av den gamlas avbetalning — — till stor del övergått till natur av stående lån".[1] Till någon del stod väl illikviditeten i samband med jordbrukets betydelse som låntagare. Jordbruket har ju i inte så liten utsträckning behov av rätt långvariga kreditformer. Men systemet synes dock ha trängt långt utanför jordbrukets gränser.

Denna illikviditet inkräktade naturligtvis i viss grad på riksbankens förmåga av kreditgivning genom att hålla bankmedlen alltför bundna. Men elasticiteten i kreditgivningen begränsades också av andra omständigheter. Av grundläggande betydelse var härvid, att räntepolitiken ej var fri. Först och främst existerade det ett legalt räntemaximum på 6 %. Således förelåg det en fast gräns för räntevariationer uppåt. Men orörligheten i räntefoten var dock i väsentlig grad beroende på en annan omständighet. Riksbankens räntesatser fastställdes nämligen av riksdagen och måste således under denna tid med dess långa mellanrum mellan riksdagarna förbli oförändrade för rätt långa tidsperioder. Vanligen fastställdes dessa räntesatser för lågt. Härvid spelade flera omständigheter in. Dels hade riksbankens kreditgivning och speciellt vissa grenar av densamma en mer eller mindre stark bismak av en direkt understödsverksamhet åt näringslivet. Dels var kreditgivningen till sin omfattning noga begränsad i bankoreglementet. Att kreditgivningen skulle alltför starkt

[1] Bankoutskottets betänkande, riksdagen 1834/5, n:r 6, s. 28; *Davidson,* a. a. s. 30.

stegras, var det under sådana omständigheter föga risk för, och man kunde därför reglera räntan nedåt med en viss frihet.[1]

Regleringen av utlåningen var för övrigt mycket detaljerad. ”Riksbankens utlåning var — — avsedd att till sin art vara så mångsidig, att, så vitt möjligt, de lånebehövande inom de fleste näringar kunde bli i vederbörlig grad tillgodosedda.”[2] Detta syfte sökte man trygga genom att reglementariskt fördela kreditgivningen på en rad olika utlåningsgrenar med olika lånebestämmelser. Frånvaron av elasticitet i utlåningen var som sagt en naturlig konsekvens av hela detta system. Särskilt starkt framträdde olägenheterna vid ekonomiska kriser. När en kris framkallade mera kännbara kreditinskränkningar i de utländska affärscentra, med vilka de svenska handelshusen stodo i närmare förbindelse, kunde situationen i Sverige anta en ganska hotande karaktär. Svårigheterna att fullgöra betalningar i utlandet gjorde sig starkt kännbara, i den mån den utländska kreditgivningen tillstramades, växelkurserna stego, och man tillväxlade sig i allt större utsträckning metallisk valuta från riksbanken för export. Minskningen i metallisk valuta kunde eventuellt gå så långt, att den hotade upprätthållandet av den stadgade sedeltäckningen, och detta kunde tvinga riksbanken till kännbara kreditindragningar. Det s. k. ”strypsystemet” trädde i funktion.

Privatbankernas utlåningsmetoder hade i fråga om inelasticitet många beröringspunkter med riksbankens. Också här praktiserades olika former av kapitalransonering, medan räntepolitiken däremot i allmänhet var mycket orörlig. Det lagliga räntemaximum spelade också här sin roll, och flertalet banker hade t. o. m. en ännu lägre maximigräns i sina oktrojer, nämligen 5 %. Likviditeten var inte heller särdeles stor. Systemet med lån mot borgen och med omsättningsrätt hade

[1] *Davidson*, a. a. s. 15 ff.
[2] *Davidson*, a. a. s. 12.

också accepterats av privatbankerna, "icke endast i utlåningsväg, utan även medelst kreditivrörelsen, vilken i ganska många fall icke annat varit än en under förändrat namn bedriven utlåning mot borgen".[1] Växeldiskontering upptogs först sent av privatbankerna, ännu senare än av riksbanken, som gjorde början härmed år 1846.[2]

Genom privatbankernas konkurrens hotades i viss mån riksbankens utvecklingsmöjligheter. Också privatbankerna byggde nämligen huvudsakligen sin rörelse på sedelutgivning. År 1850 utgjorde privatbankernas sedelutgivning 15 millioner kr., medan riksbankens steg till 33 à 34.[3] Men det var tydligt, att också privatbankernas expansion var bunden inom ytterst snäva gränser, så länge de fortforo med denna politik. Även om konkurrensen ledde därhän, att en stigande andel av landets totala sedelcirkulation överflyttades på privatbankerna, blev det dock endast ett mycket blygsamt belopp som föll på varje banks konto. Och i ett land med ordnat penningväsende som Sverige var ökningen i den totala sedelcirkulationen bestämd och begränsad av omständigheter, över vilka bankerna endast hade ett jämförelsevis ringa inflytande.

Den möjligheten förelåg naturligtvis alltid, då liksom senare, att grunda bankverksamheten på inlåningsrörelse, och det är ju den metoden som i främsta rummet möjliggjort det moderna bankväsendets oerhörda expansion. I Sverige liksom på så många andra håll dröjde det dock tämligen länge, innan bankerna på allvar slogo in på denna väg. År 1850 utgjorde privatbankernas inlåning endast cirka 1½ million kr. Också vad riksbanken beträffar, var den egentliga inlåningsrörelsen mycket litet utvecklad, och vid tiden omkring 1850 låg den alldeles nere.

[1] Proposition vid riksdagen 1853/54, n:r 10, s. 28 (yttrande av *J. A. Arnberg*).
[2] *Brisman* a. a. s. 218.
[3] Se Statistiska tabeller 1668—1924, utarbetade av Riksbankens statistiska avdelning (i Sveriges Riksbank 1668—1918—1924, V).

Denna svaga utveckling för att inte säga avsaknad av insättningsrörelsen har — närmast för privatbankernas vidkommande — tidigt givit anledning till kritik. 1858 års finanskommitté ansåg, att den viktigaste orsaken till depositionsrörelsens stagnation var att finna "uti rättigheten till den överdrivet höga sedelutgivning, vilken lagstiftningen medgivit".[1] Bankernas uppmärksamhet hade med andra ord koncentrerats på sedelutgivningen, medan intresset för inlåningen i hög grad fått stå tillbaka. Det är nog också alldeles obestridligt, att det brast betydligt i fråga om intresset för inlåningen. Frågan blir då, om det, under förutsättning av en annan politik från bankernas sida, skulle ha varit möjligt att få till stånd en uppblomstring av depositionsrörelsen, eller om det också fanns andra hinder som stodo i vägen. Det har härvid särskilt framhållits, att räntemaximeringen vållade allvarliga svårigheter för inlåningsrörelsens utveckling.[2] Så länge bankerna voro underkastade snäva restriktioner i fråga om sina utlåningsräntor, kunde de inte, har det sagts, erbjuda insättarna tillräckligt lockande villkor. Faktiskt synes det visserligen i praktiken ha funnits en del möjligheter att rubba en smula på maximeringen genom provisionstillägg o. d., och senare medgav växeldiskonteringen nog en del avsteg från den legala räntesatsen.[3] Men i alla händelser torde man ej kunna förneka, att räntemaximeringen i stort sett var tämligen effektiv för bankernas vidkommande. Faktiskt blev det nog på detta sätt en något trång marginal mellan utlåningsräntorna och sådana inlåningsräntor som skulle ha kunnat stimulera till en verkligt kraftig utveckling av depositionsrörelsen. Särskilt ogynnsam var naturligtvis situationen, när öppna marknadens eller rättare sagt den inofficiella markna-

[1] Betänkande ang. bankväsendet i riket, 30 juni 1860, s. 9.
[2] Jfr särskilt *Brisman,* a. a. s. 207 ff. och passim.
[3] *K. Beckman:* Östergötlands enskilda bank 1837—1912. Linköping 1912, s. 132 ff.; *Kock,* a. a. s. 164.

dens satser stodo väsentligt över det legala maximet. Men å andra sidan synas räntesatserna tidvis ha stått jämförelsevis lågt. Så t. ex. lyckades Skånska hypoteksföreningen under sin första tid till pari försälja 4½ och 4 %:s obligationer, ställda på uppsägning, och även 3 %:s obligationer betalbara à vista.[1] Den sannolikaste konklusionen synes vara den, att bankerna, om de verkligen intresserat sig för saken, skulle ha varit i stånd att upparbeta en inte så alldeles obetydlig inlåning, även om den på grund av räntemaximeringen säkerligen ej hade nått den utveckling som eljest varit möjlig. Några mycket stora summor skulle det dock säkerligen inte ha blivit, även om maximeringen ej hade funnits. Näringslivet var ännu alltför outvecklat och kapitalbildningen alltför svag.

Under tiden inemot århundradets mitt blevo emellertid reformtendenserna mera framträdande också på bankväsendets område. Och det visade sig nu, att den grund som lagts under den föregående tiden, trots alla brister, kunde tjäna som underlag för en kraftigare utveckling av den svenska kredit- och kapitalmarknaden. Också i *en* viktig punkt, som ännu ej berörts, hade de föregående årtiondena skapat förutsättningar för en gynnsam utveckling; penningväsendet hade efter en period av rubbningar, som med jämförelsevis korta avbrott sträckt sig över nära ett århundrade, bragts till ordnade förhållanden. Krigstiden vid 1800-talets början hade i Sverige liksom i en rad andra länder framkallat en ganska djupgående förvirring i penningväsendet, och det dröjde rätt länge, innan den svenska pappersvalutan definitivt stabiliserades och återfördes till metallisk grundval. Under 1820-talet hade deprecieringen av den svenska valutan gentemot silvret och guldet bragts att avstanna, om också kursfluktuationerna

[1] Kommittébetänkande ang. hypoteksinrättningarna i riket, Sthlm 1860, s. 34 ff. Så småningom, sedan konkurrensen från andra hypoteksföreningar gjort sig kännbar på marknaden, försämrades dock läget. Jfr *Sommarin,* a. a. s. 149 ff.

fortfarande voro rätt stora, men sedelinlösningen återupptogs först år 1834.[1] Sedelinlösningskursen innebar ett något högre värde för den svenska valutan jämfört med Hamburger b:co eller pund sterling, än vad som rått de närmast föregående åren, men överensstämde rätt väl med den medelkurs som gällt under 1820-talet. Den innebar en nedsättning av den svenska bankoriksdalerns värde till 3/8 av dess förra parivärde. Under de närmaste årtiondena förblev den svenska valutan en silvervaluta. Guld och silver stodo under denna tid i en tämligen stabil inbördes värderelation. En silvervaluta sådan som den svenska stod därför i ett ganska fast kursförhållande ej blott till andra silvervalutor utan även till den engelska guldvalutan och självfallet också till bimetalliska valutor. Det var först på 1870-talet som detta sammanhang bröts, och en allmännare övergång till guldmyntfoten tog sin början. I Sverige infördes guldmyntfoten 1873.

Genom att ordnade förhållanden åter kommit till stånd på penningväsendets område hade också förutsättningarna för kreditväsendets utveckling blivit gynnsammare. Tiden fr. o. m. 1830-talet utmärktes också på bankväsendets område av att nya strömningar började komma till genombrott, fast det först var efter århundradets mitt som framstegen blevo mera påtagliga. I fråga om riksbanken framträdde tydliga ansatser till en modernisering av rörelsen. De resultat som nåddes, voro visserligen tillsvidare av ganska begränsad karaktär, men i många punkter förebådades dock den kommande utvecklingen. Över huvud kunde man spåra vissa tendenser att ge riksbankens kreditgivning en mera centralbanksmässig karaktär. På sätt och vis kunde man också hit räkna det försök som vid århundradets mitt gjordes att genom de s. k. filialbankerna skaffa riksbanken en vidare verksamhetskrets. Riksbanken uppträdde som kreditgivare åt dessa banker, som för

[1] *S. Brisman:* Realisationsfrågan 1808—1834, I, Gbg 1908, samt Tiden 1803—1834 (i Sveriges Riksbank 1668—1918—1924, IV); *Davidson* a. a.

övrigt voro privata företag, och fick härigenom i någon mån den karaktär av en bankernas bank, som förut saknats. Dessa filialbanker voro ej sedelutgivande och drevo således ej på denna viktiga punkt någon konkurrens med riksbanken. Man synes på en del håll ha tänkt sig, att filialbankerna skulle komma att ersätta de sedelutgivande enskilda bankerna, och på så vis skulle man ha fått till stånd ett slags centralbanksystem. Denna idé blev dock ej realiserad. Ett avsevärt antal filialbanker kom visserligen till stånd, men de sedelutgivande enskilda bankerna hävdade sin ställning, och på 1860-talet sattes hela systemet med filialbanker under avveckling. Riksbankens kreditgivning till filialbankerna hade visat sig behäftad med kännbara brister, både ur likviditets- och räntabilitetssynpunkt, och stämningen var ej längre gynnsam för planens fullföljande. Medan filialbanksystemet sålunda ställdes på avskrivning, utvecklades i stället de sedelutgivande enskilda bankerna alltmer. Men trots att systemet ej fick bestående betydelse, är det dock ur principiell synpunkt av intresse som ett första försök att lösa centralbanksproblemet.[1]

Inte heller i fråga om de enskilda bankerna hade reformtendenserna vid tiden omkring 1850 lett till någon mera genomgripande förändring av rörelsen. Men dessa banker hade dock väl hävdat sin existens, och när omkring århundradets mitt näringslivets utveckling slog in på ett hastigare tempo, visade de sig i stånd att hastigt utvidga sin verksamhet. Vid sidan av de enskilda bankerna hade det även vuxit upp en del specialinstitut för vissa grenar av kreditrörelsen, ehuru också dessa institut ännu så länge drevo en ganska inskränkt rörelse. Här märkas först och främst sparbankerna. År 1850 voro de till antalet 82, och deras kapitaltillgångar uppgingo till 7,8 millioner kr.[2] Trots att inlåningen var så liten, ledo dock sparbankerna inte så sällan av vissa svårigheter att få

[1] Se *Davidson,* a. a. s. 33 ff.
[2] Finanskom. s. 71 ff.

sina medel placerade tillräckligt rentabelt och med tillräcklig trygghet. Till stor del torde detta dock ha berott på att sparbankerna ej ägnade tillräckligt intresse åt denna sida av sin verksamhet. De voro ju också till en början mera ett slags välgörenhetsinrättningar än kreditinstitut i modern mening. Också hypoteksinstitutens första utveckling faller inom denna period. Först i ordningen kom här bruksägarnas hypotekskassa, som startades år 1833. Sedan följde flera hypoteksföreningar för jordbrukets räkning, början med den skånska år 1836. I slutet av 1850 representerade hypoteksinrättningarnas utelöpande obligationer ett belopp av 35,2 millioner kr., varav på bruksägarnas hypotekskassa föll 12,5 millioner. Dessa kreditinstitut spelade också en viktig roll för organiserandet av kapitalimporten till Sverige, låt vara att de siffror det här rörde sig om ännu inte voro mycket höga. I det stora hela var det Hamburg som var centralpunkten för hypoteksföreningarnas utländska upplåning, och utanför Hamburg voro dessa obligationer föga kända.[1]

Vid mitten av 1800-talet hade således den svenska kreditorganisationen nått en långt bättre utbyggnad än ett tjugutal år tidigare. Vid den tiden hade också de rättsliga förutsättningarna för aktiebolagsväsendets spridning i Sverige förbättrats. Genom en förordning av 1848 blev aktiebolaget såsom organisationsform erkänt och reglerat av lagstiftningen, och detta bidrog utan tvivel i det följande att starkt underlätta aktiebolagsformens spridning i Sverige. Vid mitten av 1800-talet begynte också det svenska näringslivet snabbt nå den punkt, då behovet av en effektiv organisation av kapital- och kreditmarknaden blev allt mera trängande. De organisationsformer som skapats särskilt under de närmast föregående årtiondena, togos alltmer i anspråk för att täcka de snabbt ökade kapitalbehoven. Aktiebolagsväsen och bankväsen nådde nu en snabb utveckling. Dessa organisationsformer stimule-

[1] Kommittébetänkande ang. hypoteksinrättningarna, 1860.

rade säkerligen å sin sida i viss mån kapitalbildningen genom att bereda bekväma utvägar för placering av sparade medel. Men avgörande var dock, att det svenska näringslivets uppsving tillförde kapitalmarknaden hastigt stigande belopp. Som ett särskilt slående exempel kan man nämna de stora vinster, som trävaruhanteringens uppblomstring medförde, och som möjliggjorde en kännbar ökning av sparandet. Men samma tendens framträdde om ock med växlande styrka på många andra områden av näringslivet. Trots allt var dock den inhemska kapitalbildningen otillräcklig för de växande anspråk som nu ställdes, och kapitalimporten från utlandet tog tidvis en relativt stor omfattning.[1]

Den starkaste ökningen i kapitalanspråken framträdde inom industrin och kommunikationsväsendet. Fabrikssystemets genombrott och övergången till mera stordriftsmässiga former inom en rad olika produktionsgrenar, järnvägarna och sjöfartens utveckling krävde kapitalbelopp, som enligt standarden från 1800-talets tidigare del måste betecknas som enorma. Vidare ställde byggnadsindustrins utveckling, särskilt i samband med städernas tillväxt, synnerligen stora krav på kapital. Under tiden efter 1800-talets mitt tog slutligen också jordbrukets tekniska omdaning starkare fart, vilket förutsatte betydande kapitalinvesteringar. Det var hela denna utveckling som bildade bakgrunden till den starka expansion av det svenska aktiebolagsväsendet, av bank- och kreditväsendet, som kännetecknade 1800-talets senare del och 1900-talets början.

Det dröjde någon tid efter tillkomsten av 1848 års lag, innan aktiebolagsformen på allvar fick sitt genombrott inom Sveriges ekonomiska liv. På 1860-talet blev dock aktiebolagsbil-

[1] Sveriges utländska obligationsskuld beräknades vid slutet av 1858 uppgå till ungefär 77 millioner kr. År 1870 uppskattades beloppet till omkring 240 millioner och 1908 till 957 millioner. *P. Fahlbeck:* Sveriges nationalförmögenhet, s. 123 ff.; *I. Flodström:* Sveriges nationalförmögenhet omkring år 1908 — — (Finansstatistiska utredningar, utg. genom finansdepartementet, 5, Sthlm 1912, s. 219 ff.

dandet livligare, och under högkonjunkturen i början på 1870-talet, som i åtskilliga länder var den legendariska "Gründer"-perioden, nådde aktiebolagsväsendet i Sverige ett starkt uppsving. De aktiebolag som voro i verksamhet år 1881, hade ett inbetalt aktiekapital på 455 millioner kr. eller, om de solidariska bankbolagen räknas med, cirka 510 millioner kr. På gruppen "bergs- och jordbruksaktiebolag" föll ej mindre än 125 millioner kr., på järnvägsaktiebolag 92 och på sågverks- och träaktiebolag 54 millioner kr. Kreditaktiebolagen, om härvid medräknas också de solidariska bankerna, svarade för cirka 80 millioner kr.[1] Någon exakt bild av de olika bolagsgruppernas kapitalstyrka kunna dessa siffror ej ge. Men i huvudsak peka de säkerligen rätt. Inom industrin var det framför allt de båda ledande industrierna, järnhantering och sågverksindustri, som hade att uppvisa höga siffror. Att dra en skarp gräns emellan dem är inte statistiskt möjligt. Av historiska och geografiska skäl ha dessa båda produktionsgrenar ofta kommit att drivas i nära samband med varandra inom ramen av ett och samma företag, och den statistiska uppdelningen i bergsbruksbolag och sågverksbolag blir därför alltid en smula villkorlig.

År 1908 var siffran för aktiebolagens inbetalda aktiekapital 2 034 millioner kr., eller med tillägg av de solidariska bankernas kapital, 2 151 millioner. Av bolagens totala kapitalsumma föll vid denna tid 55,9 % på industri- och bergverksaktiebolag, 14,4 % på kommunikations- och transportaktiebolag och 17,5 % på kredit- och fondhandelsbolag samt solidariska banker.[2] Över huvud var aktiebolagsformen starkt representerad inom

[1] *A. L. van der Hagen* och *S. Cederschiöld:* Svenska aktiebolag med begränsad ansvarighet 1848—1881, Sthlm 1882; *I. Flodström:* Inländska aktiebolag och solidariska bankbolag (Finansstatistiska utredningar 4, Sthlm 1911).

[2] *Flodström,* a. a. De anförda siffrorna kunna ej göra anspråk på att vara absolut fullständiga, men denna brist torde ej ha någon större praktisk betydelse.

sådana produktionsområden, där kapitalbehovet i förhållande till företagens antal var stort. Hit hörde först och främst alla sådana näringsgrenar, där tekniska orsaker, maskinteknik o. d., nödvändiggjort driftkoncentration. Men vid sidan härav framträdde även den finansiella koncentrationens betydelse. Eller med andra ord: Även i en del fall, där tekniska skäl för utvidgning av själva driftenheterna ej förelågo eller voro av mindre betydelse, kunde ett storföretag som eventuellt i sig innefattade flera småföretag, erbjuda finansiella fördelar. Genom koncernbildning o. d. kan en sådan finansiell koncentration ta former, som äro synnerligen svåra att överblicka och statistiskt fixera. Statistiken över aktiebolagsväsendet kan därför inte heller ge någon klar bild av koncentrationens framsteg; man får ej på denna väg någon upplysning om de redovisade bolagen också äro inbördes oavhängiga. I varje fall är dock aktiebolagsstatistiken ett indicium bland andra på den industriella koncentrationens frammarsch. Om aktiebolagens betydelse inom industrin kunna också följande siffror ge en föreställning. År 1929 redovisades i industristatistiken 14 272 arbetsställen med sammanlagt 453 244 arbetare. Av dessa arbetsställen innehades 5 388 med ett arbetarantal av 361 362 av aktiebolag.

Under 1800-talets förra del var det som sagt stor brist på goda obligationer i Sverige. Frånsett hypoteksföreningarnas obligationer, en del kanalobligationer o. d., fanns det knappast något obligationsmaterial att tala om. Men under det följande skedet inträdde en avgörande förändring också på denna punkt. Successivt tillkom en rätt betydande stock av statsobligationer, kommunalobligationer, järnvägs- och industriobligationer, varjämte hypoteksobligationerna fingo starkt ökad betydelse. En inte ringa del av obligationsmaterialet hamnade visserligen i utlandet, men den svenska marknadens absorptionsförmåga tillväxte dock alltmer. Efter kriget har som be-

kant den svenska obligationsmarknaden nått en väsentligt starkare ställning än förut och även kommit att spela en roll som avnämare av utländska obligationer.

I fråga om industrins kapitalanskaffning har obligationsmarknaden erbjudit en viktig komplettering av aktiebolagsorganisationen. Men obligationslån ha också utgjort en mycket viktig finansieringsform inom vissa grenar av näringslivet, där aktiebolagsväsendet endast fått en svag spridning. Speciellt gäller detta om fastighetskrediten i olika former, vare sig det gällt belåning av jordbruks- eller av bostadsfastigheter. Tiden sedan 1800-talets mitt har här medfört dels en koncentration av den redan förut befintliga hypoteksbanksrörelsen, dels grundande av nya institut. Särskilt ha hypoteksinrättningarna för bostadskredit uppvisat en snabb utveckling. En synnerligen viktig roll i fråga om fastighetskredit av olika slag ha också sparbankerna spelat, men deras verksamhet som kreditgivare har sträckt sig också över åtskilliga andra områden. Såsom förut nämnt var sparbankernas utveckling ännu vid mitten av århundradet mycket svag. År 1860 uppgick insättarnas behållning ännu ej till mer än cirka 27 millioner kr., 1880 stod summan vid 146 millioner och 1913 vid 953 millioner. Siffran för 1930 nådde ända till 2 965 millioner.[1]

Det är således mycket betydande kapitalbelopp som sparbankerna ha att förvalta. Och deras konkurrens om inlåningen har blivit alltmera kännbar för affärsbankerna. Av de senares utveckling sedan 1860 ge omstående siffror en summarisk bild:[2]

Tiden mellan 1860 och 1880 har, såsom av siffrorna framgår, inneburit ett verkligt genombrott för privatbankerna. Det

[1] Siffrorna för 1930 äro preliminära. Om man tar hänsyn till förändringarna i penningvärdet, bör siffran för 1930 vid jämförelse bli föremål för en viss reduktion. Under alla omständigheter kvarstår dock en mycket stark ökning.

[2] För åren 1860—1913 enligt Statistiska tabeller 1668—1924, för år 1930 enligt bankstatistiken. De båda serierna differera i vissa detaljer.

År	Antal banker	Kapital och reserver mill. kr.	Inlåning från allmänheten mill. kr.	Sedelcirkulation mill. kr.	Utlåning till allmänheten mill. kr.	Omslutning mill. kr.
1860 . . .	12	26,3	18,0	30,2	41,9	79,0
1880 . . .	44	100,6	246,7	50,2	269,6	476,5
1900 . . .	67	254,5	771,8	82,4	1 020,2	1 370,0
1913 . . .	75	652,8	1 692,0	—	2 286,9	2 848,1
1930 . . .	30	821,4	3 630,8	—	4 436,6	5 706,6

var under denna period som inlåningsrörelsen på allvar slog igenom, och särskilt betecknade 1870-talet här en betydande framryckning.[1] De första mera betydande ansatserna till en förändrad inlåningspolitik framträdde emellertid redan under 1850-talet. Tillkomsten av Stockholms enskilda bank 1856 blev härvid inledningen till en ny tid. Möjligheterna att upparbeta inlåningen voro också naturligtvis gynnsammare i ett finansiellt centrum som Stockholm än i det stora flertalet provinsstäder. Detta hade för övrigt visat sig under diskonternas upplåningsrörelse i början på 1800-talet, och även om förhållandena sedan dess förändrats i inte så liten grad, var det dock en betydande fördel för en bank också ur inlåningssynpunkt att vara förlagd till Stockholm. Men också bland landsortsbankerna började intresset för inlåningen bli livligare. Under 1860-talets lopp undanröjdes också i det väsentliga de hinder, som räntelagstiftningen vållat inlåningen så väl som andra grenar av bankrörelsen. År 1864 frigavs räntan, för så vitt det gällde försträckningar som ej gingo utöver sex månader och ej baserats på säkerhet i fast egendom.[2] Som ett bevis på det ökade förtroendet för inlåningsrörelsen kan man också anse det faktum, att så småningom aktiebanker utan sedelutgivningsrätt började komma till stånd. Det första företaget av detta slag var Skandinaviska kreditaktiebolaget, som

[1] Filialbanksystemets avveckling bidrog naturligtvis i viss mån att underlätta privatbankernas framryckning.
[2] De återstående restriktionerna avskaffades 1907.

grundades 1863. Också i andra avseenden började rörelsen moderniseras, och som ett av tecknen härpå kan man anse den omständigheten, att växeldiskonteringen började ta större omfattning. Som redan nämnt togo särskilt vissa banker en ganska aktiv del i finansierandet av 1870-talets järnvägsbyggande, vilket under den efterföljande depressionen vållade en del svårigheter. För industrins finansiering fingo bankerna mycket stor betydelse, och denna sida av deras verksamhet framträdde kanske med särskild styrka från tiden omkring 1900. Förbindelserna mellan bankerna och värdepappersmarknaden blevo mycket starka, både direkt och indirekt, och speciellt blev bankernas kreditgivning här av omfattande betydelse. Själva värdepappershandeln var emellertid länge rätt primitivt organiserad. De fondbörsauktioner som ända till början av 1900-talet ersatte en modern fondbörs, ledo av många svagheter, och speciellt var det mycket stora svårigheter att under detta system erhålla tillförlitliga noteringar. Först år 1901 vidtogos de författningar, som lade grunden till Stockholms nuvarande fondbörs. Någon verklig fart i omsättningen blev det dock först fr. o. m. år 1907, då bankerna blevo deltagare i fondbörsen.[1]

Någon lösning på problemet om privatbankernas förhållande till riksbanken hade man vid periodens början ännu ej lyckats nå. Experimentet med filialbankerna ledde ej till några bestående resultat, och konkurrensen mellan riksbanken och privatbankerna blev ännu mera framträdande, i den mån de senare upphörde att vara lokala provinsbanker och sträckte sin verksamhet också till Stockholm. I och med filialbanksystemets avveckling vann också privatbankernas sedelutgivning ytterligare på riksbankens bekostnad, och den låg under 1860-talets senare del på en kännbart högre nivå än riksbankens. Under det följande årtiondet gestaltade sig utveck-

[1] Kommittébetänkande rörande fondhandeln och dess reglerande, Sthlm 1914, s. 23 ff., 39 ff.

lingen fortfarande ogynnsam för riksbanksedlarna. År 1876 var privatbankernas sedelcirkulation omkring dubbelt så stor som riksbankens, vilket visserligen innebar rekord. Under 1880-talet och speciellt 1890-talet minskades marginalen, men ännu 1900 lågo privatbanksedlarna något före, fast differensen inte längre var stor.[1] I huvudsak baserade sig emellertid privatbankernas rörelse numera på inlåningen. Men också riksbanken drev under denna tid en räntebärande inlåning som hade kännbart större omfattning än ansatserna under århundradets tidigare hälft. Det var på 1870- och 1880-talen som denna inlåning nådde sin största utveckling och den steg under åren 1876—1890 i genomsnitt till nära 20 millioner kr. Om man härtill lade folioräkningen, som i huvudsak överensstämde med den nuvarande giroräkningen, ökades siffran med något tiotal millioner, men denna rörelse hade dock en annan karaktär än den räntebärande inlåningen. Om man jämförde inlåningens utveckling hos riksbanken och hos de privata bankerna var för sig, tedde sig riksbankens position ej ogynnsam. År 1879, när riksbankens inlåning stod på sin höjdpunkt, var riksbanken i fråga om räntebärande inlåning den tredje i ordningen av Sveriges banker. Endast Skånes enskilda bank och Skandinaviska kreditaktiebolaget lågo något före.[2] Jämfört med de andra bankerna baserades riksbankens rörelse visserligen i relativt högre grad på sedelutgivning. Men detta var dock mera en grad- än en artskillnad, och också för riksbanken hade inlåningen en inte ringa betydelse. Någon principiell olikhet mellan riksbankens och privatbankernas rörelse kunde man inte i denna punkt konstatera. Just på grund av denna likhet i rörelsens art tedde det sig en smula osäkert, hur riksbankens ställning skulle komma att gestalta sig, om koncen-

[1] Vissa statsåtgärder bidrogo att stödja riksbankens sedelcirkulation, framför allt förbudet för privatbankerna att efter 1879 utge sedlar av fem kronors valör.

[2] *S. Brisman:* Den stora reformperioden 1860—1904 (i Sveriges Riksbank 1668—1918—1924 IV), s. 138, 144.

trationssträvanden började vinna mera terräng bland privatbankerna. I så fall var det i alla händelser en betydande risk, att riksbanken kunde komma att i kännbar grad överskuggas av en eller annan ledande storbank.

I fråga om riksbankens utlåning fullföljdes kraftigt de reformtendenser, som framträtt under det föregående skedet. Utlåningens fördelning på olika fonder upphävdes, och bankens kreditgivning var därefter obunden av dylika snäva bestämmelser. Som ett minne av det gamla systemet kvarstodo dock de s. k. avbetalningslånen. Hit överfördes lånen med omsättningsrätt, som förut omhänderhafts av ”Allmänna diskonten”. Över huvud strävade man att ge utlåningen en mera likvid och bankmässig karaktär. Växeldiskonteringen, som riksbanken upptagit på 1840-talet, började småningom nå större omfattning, och allteftersom värdepappersmarknaden utvecklades begynte också värdepapperslånen få betydelse. Riksbankens inhemska utlåning var alltjämt vid 1890-talets början större än någon annan banks, även om man bortser från avbetalningslånen. Men skillnaden mellan riksbanken och Skånes enskilda bank var ej stor. Jämförelsen utfaller dock betydligt mer till riksbankens fördel, om man tar hänsyn till dess utländska tillgodohavanden.[1]

Trots alla likheter som fortfarande förefunnos mellan riksbankens och privatbankernas rörelse, kunde man dock redan nu konstatera betydande olikheter. Men det var först under 1890-talet som den avgörande förändring genomfördes, som inom loppet av få år förvandlade riksbanken till en verklig centralbank. Riksbankens förbindelser med privatbankerna hade så småningom under den föregående tiden blivit livligare. Redan under 1870-talet synes riksbanken ha belånat statsobligationer för privatbankernas räkning. Rediskontering åter förekom efter vad det förefaller för första gången i krisen 1878/9, och det är möjligt, att denna rörelse började bli av

[1] *Brisman,* a. a. s. 54 ff., 148 ff.

Oemotstånd

Ur *Quelqu'unes* anmälan i Svenska Dagbladet anföres ytterligare:

» — det som ger boken dess förnämsta värde, är den omisskännliga prägel av äkthet, som vilar däröver. Man gör gång på gång under läsningen den reflexionen att här måste faktiskt anteckningar av mycket personlig art ha legat till grund. —

— bokens första del är ingenting mindre än förtrollande. Det är en hurtig, humoristisk backfisch som skriver sina öppenhjärtiga intryck och tankar, men genom de okonstlade skildringarna och naivt varmhjärtade reflexionerna framskimra subtila känsloströmningar i ett par människohjärtan, ett erfaret och världsvist och ett barnarent och oskyldigt. Man drar sig för att tala om raffinemang i samband med effekten på läsaren, men den har i alla fall något av på en gång ljuv och plågsam sötma över sig.

— bokens tredje och bästa avdelning —. — ett mänskligt dokument av säregen uttrycksfullhet. Den står i en klass för sig. Man läser boken som man läser en kär avlidens efterlämnade anteckningar, med vördnad, gripenhet och tacksamhet. — Katrins humor och goda lynne överge henne icke, om de än småningom inmängas med sarkastisk bitterhet. — I början är tonen så hjärtlig, så beskäftig, stänk av raljeri och innerligt medlidande lysa, skildringen lever med det upplevdas och inlevdas expressiva intensitet. Typer och gestalter framstå i relief, tecknade med en vaken iakttagares kloka och klara blick — —. Omedvetet ger dagboksskriverskan briljanta miljöskildringar från Metz, kring vilket kampen rasar. —

Med sina växlingar mellan ljus och mörker, sina stänk av livsbevarande glättighet mitt i allvaret är Katrins dagbok som ett fingeravtryck av livet självt.»

En vacker,

igt gripande

Ur skriftställarinnan *Lise Neander-Nilssons* anmälan i Idun:

»— det har nyligen utkommit en krigsroman, som har väckt uppseende över hela Tyskland. *Die Katrin wird Soldat* — förf. Adrienne Thomas — är naturligtvis allaredan i och för sig en titel, som eggar ens nyfikenhet. — Nu bör man emellertid påpeka att de sensationsmoment, som rubriken halvt om halvt utlovar till en viss grad utebli vid läsningen. Katrin blir nämligen ingalunda soldat i egentlig mening; hon blir bara sjuksköterska och rödakorssyster. —

Denna bok är först och främst *en roman,* en i litterärt avseende fullödig skildring av ett par människoöden, som kriget rullar fram över och krossar till stoft. — den griper på ett oemotståndligt sätt. — — Det är mycket länge sedan jag läste en sådan bedårande kärlekshistoria —. — Luften sjuder av erotik. Lucien är en varmblodig ung man — men Cathérine är bara 16 år! — — —

När jag så pass utförligt har berättat om innehållet i denna bok, så beror detta på att ingen annan krigsbok — möjligen med undantag av Remarques — är så genomglödgad av sitt ämne. Denna bok har ingen tendens, varken nationalistisk eller fascistisk, den predikar ingen ny tid, den slåss icke med hävdvunna moralbegrepp. Den bara berättar den enkla lilla historien om två människobarn, som gingo under i det Stora ovädret. — —

Kanhända det också är därför, som denna bok griper så starkt. Krigets orimlighet och meningslöshet verka så överväldigande. Lucien och Cathérine äro inte typer — bara två människor, tecknade efter levande modell. Man håller av dem rent personligt. Och därför träffar också denna boks djupa smärta en själv personligt och bittert och ofrånkomligt.»

en ärlig bok

HÆGGSTRÖMS, STHLM
313108

mera regelbunden natur vid tiden omkring 1880-talets mitt. En viktig förbindelselänk mellan riksbanken och privatbankerna utgjorde den omständigheten, att riksbanken i betydande utsträckning övertog utländska växlar från privatbankerna.[1]

Samtidigt med att förbindelserna med privatbankerna på detta sätt blevo livligare, började också riksbankens räntepolitik anta en mera centralbanksmässig karaktär. Ända till mitten av 1800-talet hade såsom förut nämnt räntesatserna bestämts i bankens reglemente, och bankledningen hade således ej haft fria händer här. En avgörande förändring häruti inträdde mot slutet av 1850-talet,[2] och det band som den allmänna lagens räntemaximum ännu utgjorde bortföll som sagt år 1864. Härefter var riksbankens räntepolitik praktiskt taget fri. Likaså försvann som sagt den hämsko på lånerörelsen, som utlåningens uppdelning och begränsning hade utgjort. Tillsvidare satte dock riksbanken som sin uppgift ”att hålla räntan så låg som möjligt; den hölls städse lägre än vad som gällde på den öppna marknaden och hos de privata bankerna. — — Anledningen till denna riksbankens politik var dels att den ville göra ett gott intryck på utlandet, dels att den trodde sig på detta sätt hålla räntenivån i landet nere till näringslivets fromma.”[3] I varje fall blev dock räntepolitiken mycket rörligare än förut, och detta bidrog att ge utlåningen en högre grad av elasticitet. Särskilt fr. o. m. 1880-talet blevo framstegen på diskontopolitikens område mera iögonenfallande. Genom en smidigare diskontopolitik och genom att hålla ett rikligare förråd av utländska valutor underlättades uppgiften att upprätthålla den svenska valutans värde gentemot guldet och utjämna tillfälliga underskott i betalningsbalansen. Riksbanken blev på detta sätt allt bättre rustad att stödja den inhemska kreditrörelsen vid kristillfällen, och man

[1] Ibidem s. 216, 220, 222 ff.
[2] Ibidem s. 86. Jfr Sveriges Riksbank 1668—1918—1924, V, s. 132 ff.
[3] *Brisman*, a. a. s. 114.

hade på detta sätt avlägsnat sig långt från det gamla ”stryp-systemet”.[1]

Ju mer riksbankens uppgifter som centralbank sålunda trädde i förgrunden, dess mera anslutning vann den uppfattningen, att riksbankens kreditgivning borde ytterligare utvecklas i centralbanksmässig riktning genom utrensande av mera riskfyllda och illikvida element. I samband härmed kom också frågan om riksbankens inlåning i ett nytt läge, och från många håll gjordes gällande, att den räntebärande insättningsrörelsen ej var förenlig med en fortsatt utveckling i centralbanksmässig riktning. I sin strävan att placera dessa medel på ett vinstgivande sätt kunde, menade man, banken lätt ledas in på placeringar som, speciellt ur likviditetssynpunkt, ej voro lämpade för en centralbank.

Genom banklagen av 1897 fick frågan sin slutliga lösning.[2] Riksbanken upphörde att mottaga räntebärande insättningar.[3] I stället erhöll riksbanken sedelmonopol, och de sedelutgivande enskilda bankernas cirkulation ställdes på indragning. Riksbanken fick nu i det väsentliga den karaktär som den alltjämt har. Den blev i ovanligt hög grad en bankernas bank, vars direkta förbindelser med allmänheten voro av ganska begränsad omfattning. Utlåningen kom allt mer att koncentreras på växeldiskontering eller rättare sagt rediskontering, och vid sidan härav blev det egentligen bara obligationsbelåningen som bibehöll någon större betydelse.

I och med att den privata sedelutgivningen upphörde, hade den viktigaste ekonomiska olikhet som dittills förelegat mellan enskilda banker och vanliga aktiebanker, undanröjts. Re-

[1] Ibidem, s. 183 ff.

[2] Jfr också *E. Sylwan:* Sveriges riksbank och dess ställning i det svenska bankväsendet (1917 års bankkommitté, bet. 6, bil. 1, Sthlm 1919).

[3] År 1920 erhöll riksbanken — huvudsakligen i valutapolitiskt syfte — åter rätt att bevilja ränta på depositioner, men denna rätt har hittills ej tagits i anspråk.

dan dessförinnan hade för övrigt en annan distinktion blivit mera framträdande, distinktionen mellan stora banker och medelstora eller mindre banker. Vid utgången av år 1888 utgjorde aktiebankernas och de solidariska bankernas sammanlagda omslutningssumma 614,4 millioner kr. eller, om Stockholms inteckningsgarantiaktiebolag frånräknas, 543,2 millioner kr. Den största omslutningssumman hade Skandinaviska kreditaktiebolaget med 64,2 millioner. Därnäst följde Skånes enskilda bank med 58,2 och Stockholms enskilda bank med 45,6 millioner. Över 15 millioners gränsen nådde ytterligare åtta banker med en sammanlagd omslutning av över 170 millioner kr.

Den 31 dec. 1930 var ställningen följande. Bankernas totala omslutning hade stigit till 5 706,6 millioner kr. eller, om Inteckningsbanken frånräknas, 5 474,9. Härav kom på Svenska handelsbanken 1 350,8, på Skandinaviska kreditaktiebolaget 1 095,2, på Göteborgs bank 529,1 och på Stockholms enskilda bank 526,8. Efter dessa banker följde ett brett skikt av medelstora banker med en omslutningssiffra växlande mellan ungefär 100 och 200 millioner kr. Medan de fyra största bankerna representerade en sammanlagd omslutningssiffra av cirka 3 500 millioner, föll på de elva medelstora bankerna ungefär 1 750. De egentliga småbankerna voro således av mycket ringa betydelse, och denna banktyps funktioner har väsentligen övertagits av sparbankerna.

Om man jämför med förhållandena vid 1880-talets slut, är det i första rummet påfallande, hur mycket större bankerna blivit — även om man tar hänsyn till förändringarna i penningvärdet. Vidare ha också de största bankerna vunnit terräng på de övrigas bekostnad, en utveckling som i väsentlig grad tillhör tiden efter 1913. Men alltjämt ha dock de medelstora bankerna hävdat sin ställning, och de solidariska bankerna äro alltjämt talrikt representerade bland dem. Trots all koncentration har således den regionala banktyp som

länge satte sin prägel på det svenska bankväsendet, fortfarande åtskilliga representanter.[1]

Vid periodens slut hade således den svenska kapital- och kreditmarknaden nått en omfattande organisation, och en arbetsfördelning av mer eller mindre utpräglad art hade kommit till stånd mellan olika typer av kreditinstitut, samt mellan dem å ena sidan och värdepappersmarknaden å den andra.[2] Denna organisation har i avgörande grad underlättat den koncentration som ägt rum inom industrin, fabrikssystemets genombrott och den industriella stordriften. Den har tillsammans med statens företagarverksamhet lett finansieringen av järnvägsbyggandet och främjat den tekniska och ekonomiska nydaningen inom rederirörelsen. Den har haft ett djupgående inflytande på jordbrukets ekonomiska utveckling, och den har tillhandahållit medel för det uppsving av byggnadsverksamheten, som påkallats av befolkningstillströmningen till städerna och av kraven på en högre bostadsstandard.

Det är till sist också anledning att framhålla den betydelse, som försäkringsväsendets utveckling haft för kredit- och kapitalmarknaden så väl som för andra sidor av det ekonomiska livet. Genom att försäkringsrörelsen övertagit vissa av de ekonomiska riskmomenten, har den i en del viktiga avseenden underlättat kreditinstitutens och kapitalmarknadens funktion. Och genom de stora kapitaltillgångar, varöver försäkringsrörelsen förfogar, har den blivit en inflytelserik, aktiv faktor på kapitalmarknaden. I Sverige liksom på så många andra håll sträcker sig försäkringsväsendets

[1] "Intet land har haft så starka, väl utbildade och skarpt begränsade provinsbanker som Sverige och det finnes trots allt knappast något land, där provinsbankerna eller de 'regionala' bankerna fortfarande spela så stor roll." *S. Brisman:* Aktiebolaget Göteborgs bank 1848—1923, Gbg 1923, s. 196.

[2] Detta innebär naturligtvis ej att konkurrens mellan olika typer av kreditinstitut ej skulle förekomma. Tvärtom har denna konkurrens på vissa punkter varit ganska livlig. Men arbetsfördelningen är dock långt mera utpräglad än vid 1800-talets mitt.

historia långt tillbaka i tiden.[1] Och under 1800-talets förra hälft förefanns redan en inte oansenlig organisation på vissa områden, såsom brandförsäkringen och sjöförsäkringen. Men i stort sett var det dock också inom försäkringsväsendet först efter 1800-talets mitt som utvecklingen började ta hastigare fart. De gamla försäkringsgrenarna reorganiserades och nya upptogos. På senare tid har statens verksamhet på detta område blivit rätt framträdande, framför allt i och med pensionsförsäkringens tillkomst. Här rör det sig dock ej för närvarande om försäkringsverksamhet i egentlig mening utan om ett slags kombination av understödsverksamhet och försäkring.

[1] Jfr *J. A. Almquist:* Stockholms stads brandförsäkringskontor 1746—1921, Sthlm 1921.

X

Jordbrukets utveckling sedan tiden omkring 1870

Under fyra årtionden före 1860 hade den svenska spannmålsproduktionen utvecklat sig i en riktning, som syntes fullt ut trygga landets självförsörjning och i fråga om havre medgav en växande export. För så vitt det gällde den egentliga brödsäden, var visserligen situationen alltjämt något osäker, men tidvis såg det ut, som om Sverige också på denna punkt definitivt blivit självförsörjande. På 1860-talet blev det emellertid fullt tydligt, att utvecklingen återigen slagit in i en riktning som gjorde, att den inhemska produktionen av brödsäd blev allt mindre tillräcklig för behovet, och under perioden 1871—75 uppgick nettoskörden av vete och råg enligt den officiella statistikens siffror endast till omkring 80 % av förbrukningen.[1] I fråga om havre förelåg däremot ett betydligt överskott, och det var under detta årtionde som havreexporten nådde sin största omfattning med en siffra av i medeltal ej mindre än ungefär 2 400 000 deciton om året. På 1850-talet hade exporten ännu endast stått vid omkring 425 000 deciton årligen.[2]

Medan brödsädesskörden blev alltmer otillräcklig för konsumtionen, visade produktionen av animaliska livsmedel i vissa punkter en mycket gynnsam utveckling. Det var under 1860-talet som smörexporten hastigt började växa fram,

[1] *E. Höijer:* Tabeller till belysning av det svenska jordbrukets utveckling 1871—1919, Sthlm 1921, s. 47.
[2] Översikt s. 116; *Sundbärg,* s. 101.

och mot årtiondets slut gick den förbi importen. Även om exportsiffran ännu under 1870-talet förblev ganska låg, i genomsnitt mellan 3 och 4 000 ton, tydde dock utvecklingen på att mejerihanteringen började nå en mera tillfredsställande ståndpunkt.

Omläggningen av jordbruket från produktion av brödsäd till produktion av foderämnen eller animaliska livsmedel gjorde sig ännu mera märkbar under den närmast följande tiden. Under åren 1881—85 täckte nettoskörden av vete endast cirka 49 % av förbrukningen, medan rågskörden steg till ungefär 70 %. Havreexporten var fortfarande mycket betydande men nådde dock ej fullt upp till rekordsiffran för 1870-talets senare hälft. Smörexporten slutligen befann sig i fortsatt framryckning och den årliga exportkvantiteten hade nu stigit till omkring 8 000 ton.[1]

Den omläggning av jordbruket, varom de nu anförda siffrorna bära vittne, kom i fortsättningen att i vissa avseenden modereras. Förhållandet mellan produktion och konsumtion av brödsäd var under åren närmast före krigsutbrottet märkbart gynnsammare än i början på 1880-talet. Särskilt gällde detta i fråga om råg, där femårsperioden 1881—85 hade betecknat en verklig bottenpunkt. 1911—13 beräknades nettoskörden utgöra ungefär 83 % av förbrukningen. För vete var utvecklingen svagare, och under en längre tid stod procentsiffran t. o. m. lägre än 1881—85, men 1911—13 nåddes en nivå av cirka 52 %. Exportöverskottet i fråga om havre smalt hastigt bort, och vid tiden omkring 1900 började importen väga över. Smörexporten hade nått sitt maximum under senare delen av 1890-talet, men den årliga exportkvantiteten 1911—13, cirka 21 000 ton, underskred föga siffran för 1896—00, som steg till något över 22 000 ton. I fråga om vissa andra animaliska livsmedel såsom kött och fläsk hade förhållandena fluktuerat, men under åren 1911—13 tedde sig utveck-

[1] S. O. U. 1924: 37 s. 188 ff.

lingen mycket gynnsam. Denna export var dock av väsentligt mindre betydelse än smörexporten.

De data från utrikeshandeln som nu anförts, ge en föreställning om själva huvudtendenserna i det svenska jordbrukets produktionsutveckling. I vissa punkter kunna de dock vara ägnade att ge en något felaktig bild av förhållandena, och det är därför skäl att komplettera dem genom några data ur produktionsstatistiken. Skörden av vete och råg uppgick sedan 1871 till följande genomsnittsbelopp i tusental deciton.[1]

Årligen	Vete	Råg	Årligen	Vete	Råg
1871—75....	910	4 886	1901—05....	1 384	5 903
1876—80....	906	4 953	1906—10....	1 907	6 317
1881—85....	940	5 068	1911—13....	2 305	5 958
1886—90....	1 091	5 463	1921—25....	2 886	5 566
1891—95....	1 148	5 620	1926—30[2]...	4 697	4 544
1896—00....	1 334	6 019			

Det framgår härav, att veteproduktionen, frånsett de allra första femårsperioderna, ökats relativt hastigare än rågproduktionen. Från början av 1900-talet visar rågskörden tendenser att stagnera, medan veteskörden fortsätter att kraftigt ökas. Under efterkrigstiden har veteproduktionen ytterligare starkt ökats, medan produktionen av råg gått tillbaka. Men under det att konsumtionen av vete pr individ vuxit nästan hela perioden igenom, har konsumtionen av råg alltsedan senare delen av 1880-talet mestadels befunnit sig i nedåtgående. Detta förklarar att, trots den starka ökningen i veteproduktionen, marginalen mellan konsumtion och produktion endast mycket långsamt förbättrades, under det att förhållandet i fråga om råg ställde sig gynnsammare.

När man söker erhålla en överblick över produktionsutveck-

[1] *Höijer*, a. a. s. 47 samt jordbruksstatistiken. Trots vissa brister äro siffrorna för denna period långt bättre än för den föregående.
[2] Preliminära uppgifter.

lingen i fråga om animaliska livsmedel, möter man betydande svårigheter. Enligt kalkyler av 1919 års tullkommitté skulle emellertid produktionen av kött, fläsk och mjölk approximativt ha utvecklat sig på följande sätt, i ton räknat:[1]

Årligen	Kött	Fläsk	Mjölk
1871—75	86 000	34 000	1 340 000
1891—95	110 000	68 000	2 052 000
1911—13	136 000	107 000	3 320 000

Utvecklingen belyses också av den betydande ökningen i foderproduktionen. Under tiden från 1870-talets början till åren omedelbart före krigsutbrottet synes konsumtionen av inhemska foderprodukter ha vuxit med omkring 85 à 90 %. Under perioden hade det dessutom kommit till stånd en rätt stor import av kraftfoder. I början av 1870-talet var importen av foderämnen ännu ganska liten, men den tillväxte sedan starkt, särskilt från början av 1900-talet, även om den fortfarande endast representerade en ringa del av den totala foderförbrukningen. Utvidgningen av foderkonsumtionen har emellertid, även om importerade foderämnen frånräknas, varit större än produktionsökningen i fråga om dylika varor. Här är nämligen att märka, att som sagt det exportöverskott som vid periodens början förelåg i fråga om havre, redan under senare delen av 1890-talet så gott som helt och hållet försvann. Från 1870-talets början till tiden närmast före krigsutbrottet hade havreskörden ökat från något över 7 millioner deciton till mellan 12 och 13 millioner. Tack vare eliminerandet av det exportöverskott på mer än 2 millioner deciton som förelåg under den förstnämnda perioden, blev

[1] S. O. U. 1924: 37 s. 142; S. O. U. 1924: 38, s. 75 ff. För efterkrigstiden föreligger en ingående undersökning — *E. Höijer:* Den animaliska produktionens storlek (Meddelande från Lantbruksakademiens ekonomiska avdelning n:r 19, Sthlm 1931). Enligt denna undersökning skulle köttproduktionen, inklusive fläsk, uppgå till 254 500 ton och mjölkproduktionen till 4 077 000 ton.

emellertid ökningen i den för inhemsk konsumtion disponibla kvantiteten större, än produktionssiffrorna utvisa.

I någon mån har den animala produktionens stegrade omfattning varit ett led i jordbrukets allmänna tekniska utveckling. Genom att införa växtföljder som medgåvo en mera utsträckt odling av foderväxter och födandet av en talrikare kreatursstam, ökades jordens växtkraft, och också spannmålsskördarna blevo rikligare. Även om det ej inträtt några starkare förskjutningar i spannmålens och de animaliska produkternas inbördes pris, skulle därför sannolikt den tekniska uppryckning som på 1860- och 1870-talen började göra sig starkare kännbar inom jordbruket, ha lett till en viss relativ ökning av den animala produktionen. Men de stora prisrubbningar som började framträda under 1870-talet och fingo ökad omfattning under den närmast följande tiden, gjorde dock, att förskjutningen fick en långt mera omfattande karaktär, än den förmodligen annars skulle ha fått.

Ungefär vid mitten av 1870-talet började som bekant en nedgång i den allmänna prisnivån, som i stort sett fortsatte till omkring mitten av 1890-talet. Också jordbruket hade mycket stark känning härav. Men nedgången drabbade i genomsnitt den vegetabiliska produktionen väsentligt starkare än den animala. Prisnedgången för spannmål hade börjat framträda redan under senare delen av 1870-talet. Vid början av 1880-talet inträdde en temporär återhämtning, men inom kort satte prisfallet in med ökad våldsamhet, och år 1887 hade markegångsprisen för vete och råg nått en rekordartat låg nivå. Prisen på animaliska produkter höllo sig däremot som sagt bättre uppe, även om priserna också här voro vikande.[1]

Den grundläggande orsaken till prisnedgången för jord-

[1] S. O. U. 1924: 37 s. 199; *K. Åmark:* Handels- och prisöversikter rörande spannmål (S. O. U. 1924: 55); *K. Åmark:* Undersökning angående jordegendomsvärdenas utveckling i Sverige och vissa främmande länder (S. O. U. 1923: 45).

bruksprodukter var att finna på penningväsendets område. Den allmänna prisnivån befann sig som sagt i nedåtgående, och det var då naturligt, att också jordbruksprodukternas pris följde den allmänna tendensen. Särskilt utpräglad var som sagt prisnedgången för spannmål, och nedgången var här starkare än för prisnivån i dess helhet. Detta förhållande vann till väsentlig grad sin förklaring av den hastigt växande konkurrensen på världsmarknaden. Genom kommunikationsväsendets utveckling hade en omfattande tillförsel av spannmål från mera avlägsna produktionsländer möjliggjorts, och den europeiska marknaden kunde ej absorbera dessa växande kvantiteter till de priser som tidigare varit rådande. Det har beräknats, att fraktkostnaderna för vete från Chicago till Liverpool i början av 1880-talet endast utgjorde något mer än en tredjedel av vad de stått vid i slutet av 1860-talet.[1] De områden i utomeuropeiska världsdelar som kunde tas i anspråk för spannmålsproduktion, ökades under dylika förhållanden snabbt, och samtidigt växte också Rysslands spannmålsexport. Även i detta senare fall var transportväsendets utveckling av grundläggande betydelse.

Reformerna i transporttekniken hade naturligtvis också starkt vidgat marknaderna för den animaliska produktionen. Men långa transporter medförde dock här stark risk för försämring av varans kvalitet, och detta satte tillsvidare kännbara gränser för konkurrensen, även om en förbättrad frysteknik samt ökad snabbhet i förbindelserna så småningom minskade riskerna. En ordnad mejerihantering var dessutom svårare att organisera i de stora exportländerna än en spannmålsproduktion i extensiva former. Slutligen är också att nämna, att vid stigande välstånd efterfrågan efter animaliska födoämnen brukar tendera att utveckla sig gynnsammare än

[1] *K. Åmark:* Lantbruket under det nittonde århundradet, Sthlm 1920, s. 94 ff. Men det var dock egentligen under senare delen av 1880-talet som spannmålsprisernas fall i Sverige överträffade nedgången i den allmänna prisnivån.

efterfrågan efter spannmål. Möjligen bidrog också denna omständighet att influera prisutvecklingen under denna tid. Inför de pristendenser som sålunda allt starkare framträdde under 1880-talet, delvis också dessförinnan, är det lätt att förstå, att produktionen av animaliska livsmedel vann terräng i förhållande till odlingen av brödsäd. Sannolikt skulle denna förskjutning ha nått ännu större proportioner, om inte staten genom tullpolitiska åtgärder gripit in i utvecklingen.

Frihandelsreformerna i Sverige hade i huvudsak nått sin avslutning i och med handelstraktaten med Frankrike. Denna traktat hade visserligen ingalunda mötts med några varmare sympatier från riksdagsmajoritetens sida. Men den hade dock, speciellt under trycket av politiska konsiderationer, bragts i hamn, och den innebar i viss mån en garanti för det frihandelsvänliga systemets upprätthållande under den närmaste framtiden. Genom traktaten var nämligen en avsevärd del av industritullarna bunden, och en höjning av dessa bundna tullar kunde ej ske, så länge traktaten var gällande. För en återgång till jordbrukstullar innebar traktaten däremot intet hinder. Men frihandelsreformerna i Sverige hade i väsentlig grad baserats på den principen, att tullnedsättningarna för industrivaror skulle kompenseras av tullfrihet för livsmedel och råämnen, och denna princip tycks ha nått en ganska stor anslutning. För den som hyllade en sådan uppfattning måste också jordbrukstullarna anses indirekt bundna av traktaten med Frankrike.[1] Som det sedan visade sig, voro dock dylika hänsyn i en kritisk situation ej av avgörande betydelse.

Under 1870-talet bibehölls något så när status quo i fråga om tullpolitiken. Under årtiondets förra del var dock övervikten på frihandelsvännernas sida, och de lyckades också i

[1] *Montgomery:* Svensk tullpolitik 1816—1911, s. 112 ff. samt Svensk traktatpolitik 1816—1914, s. 72 ff.

vissa detaljer genomföra en ytterligare liberalisering av tulltaxan. Den högkonjunktur som rådde i årtiondets början hade varit ett starkt stöd för frihandelspolitiken, men när konjunkturläget under årtiondets senare del blev allt mörkare också för jordbruket, begynte protektionisterna få vind i seglen, och vid tiden omkring 1879 och 1880 gjorde sig den skyddsvänliga stämningen ganska starkt märkbar inom riksdagen. Konjunkturförbättringen i början på 1880-talet och återhämtningen i spannmålsprisen medförde emellertid ett visst bakslag, och 1882 godkände riksdagen den nya traktat med Frankrike som avlöste den gamla av 1865. Men oaktat frihandelsvännerna sålunda hade vunnit ett visst andrum, var läget för dem ganska hotande. Protektionismen hade gjort betydande landvinningar ute i Europa, och särskilt gjorde protektionismens frammarsch i Tyskland stort intryck. Också i Frankrike hade protektionismens ställning stärkts, trots att den nya traktatpolitik som startades 1881, kunde tas som bevis på att de liberalare riktningarna ännu hade ett rätt starkt inflytande, ett inflytande som var tillräckligt för att förhindra ett verkligt protektionistiskt genombrott, även om det ej förmådde åstadkomma en ny framstöt i liberal riktning. Också ur den svenska tullpolitikens synpunkt kunde den nya traktaten med Frankrike betraktas såsom väsentligen ett bibehållande av status quo. Vad som ur protektionistisk synpunkt gav traktaten dess betänkliga karaktär, var att den, liksom sin föregångare, band vår tullpolitiska handlingsfrihet för en längre följd av år. Antalet bundna tullpositioner var visserligen i den nya traktaten mindre än i den gamla. Men fortfarande var dock bindningen rätt omfattande och berörde en hel del viktiga varor.

Traktaten med Frankrike var den sista mera betydande segern för den frihandelsvänliga riktningen inom svenska riksdagen. Inom ett par år var den protektionistiska rörelsen starkare än någonsin. Konjunkturförbättringen vid 1880-talets

början blev kortvarig, spannmålspriserna föllo åter hastigt, och fr. o. m. 1885 satte tullstriden under ett par år sin prägel på Sveriges politiska liv. Spannmålstullarna voro själva kärnpunkten i protektionisternas program. Men programmet innebar också i andra punkter en brytning med det rådande systemet och krävde en komplettering och höjning av industrins tullskydd. En del tillfälligheter påskyndade protektionismens seger, och 1888 skedde det stora tullpolitiska systemskiftet. Spannmålstullar infördes nu och likaså en del tullar för animaliska livsmedel. Också industrins tullskydd förstärktes, i den mån franska traktaten medgav det, och när traktaten 1892 trädde ur kraft kompletterades detta skydd i de punkter, där traktaten förut lagt hinder i vägen. Principen om tullfrihet för livsmedel vilken, närmast efter engelskt föredöme, spelat så stor roll i den svenska frihandelsrörelsen, var härmed uppgiven. Också järnhanteringen blev åter tullskyddad, och likaså infördes tull för den viktiga gruppen "maskiner, redskap och verktyg". För övrigt utbredde sig tullförhöjningarna över en betydande del av de industriella positionerna i den svenska tulltaxan. I utlandet hade under tiden protektionismen gjort nya framsteg, och år 1892 slog också Frankrike in på en högprotektionistisk politik som redan tidigare hade förebådats av en del utpräglat protektionistiska åtgärder.

Genom det tullpolitiska systemskiftet rubbades i viss mån den prisrelation mellan brödsäd och animaliska produkter som var på väg att utbilda sig under 1870- och 1880-talen. Brödsäden fördyrades, om också ej med tullens hela belopp. Tullarna på animaliska livsmedel ha däremot av olika skäl haft en tämligen ringa betydelse för den inhemska produktionen.[1] Under sådana omständigheter har tullpolitiken bi-

[1] S. O. U. 1924: 37. *Åmark:* Handels- och prisöversikter rörande spannmål. *N. Wohlin:* Det svenska jordbrukets inrikes avsättningsförhållanden. Sthlm 1914.

dragit att motverka den påbörjade förskjutningen mellan brödsädesproduktion och produktionen av animaliska livsmedel. Särskilt torde detta ha varit fallet fr. o. m. 1895, vilket år brödsädestullen höjdes till det belopp som sedan oavbrutet gällde under hela tiden till krigsutbrottet. Men man får ej glömma, att tullpolitiken dock blott är en av de många faktorer som påverkat utvecklingen. Den tid det här gäller, har varit en tid av snabba tekniska framsteg inom jordbruket, och dessa framsteg ha säkerligen satt sina spår i prisutvecklingen. Samtidigt ha arbetslönerna undergått en rask stegring, vilket i hög grad påverkat jordbrukets produktionsförhållanden. Å andra sidan har kapitaltillförseln till jordbruket liksom till andra näringsgrenar underlättats. Alla dessa omständigheter ha påverkat produktionskostnaderna, och det är mycket möjligt, att deras inflytande varit ganska olika inom olika grenar av jordbrukets produktion. Det kan här vara skäl att erinra om att veteodlingen under perioden starkt vann terräng i förhållande till rågodlingen, trots att vete blev billigare i förhållande till rågen. Vad åter beträffar prisrelationen mellan animaliska och vegetabiliska produkter utvecklades den också i fortsättningen i den riktningen, att animaliska produkter fördyrades i förhållande till brödsäd, såsom framgår av följande siffror, där priserna anges i form av indextal med perioden 1881—85 som bas.[1]

	1876—80	1881—85	1886—90	1891—95	1896—00	1901—05	1906—10	1911—13
Allmän svensk prisnivå	110	100	92	89	91	97	106	115
Vete	112	100	84	81	91	89	98	99
Råg	108	100	81	91	97	98	106	110
Animaliska produkter	99	100	90	96	98	112	122	130

[1] S. O. U. 1924: 37, s. 199 ff.

Men jordbrukets utveckling sedan början av 1870-talet karaktäriserades ej blott av en omläggning i riktning mot ökad produktion av animaliska livsmedel. Det var också en stark allmän ökning av produktionen och även, såsom framgår av de tidigare anförda siffrorna, en ökning av brödsädesproduktionen, trots att den relativt förlorade terräng. Under den föregående perioden hade jordbrukets expansion i främsta rummet baserats på den starka ökningen i den odlade arealen. Det tekniska framåtskridandet hade också gjort sitt inflytande kännbart, men det var dock först mot periodens slut som utvecklingen här började visa tendenser att slå in på ett snabbare tempo. Under tiden fr. o. m. början av 1870-talet har utvecklingen däremot gått i den riktningen, att nyodlingen successivt avtagit i omfattning, medan å andra sidan framstegen i jordbrukstekniken blivit av allt större betydelse för jordbrukets produktion.

Statistiken över nyodlingens omfattning förblev länge mycket bristfällig, och det tillgängliga materialet tillåter rätt varierande slutsatser.[1] En beräkning som synes bygga på rätt plausibla antaganden, även om den självfallet endast gör anspråk på att vara en grov approximation, stannar vid den konklusionen, att tillväxten av åkerarealen under perioden 1871—90 uppgick till omkring 28 000 hektar årligen, medan siffran under åren 1891—1910 ej nådde högre än cirka 14 500 hektar.[2] Hur man än ställer sig till dessa siffror, är det dock ett tämligen obestridligt faktum, att det varit en stark nedgång i nyodlingsverksamheten. Däremot är det betydligt svårare att avgöra, vid vilken tidpunkt denna nedåtgående tendens började mera på allvar göra sig gällande. Att den var tydlig vid tiden omkring 1890, torde få anses tämligen säkert. Men med all sannolikhet har den framträtt redan tidigare. Mycket talar för att nyodlingsverksamhetens tillbakagång bör

[1] Jfr *Sundbärg*, s. 89 ff. samt Allmänna ekonomiska data rörande Sverige (Emigrationsutredningen, bil. 13, Sthlm 1912).

[2] *Sjöström*, a. a. s. 16 ff., 22.

ha gjort sig märkbar om inte förr så i samband med spannmålsprisens fall och arbetslönernas stegring. I så fall skulle det ligga nära tillhands att anta, att tillbakagången i nyodlingsverksamheten började göra sig märkbar redan under 1870-talets senare hälft, men några fullt säkra slutsatser äro här knappast möjliga.

Nyodlingarna hade i stor utsträckning om också ingalunda enbart kommit till stånd genom att ängsmark lades under plogen. I samband med nyodlingarna ökades också i hög grad den del av åkerarealen som användes för produktion av kreatursfoder. Särskilt frapperande var ökningen i vallodlingen, men också havrearealen ökades under periodens tidigare del. Rotfruktsodlingen, som dock tog i anspråk ganska begränsade arealer, befann sig i kraftig framryckning från senare delen av 1880-talet. Medan den åkerareal som var avsedd för produktion av kreatursfoder starkt utvidgades, var ökningen för brödsädesarealen mycket blygsam, och följden var, att brödsädesodlingens procentuella andel i den totala åkerarealen befann sig i sjunkande.[1] Men det måste dock medges, att statistiken ger en i någon mån överdriven bild av förskjutningen. Den ofullständighet som i viss mån karaktäriserade den äldre jordbruksstatistiken, gällde sannolikt framför allt de åkerdelar som ägnades åt produktion av kreatursfoder, medan brödsädesarealen sannolikt var riktigare angiven. Alltefter som noggrannheten i statistiken ökades, höjdes också siffran för de förstnämnda åkerområdena, vilket bidrog att pressa ner procentsiffran för brödsädesarealen. För övrigt får man naturligtvis ej glömma, att ökningen i åkerproduktionen av kreatursfoder till någon del kompenserades av minskad avkastning från den naturliga ängen, vars område ju successivt kringskars. Men å andra sidan torde ängsvården ha förbättrats, vilket i sin ordning i större eller mindre utsträckning motvägde inflytandet av arealminskningen.

[1] *Höijer,* a. a. s. 20 ff.

Medan nyodlingsverksamheten successivt minskade i omfattning, fingo däremot som sagt förbättringarna i jordbrukstekniken växande betydelse hela perioden igenom. I många fall stod säkerligen nyodlingens tillbakagång i samband med att tillgången på lämplig odlingsjord successivt försämrades. Men i stor utsträckning var det också så, att arbetslönernas stegring och förändringarna i jordbrukstekniken gjorde det mera räntabelt att söka åstadkomma en förbättring i avkastningen per arealenhet än att starta nya odlingsföretag. Det är tyvärr inte möjligt att få en verkligt adekvat bild av den förbättring i arealavkastningen som ägt rum sedan 1870-talets början. Statistiken ger närmast det intrycket att, frånsett vissa speciella odlingsgrenar, framstegen voro ganska små ända till 1900-talets andra femårsperiod. Därefter inträdde emellertid en mera märkbar ökning i hektaravkastningen. Säkerligen har dock utvecklingen varit gynnsammare, än vad statistiken ger vid handen. Nyodlingsverksamheten har utan tvivel medfört, att också en hel del jord av relativt låg kvalitet lagts under plogen, och detta har lett till att åkerns medelkvalitet i viss mån sjunkit. Riktigare skulle man kanske kunna uttrycka saken så, att den förbättrade jordbrukstekniken medfört en höjning av åkerns genomsnittliga kvalitet, men att denna höjning länge starkt motvägdes av att nyodlingen lämnade en hel del lågvärdiga tillskott till åkerarealen. Även bibehållandet av status quo i fråga om den genomsnittliga hektaravkastningen måste under dylika omständigheter betecknas som ett framsteg.[1] Men därutöver inträdde som sagt under 1900-talet en mera markerad stegring i denna genomsnittsavkastning, och utvecklingen ter sig således i det hela ganska gynnsam. Också i fråga om den animala produktionen har en i viss mån analog utveckling ägt rum. Kreatursstockens avkastning har ökats. Utgallringen av slaktdjur har blivit snabbare, och

[1] *Höijer*, a. a. s. 43; *Sjöström*, a. a. s. 88.

medelvikten ökats, mjölkavkastningen per ko har stegrats, och åtgången av mjölk vid smörproduktionen i någon mån minskats.[1]

Det är naturligtvis inte utan vidare givet, att denna ökade avkastning inom den animaliska så väl som inom den vegetabiliska produktionen är liktydig med förbättrat ekonomiskt utbyte. Men inom jordbruket likaväl som inom industrin föreligger dock en stark presumtion för att de tekniska reformerna också — i stort sett — betecknat ekonomiska framsteg. Ett av de tekniska framsteg som i särskilt hög grad satt sin prägel på jordbrukets så väl som på det övriga näringslivets utveckling, är förbättringarna i kommunikationsväsendet och framför allt järnvägarnas tillkomst. Genom att starkt underlätta tillförsel och avsättning ha järnvägarna främjat en inriktning av produktionen, som mera lämpat sig efter skiljaktigheterna i olika landsdelars naturliga förutsättningar. Samtidigt med att en vidsträcktare marknad öppnat sig för försäljningen av jordbrukets produkter, har det också blivit mycket lättare att anskaffa de förnödenheter som äro behövliga för modern jordbruksdrift, såsom konstgödsel, kraftfoder, jordbruksmaskiner och redskap av olika slag. Det var också först efter 1870 som förbrukningen av dylika artiklar fick starkare utbredning på den svenska landsbygden, och till en början gick utvecklingen i dessa avseenden ganska långsamt. Tack vare de nya, mera effektiva jordbruksredskapen och en förbättrad gödningsteknik kunde emellertid så småningom jorden bringas i en högre växtkraft. Härtill medverkade också starkt de förbättrade växtföljdsystem, som nu kommo till mera allmän användning. Viktigast var här som sagt, att kreatursskötseln och producerandet av kreatursfoder fick en mycket mera framskjuten plats inom jordbruket än förr. En omständighet som också hade ett gynnsamt inflytande på

[1] Jfr S. O. U. 1924: 38, s. 75 ff.

produktionsresultatet var, att man började få större möjligheter att anskaffa förbättrade utsäden, i den mån en mera vetenskaplig förädlingsverksamhet här kom till stånd.

Hela denna utveckling fortgick under en nära växelverkan mellan jordbruk och industri. Jordbrukets "kommersialisering" blev under periodens lopp alltmera framträdande. Ännu på 1850-talet voro det svenska jordbrukets handelsförbindelser ganska begränsade. Havreexporten uppgick — kvantitativt sett — inte ens till fullt en femtedel av det belopp som nåddes på 1870-talet, och i fråga om den sedermera så viktiga exportprodukten smör förelåg ett om också svagt importöverskott. Jordbrukets inrikes avsättningsmöjligheter återigen voro på grund av landets ringa industrialisering över huvud rätt begränsade. På 1860-talet blev "kommersialiseringen" mera framträdande; havreexporten ökade starkt, och smörexporten tog sin början, om också ännu i blygsam skala. Den inrikes marknaden växte också alltmer i omfattning; år 1870 uppgick redan den del av befolkningen som ej hänfördes till "jordbruk med binäringar", till omkring 1 150 000 personer. Tillväxten av den inrikes marknaden blev i fortsättningen av avgörande betydelse för jordbruket. År 1910 omfattade grupperna utanför "jordbruk med binäringar" omkring 2 800 000 personer. Men också de utrikes avsättningsmöjligheterna voro fortfarande av betydelse. Vid tiden för världskrigets utbrott hade visserligen havreexporten för längesedan upphört, men i stället hade exporten av animaliska livsmedel nått en långt större omfattning än vid tiden omkring 1870. Till sist bör det också erinras om en annan omständighet vilken nu liksom tidigare starkt främjade kommersialiseringen av jordbruket inom betydande delar av landet, nämligen skogshanteringen. På många håll hade det varit skogshanteringen som först brutit jordbrukets ekonomiska isolering, och den fortfor att vara en mycket viktig binäring till jordbruket.

De förbättrade kreditmöjligheter som hypoteksinrättningar,

sparbanker och banker öppnade, bidrogo i hög grad att underlätta tillförseln av det kapital, som jordbruket behövde för sin tekniska och ekonomiska modernisering. Handeln med jordbruksfastigheter tog också ett starkare uppsving än tidigare. Redan under den föregående perioden hade man kunnat märka, att många av de traditioner som förut haft stor betydelse inom jordbruket, exempelvis i fråga om arvsföljden, befunno sig i upplösning.[1] Denna utveckling fick ännu starkare omfattning under tiden efter 1870. Men trots allt kan man nog säga, att förändringarna i det svenska jordbrukets ekonomiska struktur blivit mindre, än man kanske a priori skulle ha väntat. Det förefaller, som om de förändringar i egendomsfördelning som ägt rum, skulle ha gjort sig mest gällande i fråga om storgodsen och smålägenheterna, medan däremot det stora mellanskiktet, som väsentligen sätter sin prägel på det svenska jordbruket, skulle ha påverkats i mindre grad. Medan ett betydande antal storgods blivit föremål för styckning, har antalet självständiga smålägenheter starkt tillvuxit, särskilt sedan 1900-talets början.[2] Man skulle kunna uttrycka saken så, att storgodsen förlorat terräng i förhållande till de medelstora och små gårdarna, medan återigen de smärre gårdarna och lägenheterna i viss mån vunnit terräng från de medelstora. Småbrukarrörelsen, som här satt sitt spår, har ju också som bekant erhållit stöd från statsmaktens sida. Av någon mycket ingripande betydelse ha dock som sagt förändringarna i fråga om jordens fördelning ej varit. Nu liksom tidigare är det de medelstora bondgårdarna, som i främsta rummet sätta sin prägel på det svenska jordbruket.

Större än förändringarna i jordegendomens fördelning ha förändringarna i jordbruksbefolkningens sociala gruppering varit. I ett tidigare kapitel har redan berörts den numeriska tillbakagång som under tiden sedan 1860-talet drabbat jord-

[1] Se särskilt *Wohlins* tidigare citerade arbeten.
[2] Jfr också *Sjöström*, a. a. s. 13 ff.

brukets underklasser. I samband med emigrationen och industrialiseringen ägde en fortgående minskning rum i jordbruksbefolkningens antal, en ”avfolkning” av jordbruket, som drabbade de agrara underklasserna relativt starkare än den egentliga bondeklassen. En konsekvens av denna minskning i tillgången på arbetskraft var en fortgående stegring i arbetslönen. Under 1800-talets tidigare del synas löneförhållandena inom jordbruket ha varit tämligen stabila, och under dylika förhållanden fasthöll man i stor utsträckning vid de traditionella brukningsmetoder som, utifrån vår tids förändrade ekonomiska förhållanden, te sig som ”slöseri med arbetskraft”. Under tiden fr. o. m. 1870-talet däremot började den stigande lönenivån alltmer tvinga till sparsamhet i fråga om arbetskraften, och detta innebar ett incitament att övergå till modernare brukningssystem, där man genom maskinteknik eller andra anordningar sökte minska behovet av arbetskraft. På detta sätt har lönestegringen utan tvivel i hög grad påskyndat införandet av nya brukningsmetoder. Men denna anpassning hade dock svårt att hålla jämna steg med avfolkningens fortgång, och detta bidrar att förklara, att man från jordbrukarhåll hela perioden igenom klagade starkt över brist på arbetskraft.

Den stegrade rörlighet i fråga om arbetskraften varom ”avfolkningen” bar vittne, ledde också till vissa förändringar i själva arbetsorganisationen inom jordbruket. I stort sett voro dock dessa förändringar väsentligt mindre djupgående än inom industrin. Ett iögonenfallande drag var här att systemet att uttaga arrendet för torp eller hemman i dagsverken fick starkt minskad utbredning. I och för sig var naturligtvis ett dylikt system ganska lämpligt under naturahushållningens dagar. Men under vissa förhållanden kunde dock systemet verka avgjort ogynnsamt, särskilt när dagsverksskyldighetens omfattning ej var klart begränsad, eller när legotagaren var förpliktad att vid anfordran till underpris fullgöra ett mer

eller mindre obestämt antal dagsverken utöver sin egentliga dagsverksplikt. Det är tydligt, att ett dylikt system starkt inkräktade på legotagarens frihet och bragte honom i ett tämligen kännbart beroende av jordägaren.[1] Ju mer obillig arbetsplikten tedde sig ur legotagarens synpunkt, dess sämre blev förmodligen också arbetet utfört, och varken legotagaren eller legogivaren saknade i dylika fall anledning till missnöje. När däremot dagsverksskyldigheten var fixerad och lämpligt fördelad, hade systemet säkerligen många fördelar, så länge de ekonomiska förhållandena från 1800-talets tidigare del blevo något så när orubbade.

Under tiden efter 1860-talet eller däromkring blev emellertid situationen så småningom en annan. Arbetslönen befann sig i stark stegring, och dagsverksskyldigheten tedde sig nu ur legotagarens synpunkt i en annan dager än tidigare. Det antagna värdet på dagsverksprestationerna föreföll nu för lågt, och detta gav naturligtvis anledning till missnöje. Från jordägarens synpunkt tedde sig systemet likaledes i vissa avseenden mindre tilltalande än förr. Allteftersom skogen fick ett högre värde, fingo utgifterna för torpbyggnadernas underhåll och för vedbrand till torparen större ekonomisk betydelse än förut, och dagsverksprestationerna tedde sig därför trots allt ej så billiga som det vid första påseendet kunde förefalla. Vilken betydelse man än tillmäter de synpunkter som framfördes från de olika parternas sida, var det dock tydligt att anledningarna till konflikter voro talrikare än förr. Faktiskt gick också utvecklingen som sagt därhän, att systemet med dagsverksskyldiga torp eller utgårdar fick alltmer minskad betydelse. En del torp såldes och förvandlades sålunda till självständiga lägenheter; andra indrogos under huvudgården, och i andra fall slutligen övergick man till systemet med penningarrende.

Det gamla torpsystemets tillbakagång kan i viss mån be-

[1] Jfr s. 34 ff.

tecknas som ett led i naturahushållningens fortgående upplösning. Och man märker spår av liknande tendenser också inom jordbrukets arbetsorganisation i övrigt.[1] Men naturaelementet bibehöll dock hela perioden igenom en stor betydelse, först och främst naturligtvis för den grupp av tjänstefolk som hade kost och logi hos husbonden men vidare också för statarna. Även i fråga om de arbetargrupper inom jordbruket som voro att karaktärisera såsom daglönare, förekom alltjämt understundom vissa naturatillägg till penningavlöningen. Trots allt har det dock som sagt varit en tydlig tendens att inskränka naturaelementet i jordbruksarbetarnas avlöning. I den mån detaljhandeln på landsbygden har blivit livligare utvecklad, ha också förutsättningarna för en dylik övergång till penningavlöning förbättrats. Men tungt vägande skäl ha dock gjort, att naturaavlöningen som sagt hela perioden igenom bibehöll en stark ställning. Avlöningssystemet hade ju sedan gammalt varit byggt på denna basis, och en mera genomförd övergång till penningavlöning skulle sannolikt ha medfört en stark påfrestning på jordbrukets ekonomi, utan att ändå bringa löntagarna de avsedda fördelarna.

År 1920 omfattade gruppen ”jordbruk med binäringar” enligt Sveriges officiella statistik omkring 2 600 000 personer. År 1840 synes siffran ha uppgått till omkring 2 550 000. Vid jämförelse mellan dessa siffror måste man ta hänsyn till att de ej äro exakt kommensurabla. Vid båda tidpunkterna omfattade gruppen en del befolkningselement som i mer eller mindre betydande grad ägnade sig åt andra sysselsättningar än jordbruket. På senare tid är det särskilt skogsbruket som här spelat in, tidigare därjämte i mycket hög grad hemindustriell produktion av olika slag. Det är svårt att säga, hur dessa binäringars numeriska betydelse utvecklat sig sedan 1840. Man måste också komma ihåg, att en ökning i jord-

[1] Jfr S. O. S.: Socialstatistik: Lantarbetarnas arbets- och löneförhållanden, Sthlm 1915.

bruksbefolkningens antal och i antalet yrkesutövare inom jordbruket ej med nödvändighet gå parallellt. Men även om man skulle göra det antagandet, att siffran för 1840 för att bli jämförbar med den av 1920 måste i viss mån reduceras, kvarstår dock säkerligen det resultatet, att ökningen från 1840 till 1920 varit tämligen ringa. Men samtidigt har ökningen i jordbrukets produktion kvantitativt sett varit mycket omfattande. Detta förhållande framhäver starkt den omdaningsprocess inom jordbruket som skildrats i det föregående. Det är den förbättrade tekniska och ekonomiska organisationen av jordbruket som här i första rummet spelat in. Men denna förbättring har varit på det närmaste sammanvävd med en ökad kapitalinvestering. Hur stark denna kapitalinvestering varit, är det dock ej möjligt att avgöra. Vad speciellt beträffar jordbrukets skuldsättning är det att märka, att även om uppgifterna i denna punkt vore bättre, än de faktiskt äro, kunde man ej av dem få någon säker ledning rörande förändringarna i det i jordbruket investerade kapitalet. En del av denna skuldsättning har för övrigt kommit till stånd i samband med arvskiften och egendomsköp eller för konsumtionsändamål och representerar ej tillförsel av något friskt kapital. Å andra sidan har man emellertid att räkna med den säkerligen i stort sett betydande investering som härrör från vederbörande jordbrukares eget sparande.

Vad beträffar utvecklingen av jordbruksbefolkningens välstånd, så är det naturligtvis ett problem som inte alls sammanfaller med frågan om jordbrukets avkastning, hur många beröringspunkter än dessa problem ha. Ju större betydelse kapital- och kreditförhållandena ha fått i det moderna samhället, desto mera komplicerat har det ekonomiska sambandet blivit mellan en näringsgren och dess utövare. Betydande belopp främmande kapital äro som sagt investerade inom jordbruket, men å andra sidan ha också jordbrukarna säkerligen placerat stora kapital inom andra näringsgrenar, direkt

eller genom förmedling av olika kreditinstitut. Det är omöjligt att här försöka en analys av frågan i dess helhet. Vissa hållpunkter torde dock finnas för ett allmänt omdöme om utvecklingens gång, även om ett dylikt omdöme måste få en rätt vag formulering. Först och främst kan man med tämligen stor säkerhet göra gällande att så att säga bottennivån inom jordbruket höjts. Jordbrukets underklasser ha i stort sett förlorat i relativ betydelse. Även om det är riktigt, att den ekonomiska skillnaden mellan de bättre ställda av dessa element och vissa småbondegrupper ej var särdeles stor torde dock, i genomsnitt sett, dessa underklassers decimering ha betytt en höjning av jordbruksbefolkningens ekonomiska nivå. Vidare är det ett faktum, att arbetslönerna inom jordbruket stigit, och man torde med vissa skäl kunna anse denna höjning symptomatisk för förbättringen inom jordbruksbefolkningens ekonomiskt sämst ställda skikt. Vad den egentliga bondebefolkningen angår, är det naturligtvis, av skäl som delvis redan antytts, svårare att få en allmän överblick. All sannolikhet talar dock för att läget också här vid tiden för världskrigets utbrott var väsentligt bättre än omkring 1870. Trots alla reservationer måste man anse, att produktionsutvecklingen inom jordbruket ger ett visst stöd för en dylik uppfattning, även om den ej kan anses som ett avgörande bevis. Utvecklingen av skogshanteringen, som ju i stora delar av landet är en viktig binäring till jordbruket, pekar också i denna riktning på ett ganska otvetydigt sätt. Under alla omständigheter synes man med tämligen stor säkerhet kunna göra gällande att som sagt jordbruksbefolkningens ekonomiska genomsnittsnivå under perioden 1870—1914 gått ganska kännbart uppåt.

XI

Industrialiseringens fortgång

Det statistiska material som har avseende på den svenska industrins utveckling sedan 1860- och 1870-talen är långt rikare än det som gäller perioden dessförinnan. Vad den egentliga industristatistiken angår, led den dock fortfarande länge nog av betydande brister. Viktiga industrigrenar stodo ännu vid 1890-talets början utanför statistiken. Exempelvis gällde detta sågverksindustrin och en del grupper inom livsmedelsindustrin. Dessa och andra brister göra, att en historisk framställning som syftar till att ge en mera detaljerad bild av utvecklingen, har att räkna med kännbara svårigheter. Om man däremot endast söker klargöra de stora huvudlinjerna i det historiska förloppet, göra sig materialets brister vida mindre kännbara. Med hjälp av handelsstatistiken och yrkesstatistiken kan man nu liksom för en tidigare period komplettera industristatistikens uppgifter och på så vis få en mera mångsidig och klar bild av utvecklingen.

Yrkesstatistiken har redan diskuterats i ett tidigare kapitel. Data rörande utrikeshandelns allmänna utveckling ha också i det föregående anförts. Vad som i detta sammanhang är av största intresse är emellertid en undersökning av utrikeshandelns fördelning på olika varugrupper. Vad exporten beträffar, är utvecklingen ganska lätt att överblicka. De viktigaste gruppernas exportsummor och procentuella andelar i totalexporten gestalta sig på följande sätt.

Årligen	I		II		III		IV		V	
	mill. kr.	%	mill. kr.	%	mill. kr.	%	mill. kr.	%	mill. kr.	%
1871—80	54,6	26,7	89,8	43,8	5,6	2,8	6,9	3,4	42,6	20,8
1881—90	64,5	25,0	102,0	39,6	18,1	7,0	15,0	5,8	44,5	17,2
1891—00	72,4	21,4	136,4	40,4	30,8	9,1	33,0	9,8	50,0	14,8
1901—10	65,2	14,1	162,5	35,1	72,4	15,6	62,4	13,5	85,8	18,5
1911—13	126,8	17,0	196,5	26,3	133,9	17,9	114,9	15,3	151,6	20,2
1926 . . .	154,7	10,9	260,6	18,4	414,9	29,2	203,9	14,4	307,9	21,7
1927 . . .	194,7	12,0	301,2	18,6	425,6	26,3	265,6	16,4	337,6	20,9
1928 . . .	185,9	11,8	315,4	20,0	370,5	23,5	186,0	11,8	402,0	25,5
1929 . . .	205,0	11,3	341,8	18,9	470,3	26,0	277,0	15,3	406,0	22,4

Enligt Handelsstatistiken samt S. O. U. 1924: 37 s. 88. Grupperna avse: I — produkter av jordbruk och ladugårdsskötsel, II — produkter av skogshantering och trävaruindustri, III — produkter av pappersindustri, IV — mineral och produkter därav, andra än metaller och metallarbeten, V — metaller och produkter därav.

Ännu på 1890-talet och under 1900-talets första skede hävdade trävaruhanteringen således sin avgjort ledande ställning inom Sveriges export. Så stark som på 1870-talet var dock ställningen ej längre, och redan före krigsutbrottet var den relativa nedgången påtaglig. En stark relativ nedgång uppvisar också exporten av jordbruksprodukter. Den vid periodens början så betydelsefulla havreexporten upphörde successivt, och ökningen i exporten av animaliska livsmedel var ej i längden tillräcklig för att hålla uppe gruppens procentsiffra. Den tillbakagång som tidigare ägt rum i fråga om ”metaller och produkter därav”, fortsatte under periodens förra hälft, och under 1890-talets första quinquennium var siffran så låg som 12,6 %. Under årtiondets senare del inträdde emellertid en förbättring, som stod i samband med att exporten av verkstadsprodukter, som i huvudsak ingår under denna rubrik, blev föremål för en stark uppryckning. Den del av exporten som närmast skulle motsvara Sveriges järnexport från 1800-talets förra del, är numer av jämförelsevis begränsad omfattning, och den har under de senaste åren (1926—1929) ej ens

nått upp till fullt 5 % av exporten.[1] Någon exakt jämförelse är dock ej möjlig. Sveriges nutida järnexport skiljer sig i tekniskt hänseende mycket starkt från exporten under 1800-talets förra del, som nästan uteslutande bestod av ”stångjärn” samt en tämligen begränsad kvantitet manufaktursmide. Dels spelar nu exporten av högt förädlade produkter en större roll, dels har tackjärnsexporten kommit till.[2]

Två exportgrupper som ännu på 1870-talet voro praktiskt taget nästan betydelselösa, ryckte under periodens lopp fram till mycket höga exportsiffror. Främst gäller detta om gruppen ”produkter av pappersindustri”, som återspeglar pappersmasseindustrins expansion. Mot periodens slut kunde denna grupp vissa år uppvisa den högsta exportsiffran av alla. Men också den exportkategori som rubriceras som ”mineral och produkter därav, andra än metaller och metallarbeten” har nått en stark ställning. Det är här utförseln av järnmalm som varit utslagsgivande. Även exporten av tändstickor, som bokföres under denna rubrik, har här spelat in.

Det är nu liksom förut svårare att ge en överskådlig bild av importens utveckling. Importen är mera mångsidig till sin karaktär, och det är därför inte så lätt att i en hastig översikt sammanfatta de viktigaste momenten i utvecklingen. Vissa drag äro dock tämligen iögonenfallande. Redan vid högkonjunkturen i början av 1870-talet hade de båda varugrupper som omfatta metaller och metallprodukter samt andra mineral och mineralprodukter, nått en stor betydelse och representerade under årtiondet i dess helhet sammanlagt över 18 % av den totala importen. Under den följande tiden, egentligen fr. o. m. 1890-talet, befann sig siffran i stigande och under 1900-talets första årtionde stod den vid cirka 30 %. På senare år har den på det hela taget inte avvikit särdeles starkt från

[1] Härvid har endast medräknats gruppen ”metaller, oarbetade eller till en del arbetade: järn och stål”.
[2] Jfr *Heckscher*: Sveriges järnhantering och världsmarknaden.

denna nivå men snarast legat en obetydlighet lägre. Under 1900-talets första årtionde voro de båda grupperna ungefär jämnstarka, men på de senaste åren har det snarast varit en viss förskjutning till den förras favör. Siffrorna illustrera viktiga sidor i Sveriges industriella utveckling. Mineralgruppens värdebelopp är mycket starkt påverkad av importen av stenkol och koks. Ända till krigsutbrottet befann sig denna import i kraftig framryckning. Medan den årliga importkvantiteten 1871—75 utgjorde ungefär 590 000 ton till ett beräknat värde av cirka 13,5 millioner kr. stodo siffrorna 1906—10 vid cirka 4 350 000 ton och 65,5 millioner kr. Denna stegring står uppenbarligen i mycket nära samband med industrialiseringens fortgång och kommunikationsväsendets utveckling och är i viss mån en mätare därpå. Men man får härvid ej glömma, att också andra kraftkällor än kol haft stor betydelse vid industrialiseringsprocessen, en omständighet som alltmer gjorde sig påmint mot periodens slut. Efter kriget höll sig importkvantiteten i flera år lägre än före kriget. År 1921—25 voro årssiffrorna i genomsnitt ungefär 3 540 000 ton och 101,5 millioner kr. Till en del berodde nedgången på den industriella depressionen efter kriget. Men också djupare orsaker spelade in. Nya kraftkällor, vattenkraft och flytande bränsle, hade alltmer tagits i anspråk, och motortrafiken började driva en allt starkare konkurrens med järnvägarna. Under de förbättrade konjunkturerna efter årtiondets mitt ökades importen av stenkol och koks på nytt, men även om förkrigstidens rekordsiffror nu under några år överskredos, var det dock tydligt, att det ej mer kunde vara fråga om ett återupptagande av det snabba expansionstempot från förkrigstiden.[1]

I fråga om metaller och metallprodukter har ökningen varit ganska jämn. Behovet av järn och andra metaller samt av maskiner har stigit i hög grad inom olika områden av nä-

[1] Genomsnittsimporten 1926—30 utgjorde omkring 5 440 000 ton (preliminär siffra). År 1913 hade importen nått upp till cirka 5 375 000 ton.

ringslivet, inom industrin men också inom kommunikationsväsendet och byggnadsverksamheten. Visserligen har den inhemska järnproduktionen starkt ökats, och verkstadsindustrin har nått en mycket betydande position inom Sveriges näringsliv, något som ju också klart framträdde i exportsiffrorna.[1] Men det råder här en ganska hög grad av arbetsfördelning mellan Sverige och utlandet; medan Sveriges egen produktion i ganska betydande omfattning specialiserat sig på vissa varuslag och vissa varukvaliteter, har efterfrågan i övrigt täckts genom import.[2]

Importsiffrorna ge liksom exportsiffrorna på många punkter vittnesbörd om framväxten av nya industrier eller en mer eller mindre fullständig omdaning av gamla. Stora förändringar ha också framträtt i fråga om de importgrenar, som stå i ett omedelbart samband med kommunikationsväsendet. Motortrafikens utveckling framträder naturligtvis rätt starkt i importsiffrorna. Automobiler ha i något mer än ett årtionde varit en viktig post i importen, och detsamma gäller naturligtvis bensin. Ända till krigsutbrottet voro lysoljor avgjort dominerande i fråga om mineraloljeimporten, medan nu bensin och gasolin ha ledningen, under det att gruppen lysoljor förlorat terräng. Den elektriska belysningens och motortrafikens frammarsch ha här samverkat. En ny industri som till en del står i samband med automobilismen är gummiindustrin, som på senare tid rätt starkt framträtt i importen, och det vore lätt att nämna åtskilliga andra exempel på dylika nya industrier. Samtidigt ha vissa äldre industrier relativt förlorat i betydelse. Under den föregående perioden intog såsom förut framhållits textilindustrin en framskjuten plats inom importen. Ännu på 1870- och 1880-talen omfattade

[1] Vid tiden för krigsutbrottet synes hemmamarknaden ha absorberat relativt mera av den svenska järnproduktionen än vid 1870-talets början, men fortfarande torde dock minst två tredjedelar av produktionen ha exporterats. *Heckscher,* a. a. s. 127.

[2] Hela denna situation avviker tydligen i grund från läget vid 1800-talets mitt.

”produkter av sömnads-, spinn-, stick- och vävnadsindustri” cirka 19 à 20 % av totalimporten. På senare år (1926—29) har siffran hållit sig omkring 13,5 %. Importen av textilprodukter har emellertid också till sin sammansättning förändrats rätt starkt. Här liksom i en hel del andra fall har utvecklingen influerats av många faktorer, bland dem också variationer i tullpolitiken.

Spannmålsimporten (”spannmål och produkter därav”) utgjorde under 1870-talet omkring 10 % av totalimporten. Under åren 1926—29 har siffran varierat mellan cirka 7 och 9 %. I själva verket äro emellertid siffrorna ej fullt jämförbara. På 1870-talet utgjordes spannmålsimporten huvudsakligen av vete och råg i malen och omalen form. För närvarande spela därjämte vissa slag av kreatursfoder en viktig roll, exempelvis majs, som endast i ringa utsträckning var föremål för införsel på 1870-talet. Dessutom har tullpolitiken på senaste tid påverkat siffrorna på ett alldeles speciellt sätt genom de s. k. utförselbevisen, som bidragit att pressa upp importen. I grund och botten är således importen av brödsäd nu ännu mindre i förhållande till totalimporten, jämfört med 1870-talet, än vad siffrorna utvisa. I och för sig är detta intet överraskande. Gränserna för en ökning i spannmålskonsumtionen äro alltid jämförelsevis snäva. Det har ofta framhållits, att när en familjs inkomstförhållanden förbättras, utgifterna för sådana varor som ha mera karaktär av nödvändighetsvaror, tendera att utgöra en mindre del av inkomsten än förut. I viss mån gör sig denna omständighet märkbar också i utrikeshandeln. Att jämföra spannmålsimporten under 1900-talet med motsvarande import under 1700-talet är av flera skäl ganska vanskligt. 1700-talets spannmålsimport hade en annan sammansättning än den nuvarande, och vidare voro prisnoteringarna och handelsstatistiken i dess helhet vida mera bristfälliga då än nu.[1] Kvantitativt var importen emel-

[1] Jfr emellertid s. 29.

lertid mindre än nu, även om hänsyn tas till förändringarna i folkmängden. Men det är intet tvivel om att den då spelade en avsevärt mycket större roll i importen än nu för tiden.

En varugrupp vars betydelse i importhänseende nu är väsentligt mindre än på 1870-talet, är kolonialvarorna. På 1870-talet representerade denna grupp cirka 16 % av det totala importvärdet. Under åren 1926—29 har siffran stått mellan ungefär 8 och 10 %. Denna nedgång har influerats av flera omständigheter, såsom den inhemska betsockerproduktionen, prisfall på vissa varugrupper o. s. v. I viss mån betecknande för förändringarna i levnadsvanorna är den starka ökningen i importen av färsk frukt. Denna starka ökning tillhör väsentligen 1900-talet.

Både exportens och importens utveckling vittna som sagt om industrialiseringens raska fortgång. Och ur importsiffrorna kan man också i viss mån avläsa den starka stegring av levnadsstandarden som ägt rum under perioden. Men industrialiseringen har naturligtvis också framträtt på områden, som endast stå i ringa samband med utrikeshandeln. Och i alla händelser ger naturligtvis inte handelsstatistiken någon exakt bild av olika industrigrenars betydelse inom landets produktion. I denna punkt skulle man kunna vänta att få säkrare ledning av industristatistiken. Emellertid var denna gren av statistiken som sagt länge tämligen ofullständig, och rent tekniskt sett har den ju också av naturliga skäl varit mycket svårare att organisera än handelsstatistiken. Det är därför svårt att få verkligt jämförbara serier, som sträcka sig längre tillbaka i tiden. Följande siffror över antalet yrkesidkare inom industrin torde dock i varje fall kunna belysa *en* viktig sida av den industriella utvecklingen. Siffrorna innefatta ”såväl arbetar- och förvaltningspersonal inom industrin som hantverkare och hantverksarbetare”. Också arbetare inom skogsbruket ingå i siffrorna.[1]

[1] S. O. U. 1924: 37, s. 76.

År	Samtliga yrkesidkare	Därav inom egentlig fabriksindustri och bergshantering
1880	240 000	145 000
1890	320 000	210 000
1900	470 000	335 000
1910	620 000	400 000

År 1913 fördelade sig arbetarna inom den i industristatistiken redovisade industrin, d. v. s. med principiellt uteslutande av den hantverksmässiga produktionen och den egentliga småindustrin, på följande sätt på olika industrigrenar:

Malmbrytning	13 581
Metall- och maskinindustri	97 070
Jord och stenindustri	44 189
Träindustri	57 680
Pappersmasse- och papperstillverkning	23 522
Grafisk och diverse pappersindustri	13 763
Livsmedelsindustri	35 868
Textil- och beklädnadsindustri	43 755
Läder-, hår- och gummivaruindustri	12 835
Kemisk-teknisk industri	14 398
Kraft-, belysnings- och vattenverk	4 083
Summa arbetare	360 744

Det är klart, att arbetarantalet inte är någon idealisk mätare på industrins tillväxt i produktionsstyrka. Den moderna tekniska och ekonomiska utvecklingen har ju — om också i ganska växlande grad i olika industrier och i olika länder — inneburit att kapitalet kommit att spela allt större roll i produktionen. Statistiken över arbetarantalet ger därför inte någon adekvat bild av industrins utveckling. Särskilt påfallande blir detta förhållande, om man granskar utvecklingen under tiden efter kriget. ”Rationaliseringen” har som bekant i rätt hög grad satt sin prägel på denna period. Produktionen har ökats i betydande grad, men ännu 1927 var arbetarantalet något lägre än 1920. Delvis beror denna utveckling på att det,

tack vare tekniska och organisatoriska framsteg, blivit möjligt att mera effektivt utnyttja arbetskraften, men delvis också på att arbetskraften ersatts med maskinkraft. De faktorer som sålunda varit i verksamhet under efterkrigsperioden, ha också gjort sig starkt märkbara dessförinnan, även om deras inflytande då ej var *så* starkt framträdande som på senare tid. Uppgifter rörande värdet av den svenska fabriksindustrins produktion föreligga redan från en mycket tidig period. Men detta material är synnerligen vanskligt att bearbeta. I varje fall är det dock intet som helst tvivel om att den svenska industrins produktion under den här ifrågavarande perioden — d. v. s. från tiden omkring 1870 — ökats väsentligt mycket snabbare än arbetarantalet. Det är ju denna tid som innefattar maskinteknikens och fabrikssystemets definitiva seger inom den svenska industrin. Tekniskt och ekonomiskt har industrin organiserats på en ny basis, och kapitalet har som sagt kommit att spela allt större roll i produktionen. Utvecklingen under periodens senare del belyses i viss mån av statistiken över inom industrin använd drivkraft. Det är först från slutet av 1890-talet som en användbar statistik här föreligger, och även därefter kan statistiken endast ge en ungefärlig bild av utvecklingen. Enligt dessa siffror skulle de inom industrin och bergshanteringen använda primärmotorernas styrka i effektiva hästkrafter ha gestaltat sig på följande sätt (avrundade tusental):

År	Antal hästkrafter	År	Antal hästkrafter	År	Antal hästkrafter
1897	330	1913	1 139	1928	2 135
1907	700	1920	1 690	1929	2 226

Redan tidigt hade vattenkraften varit av betydelse inom den svenska industrin, framför allt inom järnhanteringen och sågverksindustrin. I mån av mekaniseringens framträngande ökades vattenkraftens betydelse. Ångmaskinen hade dock redan under 1800-talets förra hälft börjat i någon mån konkur-

rera med vattenkraften, bl. a. också inom textilindustrin. Omkring mitten av århundradet begynte en kraftigare utveckling av ångtekniken, och bl. a. var det nu som ångsågen började få sin stora betydelse för den svenska trävaruindustrin. Men under 1800-talets senare del blev det också möjligt att tillgodogöra sig vattenkraften på vida bättre sätt än förut genom nya tekniska anordningar, som möjliggjorde utvinnandet av större kraftbelopp. Detta var av stor betydelse vid den koncentration av driften som blev alltmer framträdande inom industrin under denna tid.

Mot århundradets slut stod man inför ett nytt skede i kraftfrågans utveckling, elektricitetens tidevarv, som också skulle leda till ofantligt vidgade användningsmöjligheter för den svenska vattenkraften.

Mekaniseringens fortgång har i allmänhet varit liktydig med ökat framträngande för fabrikssystemet. En del nya industrier ha tillkommit som från början varit organiserade i fabriksmässig drift; i andra fall har fabrikssystemet inträngt inom näringsgrenar som förut drivits i hantverksmässiga former. I 1876 års tullkommittés betänkande får man en viss föreställning om hur läget vid tiden omkring 1880 uppfattades i hantverkskretsar. Man klagade här över att en hel del gamla hantverksyrken antingen redan gått under eller hotades av en övermäktig konkurrens från in- eller utländska fabriker. Några exempel kunna belysa klagomålens art. ”Hattmakarne hade nu upphört med att driva sitt yrke; de voro nu försäljare av utländska hattar. — — Med snickare börja timmermän tävla, sedan allt det till byggnadssnickeriet hörande, som fordrar större skicklighet att utföra, tages från snickerifabriker. På samma sätt hade det gått med en mängd andra yrkesidkare, såsom: tenngjutare, gelbgjutare, bleck- och kopparslagare, låssmeder, karduansmakare, snörmakare m. fl.”[1] I fråga om skomakeriyrket hade införandet av symaskiner

[1] Betänkande av år 1882, Sthlm 1882, I, s. 108, 106 ff.

1865—67 medfört ”en tryckande arbetsbrist, som dock småningom utjämnades, därigenom att en del arbetare övergingo till andra yrken”. Hotet från utländska skofabriker hade också blivit allt starkare.

Det är klart, att de uttalanden som sålunda återgivits, voro i någon mån färgade. Men också andra uppgifter visa, att hantverket nu starkare än förr hade känning av fabriksindustrins konkurrens. Det verkligt kritiska skedet började dock först något senare, och flera av de ledande gamla hantverksyrkena blevo nu mer eller mindre starkt omformade. Detta gäller bl. a., för att ta ett känt exempel, skomakeriyrket. De symaskiner som efter århundradets mitt började komma till användning inom yrket, voro till en början jämförelsevis billiga och kunde därför också få spridning till de mindre verkstäderna. Så småningom blev emellertid den maskinella utrustningen av dyrbarare karaktär, och den ena arbetsprocessen efter den andra mekaniserades. I samband härmed ökades hantverkets svårigheter, och marken bereddes för fabrikssystemet. Den första svenska skofabriken anlades 1873, men det var först på 1890-talet som fabriksindustrin började vinna starkare terräng.[1] Konfektionsindustrin hör också till de industrigrenar som gjort allvarligt intrång inom gamla hantverksyrken. Den starka framryckningen daterar sig här från slutet av 1890-talet och början av 1900-talet. Gränsen mellan förlagssystem och fabrikssystem har emellertid här varit ganska flytande, och fortfarande spela hemarbetarna en stor roll inom industrin.

Om förlagssystemet vid sidan av den fabriksmässiga organisationen vunnit terräng inom konfektionsindustrin, så har det i stället på flera andra håll trängts mer eller mindre tillbaka av fabriksindustrin. Detta gäller speciellt det område, där förlagssystemet under 1800-talets tidigare del hade sin starkaste ställning, textilindustrin, låt vara att förlagssyste-

[1] *W. Smith:* Den svenska skoindustrien, Sthlm 1925 (S. O. U. 1925: 3).

met här fortfarande spelar en viss om också tämligen blygsam roll. Också Eskilstunaindustrin reorganiserades nu i samband med att maskintekniken vann starkare insteg, särskilt fr. o. m. 1870-talet.

Men fabriksindustrin vann också terräng på bekostnad av den mera självständiga hemindustriella produktion som bedrivits som binäring till jordbruket. ”Jordbrukets avfolkning” gjorde, att allt mindre arbetskraft stod till förfogande för dylik produktion. Familjerna inom jordbruksbefolkningen voro ej längre så stora som förr. Barnen sökte sig tidigare bort från hemmen såsom emigranter eller till de nya utkomstmöjligheter som industrin och närstående yrkesgrenar öppnade. Den stigande lönenivån gjorde också, att bondebefolkningen måste företa kännbara inskränkningar i användningen av främmande arbetskraft. Följden blev som sagt, att den hemindustriella produktionen inom jordbruket alltmer inskränktes. Härtill medverkade emellertid också i hög grad, att konkurrensen med den fabriksgjorda varan blev allt hårdare.

Det är lätt att inom en mängd andra näringsgrenar påvisa, hur fabriksindustrin trängde undan äldre produktionssystem, det ”självständiga” hantverket eller de hemindustriella produktionsformerna. Inom vissa av livsmedelsindustrierna har ju hantverket fortfarande mycket stor betydelse. Men också här har dock stordriften ofta vunnit en stigande betydelse vid sidan av den hantverksmässiga produktionen. Hela byggnadsverksamheten slutligen och de viktiga industrigrenar som äro mer eller mindre nära förbundna med den, ha i väsentlig grad fått en annan och mera storindustriell organisation än tidigare.

Det är emellertid lätt att överdriva hantverkets tillbakagång. Först och främst är det naturligtvis i viss mån en smakfråga, var man bör dra gränsen mellan hantverk och industri i trängre mening. Och det måste utan tvivel medges,

att industristatistiken också innefattar en del företag av tämligen hantverksmässig karaktär. Å andra sidan är naturligtvis inte hela den del av yrkesutövarna inom den befolkningsstatistiska gruppen "industri och bergsbruk (inklusive hantverk)" som ej återfinnes i industristatistiken, att beteckna såsom hörande till hantverkets grupp, ekonomiskt sett. I varje fall är det dock klart, att hantverkets tillbakagång inte är att betrakta som en absolut tillbakagång utan som en relativ. Om hantverket förlorat betydande områden, så har det i stället vunnit terräng i viss utsträckning på egenhushållningens bekostnad, fast det också här är fabriksindustrin som skördat den största vinsten. Något statistiskt mått på hantverkets utveckling är det knappast möjligt att få. Visserligen existerar det rätt mycket siffermaterial för belysning av frågan, men det är behäftat med allvarliga brister. I den mån man kan dra några slutsatser av materialet, ger det dock belägg för att hantverket ingalunda gått tillbaka numerärt sett. Men även om man sålunda kommer till det resultatet, att antalet yrkesutövare inom hantverket inte är litet, är det naturligtvis alldeles förfelat att jämföra denna siffra med antalet yrkesutövare inom fabriksindustrin och lägga jämförelsen till grund för en uppskattning av de båda produktionssystemens inbördes betydelse. Det karaktäristiska för hantverket är ju just att kapitalet, maskiner o. d., här spelar en så begränsad roll, medan läget inom fabriksindustrin är helt annorlunda. Fabriksindustrins produktion är därför vida större jämfört med hantverkets, än vad som framgår av en sammanställning av antalet yrkesutövare inom de båda grupperna.

Liksom industrin i trängre mening är ekonomiskt mera betydande än hantverket, är också storindustrin av större betydelse än småindustrin. I stor utsträckning är det samma orsakskomplex som gör sig gällande i båda fallen. Maskinteknikens utveckling har mycket ofta, om också ingalunda alltid, medfört att de större anläggningarna arbetat billigare

än de mindre, att den anläggningstyp som ur produktionskostnadssynpunkt inneburit ett "ekonomiskt optimum" varit liktydig med drift i ganska stor skala. Det är här närmast fråga om "teknisk koncentration", d. v. s. utvidgningen av själva fabriksanläggningarnas produktionsskala. Vid sidan härav har man emellertid också att räkna med koncentration i mera finansiell bemärkelse, innebärande att flera tekniska enheter sammanföras under gemensam ledning. Gränsen mellan teknisk och finansiell koncentration är naturligtvis långt ifrån skarp, och de båda koncentrationstyperna gripa i viss utsträckning över i varandra. Trots allt är dock distinktionen tillräckligt klar för att vara av nytta vid en analys av näringslivets och speciellt industrins organisation.

Att den tekniska koncentrationen spelar en stor roll inom industrin framgår i viss mån redan av de siffror som meddelats, rörande aktiebolagsväsendets spridning inom industrin. Visserligen belysa dessa siffror närmast den finansiella koncentrationen och även den ganska bristfälligt, men de torde också i viss mån kunna tolkas som ett bevis på att driftenheternas storleksskala utvidgats på ett sätt som krävt betydande kapitalbelopp och härigenom befordrat aktiebolagsväsendets spridning. En något mera konkret bild av situationen erhålles genom industristatistikens uppgifter rörande den procentuella grupperingen av arbetsställena enligt arbetarantalet.[1] Det totala arbetarantalet inom industrin fördelade sig år 1925 på följande sätt på arbetsställen av olika storlek.

Arbetarstammens procentuella fördelning på fabriker med nedanstående antal arbetare						
t. o. m. 10	11—50	51—100	101—200	201—500	501—1000	över 1000
7,2 %	20,4 %	12,0 %	16,2 %	25,3 %	9,9 %	9,0 %

[1] Jfr också *N. Wohlin:* Driftkoncentrationen i svensk fabriksindustri, Sthlm 1915.

Omkring 60 % av arbetarna voro således sysselsatta vid arbetsställen med över 100 arbetare. Det är naturligtvis klart, att den procentuella fördelningen i viss mån blir beroende på hur gränsen dras mellan industri och hantverk. Sättes gränsen lågt, bidrar det att i någon mån pressa upp siffran för den lägsta gruppen. Denna omständighet är dock i praktiken av mindre betydelse. Viktigare är, att fördelningen ej gör rättvisa åt industrins kapitalkoncentration. En gruppering efter produktionsvärdet, i den mån en sådan gruppering är möjlig, är ägnad att i långt högre grad understryka betydelsen av stordriften inom industrin. Bl. a. framträder ju först genom en dylik gruppering maskinernas insats i produktionen.

*

Det är omöjligt att i denna kortfattade översikt ge någon detaljerad framställning av den svenska industrins utveckling. Det kan endast bli fråga om att framhålla några särskilt karaktäristiska och betydelsefulla drag.

Av de siffror som redan anförts framgår det, att de svenska metall- och skogsindustrierna under periodens lopp genomgått en ganska ingripande omvandling. Vid sidan av sågverksindustrin har pappersmasse- och pappersindustrierna ryckt fram till allt större betydelse. Fullt ut lika djupgående äro förändringarna på bergsbrukets och metallindustrins område. Särskilt framträdande äro här verkstadsindustrins revolutionerande utveckling samt gruvdriftens expansion. Men också järnhanteringen i trängre mening har såsom redan framhållits i hög grad förändrat sin karaktär.

Vid periodens början stod trävaruhanteringen som den ojämförligt ledande bland de svenska exportindustrierna. Ångsågens införande och flottledernas fortgående utbyggande hade lagt grunden till en storindustriell utveckling av såg-

verksrörelsen, och allt större och större delar av de svenska skogsområdena hade dragits under dess inflytande. Exportsiffrorna stego med stor hastighet, och under 1870-talets första femårsperiod var utförseln av sågade och hyvlade trävaror ungefär sju gånger så stor som trettio år tidigare. Den totala trävaruexporten synes under 1871—75 i genomsnitt ha uppgått till omkring 3 300 000 kbm. årligen, varav sågade och hyvlade varor utgjorde cirka 2 225 000 kbm.[1] Ökningen fortgick raskt också under de närmast följande årtiondena, och under senare delen av 1890-talet stod den totala trävaruexporten i genomsnitt vid 6 822 000 kbm. Därmed hade emellertid den snabba ökningen i exportkvantiteten nått sin avslutning, och genomsnittssiffrorna sjönko t. o. m. något från den höga nivån vid 1890-talets slut. I fråga om den ojämförligt viktigaste trävarugruppen ”plankor, bräder m. m. av furu eller gran, ohyvlade och hyvlade” ge följande siffror en bild av utvecklingen (tusental kbm.):

Årligen	Export-kvantitet	Årligen	Export-kvantitet
1871—75	2 329	1901—05	4 905
1876—80	2 763	1906—10	4 506
1881—85	3 466	1911—15	4 722
1886—90	4 039	1916—20	4 191
1891—95	4 521	1921—25	4 257
1896—00	5 211	1926—30[2]	4 917

Också här framträder mycket starkt stagnationen sedan 1900-talets början.[3] I grund och botten äro emellertid kvantitetssiffrorna från periodens början och slut ej fullt jämförbara. De förändringar som ägt rum, ha framför allt gått i den riktningen, att en allt större del av exportens värdesumma kommit att utgöras av mera bearbetade varor; spe-

[1] Översikt s. 197 ff.
[2] Siffrorna för denna femårsperiod äro preliminära.
[3] Sedan mitten av 1890-talet föreligger också produktionsstatistik för sågverksindustrin, men den allmänna bild som denna statistik ger, avviker ej i väsentlig grad från handelsstatistiken.

ciellt ha de hyvlade varorna under periodens lopp blivit en mycket viktig post inom exporten.

Det var under den nu ifrågavarande perioden som skogsvården började få en starkare utveckling och så småningom också vinna insteg i de avlägsnare delarna av de stora svenska skogsdistrikten. Det påpekades ju redan under 1800-talets tidigare del, att skogsvården gestaltat sig gynnsammast i bergslagstrakterna eller över huvud i de delar av landet, där skogen hade sitt högsta värde. Så länge skogen hade ett mycket lågt värde var det i själva verket en ganska tvivelaktig ekonomi att göra några större uppoffringar för skogsvård. Men när skogen i och med sågverksindustrins genombrott hastigt blev en värdefull tillgång i stora delar av landet, där den förut stått i mycket lågt pris, blevo också förutsättningarna för skogsvården annorlunda. Järnvägarna och över huvud de förbättrade kommunikationerna gjorde dessutom, att också de klenare virkesdimensionerna fingo vidgade avsättningsmöjligheter. Träkolningen blev lönande också i en del områden, där den tidigare på grund av transportsvårigheterna saknat ekonomiska förutsättningar. Dessa avsättningsmöjligheter för klenskogen voro av stort värde ur skogsvårdssynpunkt, och de hade i hög grad medverkat till att sedan gammalt hålla bergslagernas skogsvård på en relativt hög nivå. Men den verkligt avgörande förändringen kom dock först med pappersmasseindustrin. Denna nya industri utvecklade sig hastigt till att bli en mycket betydande virkeskonsument och en allvarlig konkurrent med bl. a. också träkolsindustrin i fråga om skogstillgångarna.[1]

Prisstegringen på skogen var som sagt den grundläggande förutsättningen för att en skogsvård efter moderna linjer skulle kunna komma till stånd. Men den var dock ej tillräcklig för att garantera en dylik utveckling. Den relativt plöts-

[1] Den konkurrens om skogen som den gamla regleringspolitiken sökt förebygga, framträdde således allt starkare.

liga värdeökning som stora skogsområden blevo föremål för under de stora trävarukonjunkturerna fr. o. m. 1850-talet, ledde utan tvivel i många fall till verklig rovdrift. Man köpte hemman eller avverkningsrättigheter för att inhösta en hastig vinst, och så snart kapitalet åter hade blivit frigjort genom avverkning och försäljning av skogen, skyndade man att investera det i nya affärer av samma slag utan någon tanke på att trygga återväxten i de avverkade områdena. Det var först sedan konkurrensen om skogen blivit livligare, och priserna i någon mån börjat stabilisera sig, som skogshanteringen bragtes på en mera solid basis. Tillfällena till hastiga en-gångs-vinster minskades, och i stället började man mera intressera sig för en kontinuerlig skogsdrift med planmässigt sörjande för återväxten.

En ledande ställning fingo här de stora sågverksföretagen. När konkurrensen om skogarna begynte göra sig mera märkbar, från 1840-talet och framåt, sökte sågverken i stigande omfattning trygga råvaruanskaffningen genom att tillförsäkra sig dispositionen över vidsträckta skogsområden. Särskilt gouterade voro härvid mångåriga, vanligen femtioåriga avverkningskontrakt. Dylika kontrakt voro i stort sett knappast tilltalande ur skogsvårdssynpunkt. Innehavaren av avverkningsrätten kunde knappast väntas ha något livligare intresse av att sörja för en återväxt, som han ej kunde vara säker på att själv få skörda fördelarna av. Systemet gav dessutom många anledningar till misshälligheter mellan jordägaren och innehavaren av avverkningsrätten. Så småningom började också lagstiftningen vidta inskränkningar i fråga om rätten att avsluta dylika överenskommelser beträffande avverkningen. Vid den tiden hade sågverksföretagen emellertid alltmer börjat övergå till att inköpa de skogsfastigheter som de ansågo sig behöva för sin drift och för att trygga råvarutillgången. Ur skogsvårdssynpunkt var det nya systemet utan tvivel att föredra, och de stora domäner som på detta vis

koncentrerades i sågverksbolagens händer, ha av allt att döma skötts väsentligt bättre än vad som skulle ha blivit fallet, om skogen fortfarit att vara splittrad på många händer. Tack vare sina betydande ekonomiska resurser och sin tillgång på skolade krafter ha de stora bolagen haft mycket gynnsamma förutsättningar att genomföra en väl ordnad skogsvård. Detta hindrade ej, att jordkoncentrationen ur andra synpunkter kunde ge anledning till en del betänkligheter, detta speciellt med hänsyn till jordbruksdriftens upprätthållande å de med bolagsdomänerna införlivade hemmanen och med hänsyn till åbornas ställning. Det har ej varit någon lätt sak att avväga de olika intressena mot varandra. Resultatet av diskussionen har emellertid som bekant blivit skarpa restriktioner mot bolagens jordförvärv.

Från början av innevarande århundrade har som sagt sågverksindustrins expansion rent kvantitativt sett stagnerat. Det är naturligtvis svårt att veta, hur trävarumarknaden skulle ha kommit att i fortsättningen gestalta sig, om världskriget och de därmed i nära sammanhang stående ekonomiska rubbningarna under efterkrigstiden ej kommit emellan. Under alla omständigheter var det dock ett trygghetsmoment, att den svenska skogshanteringen ej förblev så ensidigt inriktad på sågverkshanteringen som tidigare. Träkolningen förblev visserligen nu liksom förut ett stöd för skogshanteringen i vissa delar av landet, och dess område hade som sagt i kännbar grad utvidgats. Men hur betydande träkolskonsumtionen än hade tett sig under tider då primitiva transportmetoder i hög grad inskränkte omfattningen av de skogar som kunde med fördel exploateras, var det dock numera, sedan de tillgängliga skogstillgångarna ökat så enormt, uppenbart, att träkolningen ej längre kunde vara någon faktor av första rangens betydelse på trävarumarknaden. Den svenska järnhanteringens expansion, hur betydande den än var, hade på intet sätt kunnat hålla jämna steg med tillväxten i de exploa-

terbara skogstillgångarna. Det var som sagt i stället en nyskapad produktionsgren, pappersmasseindustrin, som mot århundradets slut alltmer började göra sitt inflytande gällande och i åtskilliga hänseenden skapa nya förutsättningar för skogshushållningen.[1]

Redan i slutet på 1850-talet fick Sverige sitt första träsliperi, men det dröjde ännu rätt länge, innan industrin fick någon större omfattning. Först under senare delen av följande årtionde kommo nya sliperianläggningar till stånd, och på 1870-talet började tillverkningen av kemisk massa. Först så småningom skapades de förutsättningar, på vilka industrins senare hastiga tillväxt väsentligen byggde. Först och främst förbättrades successivt tillverkningsmetoderna, och härvid gjorde också svenska tekniker synnerligen viktiga insatser, speciellt i fråga om framställningen av kemisk massa. Genom att på detta sätt förbilliga produktionskostnaderna skapade denna liksom så många andra nya industrier i viss mån själv sin marknad. Men också andra omständigheter spelade här in. Konsumtionen av papper visade redan före den nya tekniken starka tendenser till ökning. Tidningsväsendets uppblomstring var en av de faktorer som här gjorde sig starkt kännbara. Men också i övrigt växte papperskonsumtionen i snabb takt. De råvaruresurser som tidigare stått till förfogande, d. v. s. huvudsakligen lump, visade sig alltmer otillräckliga, och problemet att skapa nya råvarutillgångar hade blivit alltmer aktuellt. Men det var dock först under 1800-talets senare årtionden som efterfrågan efter papper nådde så stora proportioner, att förutsättningar förelågo för att de nya pappersmasseindustrierna skulle utvecklas till internationella storindustrier.

Under den svåra lågkonjunkturen i slutet av 1870-talet drabbades också den svenska pappersmasseindustrin av en

[1] Den svenska cellulosaindustriens utveckling och nationalekonomiska betydelse. Festskrift utg. av Svenska cellulosaföreningen. Sthlm 1918.

kännbar depression. Under 1880-talet förbättrades emellertid läget, och på 1890-talet hade industrin redan nått ganska betydande omfattning. I likhet med sågverksrörelsen har också inom pappersmasseindustrin tyngdpunkten geografiskt sett alltmera förskjutits mot norr. Till en början hade Älvsborgs län ledningen. I slutet av 1880-talet hade Värmlands län kommit främst, men vid tiden för världskrigets utbrott var det Västernorrlands län som innehade första platsen, närmast följt av Värmlands län och av Gävleborgs län, som redan jämförelsevis tidigt nått en betydande ställning inom industrin. I Norrland och Dalarna tillverkades år 1896 endast cirka en fjärdedel av den totala produktionskvantiteten men år 1913 åtskilligt mer än hälften.[1] Allt fler av de stora sågverksbolagen började driva pappersmassefabrikation vid sidan av sågverksrörelsen. Härigenom har det skapats vida större möjligheter att utnyttja avfallsprodukterna vid sågarna. Och vidare har den ur skogsvårdssynpunkt önskvärda gallringen av skogarna kunnat genomföras med långt bättre ekonomiskt utbyte än förr. Följande siffror ge en bild av produktionsutvecklingen.

Tillverkning av pappersmassa åren 1871—1929.[2]

Årligen	Tusental ton	Årligen	Tusental ton		Årligen	Tusental ton	
			Kem.	Mek.		Kem.	Mek.
1871—75	6,4	1896—00	139,3	120,4	1921—25	1 023,0	352,9
1876—80	11,7	1901—05	273,1	157,3	1927	1 579,5	523,7
1881—85	23,5	1906—10	499,0	220,1	1928	1 359,0	540,6
1886—90	62,1	1911—15	831,2	293,1	1929	1 882,1	658,3
1891—95	153,5	1916—20	809,5	293,8			

I samband med pappersmasseindustrins utveckling har också pappersindustrin haft ett starkt uppsving. Papperstillverk-

[1] S. O. S.: Industri 1913, s. 30. I fråga om pappersproduktionen är däremot södra och mellersta Sverige dominerande.

[2] Siffrorna före och efter 1896 äro ej exakt jämförbara. Översikt s. 208 ff.

ningen är en mycket gammal produktionsgren i Sverige. Men den var före pappersmasseindustrins tillkomst en industri som nästan uteslutande var hänvisad till hemmamarknaden. Under 1800-talets förra del kunde Sverige också i det väsentliga anses som självförsörjande i fråga om papper, och importen spelade inte någon större roll. Men hemmamarknadens konsumtionsförmåga var på den tiden mycket begränsad. År 1845 beräknades pappersindustrins produktion uppgå till ett värde av ungefär 1 100 000 kr. Pappersbrukens antal var samtidigt 87, och den genomsnittliga produktionen per bruk räknat således mycket ringa.[1] De begränsade avsättningsmöjligheterna förhindrade en storindustriell utveckling, och utsikterna att upparbeta en export tedde sig ej ljusa. I och med trämasseindustrins tillkomst förändrades emellertid situationen, och pappersindustrin utvecklade sig nu efterhand till en exportindustri av stor betydelse. Ännu under förra delen av 1860-talet förblev läget dock i stort sett det gamla, och import och export tycks fortfarande ha vägt något så när jämnt. Hemmamarknadens konsumtionsförmåga hade visserligen ökats — den uppgick nu till nära 3 millioner kr. om året — men gav dock ej rum för någon storindustriell utveckling.[2] Under senare delen av årtiondet började exporten bli något livligare, och under de följande årtiondena blev denna utveckling alltmera markerad. Enligt den officiella statistiken skulle det årliga exportöverskottet i fråga om papp och papper under tiden 1906—10 ha uppgått till 26 à 27 millioner kr., medan hemmamarknadens konsumtion steg till cirka 20 millioner kr. År 1921—25 voro motsvarande siffror ungefär 110 och 50 millioner kr. Hur bristfälliga siffrorna än äro, och hur

[1] Kommerskollegii berättelse om fabrikernas och manufakturernas ställning år 1845. Jfr *S. Ambrosiani:* Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt (Molæ chartariæ suecanæ, I, Sthlm 1923, s. 65 ff).

[2] Värdeuppgifterna göra sannolikt,"att de c:a 80 fabriker, som drevos åren 1861—1865, tillsammans icke förmådde åstadkomma mer än högst tio tusen ton papper årligen, eller ungefär vad en medelstor fabrik numera ensam lämnar". *E. Bosæus:* Anteckningar om nutidens svenska pappersindustri, s. 147 (Molæ chartariæ suecanæ, II).

starkt deras jämförbarhet i fråga om olika perioder än influeras av förändringar i varuvärdena samt i de statistiska metoderna, är det dock tydligt, att det varit en enorm stegring också i hemmamarknadens konsumtionsförmåga.

Utvecklingen av pappersindustrin har medfört en stark koncentration. Det redovisade antalet pappersbruk (år 1929 77) är t. o. m. något mindre än 1845, trots den starka produktionsökningen. Men industrin har också blivit föremål för en stark integration. Pappersbruken ha i ett stort antal fall förbundits med pappersmassefabriker och således kunnat arbeta med egen råvara. En mycket betydande del av pappersmasseproduktionen har dock exporterats i oförädlat skick.

Vid den tid då Sveriges skogsindustri började ledas in på nya banor genom pappersmasseindustrins tillkomst, stod också det svenska bergsbruket inför en ny period i sin historia. Ännu vid 1860-talets slut hade järnhanteringen trots alla förändringar bevarat mycket av sin gamla karaktär. Ännu alltjämt var den i stor utsträckning organiserad i jämförelsevis smådriftsmässiga former. De tekniska förändringar som genomförts under den föregående perioden hade utan tvivel bidragit att framkalla kännbara koncentrationstendenser, men de hade ännu ej varit av omvälvande karaktär. Den gamla ”brukskulturen”, sådan den socialt och ekonomiskt utformat sig under de föregående hundra åren, levde ännu i stor utsträckning kvar.

Trots alla framsteg under de senast förflutna årtiondena, återfann man inom gruvdriften alltjämt inte så obetydliga lämningar av mer ålderdomliga organisationsformer. Antalet arbetare vid järngruvorna var visserligen enligt statistiken inte litet, under åren 1866—70 i medeltal ungefär 4 600 och under 1871—75 omkring 6 450. Under åren 1906—10 hade siffran ej stigit högre än till 10 100, och på senare tid har den i varje fall ej överskridit detta belopp.[1] Detta i trots av den

[1] Översikt s. 266.

enorma ökningen i malmproduktionen, som 1906—10 var ungefär åtta à nio gånger så stor som under 1860-talets senare del och därefter ytterligare starkt stigit. Antalet arbetade gruvor har samtidigt sjunkit rätt kännbart och har på senare år varit ungefär hälften av siffran för 1871—75, vilken visserligen betecknade en toppunkt.[1] Gruvdriften har således under de senaste sextio à sjuttio åren blivit långt mera koncentrerad och stordriftsmässig.[2] Maskintekniken har också inom gruvdriften kommit att få vida större betydelse än tidigare. Det är under sådana omständigheter naturligt, att arbetarantalet ökats långt svagare än produktionen. De relativt höga arbetarsiffrorna från periodens början kunna dock — om de över huvud äro tillförlitliga — måhända anses tyda på att driften under denna tid var i rätt hög grad intermittent, att gruvorna med andra ord ofta endast bearbetades under en stundom rätt kort del av året. Att ett dylikt system tidigare tillämpats i inte ringa utsträckning är ju också ett faktum.

Även i fråga om tackjärnstillverkningen hade den traditionella smådriften starkt fotfäste ännu vid 1860-talets slut. Produktionen per masugn hade emellertid ökats inte så litet, från 436 ton årligen under tiden 1833—35 till något över 1 000 ton vid mitten av 1860-talet, dels genom att masugnarna blivit större, dels genom att driften utsträckts över en större del av året. På 1860-talet började också antalet i gång varande masugnar visa tendens att avta, men det var först under depressionen i slutet av 1870-talet och under 1880-talet som denna tendens blev mera prononcerad. Medan antalet under 1860-talets senare femårsperiod i genomsnitt utgjort 212, hade siffran 1906—10 sjunkit till 120 och har på senare år stått ännu väsentligt mycket lägre. Tackjärnsproduktionen åter har utvecklat sig på följande sätt (i tusental ton):

[1] Översikt s. 266.
[2] De lappländska gruvornas speciella förutsättningar ha naturligtvis påverkat utvecklingen.

Årligen	Tackjärns-produktion	Årligen	Tackjärns-produktion	Årligen	Tackjärns-produktion
1871—75. .	332	1891—95. .	471	1911—15. .	693
1876—80. .	362	1896—00. .	518	1916—20. .	658
1881—85. .	429	1901—05. .	528	1921—25. .	361
1886—90. .	447	1906—10. .	567	1926—30. .	445[1]

Den ogynnsamma utvecklingen efter kriget beror dels på depressionen, dels på tekniska förändringar som gjort, att tackjärn fått mindre betydelse än förut såsom utgångsmaterial vid ståltillverkningen. Utvecklingen sedan 1860-talet har involverat en ytterligare och mycket framträdande stegring i årsproduktionen per masugn räknat. Under tiden 1911—15 stod den i genomsnitt vid 5 923 ton. Samtidigt har också produktionen omorganiserats i andra hänseenden. Framför allt har integrationen blivit förhärskande. Tackjärnstillverkningen och järnförädlingen ha alltmer blivit kombinerade i samma företag. På detta sätt skedde den definitiva upplösningen av den gamla bergsmansorganisationen, och storindustrin bemäktigade sig tackjärnsframställningen såväl som andra grenar av bergsbruket. De ekonomiska fördelarna av koncentrationen voro så betydande, de stora kapitalkrävande anläggningarnas överlägsenhet så stark, att de gamla organisationsformerna ej kunde hävda sin ställning.

Men förändringarna drabbade i snarast ännu högre grad järnförädlingen. Under olika former gjorde sig koncentrationen också här gällande; ett stort antal bruk lades ned, och driften koncentrerades till ett långt mindre antal platser än förut. Under efterkrigstiden har koncentrationsrörelsen vunnit ytterligare stark terräng. Det var på 1870-talet som man började kunna spåra tydligare tecken till att den gamla bruksdriften sett sina bästa dagar, fast den definitiva vändningen

[1] Siffran är preliminär.

kom först under de närmast följande årtiondena. Tekniken hade ännu en gång på ett avgörande vis revolutionerats, och de nya produktionsmetoderna förutsatte väsentligt större och mera kapitalkrävande anläggningar än de gamla. Det hävdvunna brukssystemet med dess jämförelsevis smådriftsmässiga organisation var nu lika väl som bergsmansorganisationen dömt att ge vika för mera stordriftsmässiga former. En viss föreställning om förändringarnas omfattning kan man få av följande siffror, avseende antalet järnbruk som under åren 1876 och 1912 ägnade sig åt följande tillverkningsgrenar:[1]

	1876	1912
Tackjärnstillverkning	207	86
Bessemer- »	17	9
Martin- »	3	29
Degelstål- »	2	4
Välljärn- »	327	49

Nedgången i antalet bruk som tillverkade välljärn ger en särskilt tydlig bild av förändringarna inom den svenska brukshanteringen. Trots att antalet järnverk som ägnade sig åt produktion av välljärn, d. v. s. i huvudsak lancashirejärn, starkt hade sjunkit, var visserligen icke dess mindre produktionskvantiteten under åren närmast före världskriget fortfarande ganska betydande. Men den befann sig sedan åtskillig tid i tydlig tillbakagång. I stället hade tillverkningen av bessemer- och martingöt, som i slutet på 1870-talet ännu var oansenlig, tagit ett mycket starkt uppsving och överträffade numera väsentligt i omfattning produktionen av vällmetall. Den starka ökningen i göttillverkningen berodde framför allt på martinmetodens enastående framryckning sedan 1890-talet.

Den utveckling som sålunda gjorde sig gällande under årtiondena före världskriget, har i utpräglad grad fortsatt under

[1] *S. Stockman:* Den svenska järnhanteringens utveckling med särskild hänsyn till åren 1890—1913, Sthlm 1922, (S. O. U. 1922: 52) s. 62 n. 1.

efterkrigstiden. Tillverkningen av götmetall (martingöt, elektrostålgöt och bessemergöt) har nu ännu mycket större omfattning i förhållande till produktionen av härdfärskat järn eller välljärn än före kriget.

Av götjärnsprocesserna var bessemerprocessen den äldsta. Den går tillbaka till mitten av 1850-talet. Uppfinnaren var en engelsman, men svensk teknik har starkt medverkat vid metodens praktiska utformning. ”Ingen process kan sägas ha verkat så revolutionerande som denna, emedan det var den som första gången försåg världen med stål eller hårt järn i stora kvantiteter.”[1] Martinprocessen, som uppfanns något senare, har i fortsättningen blivit av ännu större betydelse. Genom att denna metod som utgångsmaterial vid sidan av tackjärn också använder skrot, har den lett därhän, att tackjärnstillverkningen alltmer kommit att distanseras av stålproduktionen. I slutet av 1870-talet kompletterades dessa metoder genom den s. k. basiska processen, som gjorde det möjligt att utnyttja också mera fosforhaltiga malmer. Vad denna uppfinning betytt för Sveriges järnhantering och speciellt för malmexporten, har redan förut påpekats.

Tack vare dessa nya metoder skapades möjligheter för en synnerligen omfattande utvidgning av den internationella järnhanteringen. Det beräknas, att världsproduktionen av tackjärn under femårsperioden 1861—65 i genomsnitt steg till 8,54 millioner ton årligen men under 1906—10 till 59,30 millioner ton.[2] År 1913 var siffran t. o. m. så hög som 79 millioner ton. Faktiskt var järnhanteringens utveckling ännu något starkare än vad tackjärnsstatistiken ger vid handen, emedan ståltillverkningen som sagt så småningom distanserade tackjärnstillverkningen. Särskilt påtagligt har detta förhållande varit under tiden efter kriget. Att Sverige med sin brist på

[1] *Heckscher:* Sveriges järnhantering och världsmarknaden s. 119. Jfr *G. Cassel:* Järnhanteringens utveckling till storindustri (Ekonomisk Tidskrift 1907, s. 143 ff.).

[2] S. O. U. 1924: 37, s. 214.

fossilt bränsle skulle kunna hålla jämna steg med den internationella produktionsvecklingen var visserligen nu liksom under 1800-talets tidigare del tämligen uteslutet. Men utan en teknisk och ekonomisk reorganisering hade det säkerligen inte ens varit möjligt att i längden bibehålla den ställning, som den svenska järnhanteringen uppnått vid 1870-talets början. Läget erbjöd faktiskt åtskilliga beröringspunkter med situationen på 1820-talet. Tack vare en successiv anpassning efter de nya tillverkningsmetoderna bereddes emellertid även denna gång möjligheter att ej blott hävda den ställning som redan nåtts, utan också i ganska betydande grad öka den svenska järnproduktionen.

De nya metoderna förutsatte som sagt större och mera kapitalkrävande anläggningar. Men utsikterna att kunna genomföra den nödiga driftkoncentrationen i Sverige tedde sig också framför allt fr. o. m. 1870-talet väsentligt mycket ljusare än förut. Ända till inemot den tiden hade transportsvårigheterna lagt synnerligen kännbara hinder i vägen för en starkare koncentration av driften. Särskilt inom vissa distrikt hade svårigheterna varit av mycket allvarlig karaktär. Redan på 1850- och 1860-talen hade järnvägsbyggandet börjat beröra bergslagsdistrikten, men det var först under 1870-talet som järnvägsnätet här fick någon starkare utveckling. Härmed voro emellertid också en stor del av de hinder undanröjda som transportsvårigheterna lagt i vägen för koncentration av järntillverkningen. De finansiella möjligheterna för en dylik koncentration tedde sig nu också långt ljusare än tidigare. Aktiebolagsväsendet började nå en starkare utveckling, och bankerna voro på väg att bli en allt inflytelserikare faktor i landets ekonomiska liv.

Den koncentration av järnförädlingen som nu följde, drog med sig koncentration också av tackjärnstillverkning och gruvdrift. Det var också nu som gruvdriften förvandlades till en av Sveriges viktigaste exportnäringar. Det var Tyskland

som här var den utan jämförelse viktigaste köparen. I samband med införandet av de nya tekniska metoderna och landets snabba industrialisering hade den tyska järnhanteringen undergått en oerhört hastig utveckling. Härigenom bereddes växande avsättningsmöjligheter för de rika svenska tillgångarna på högvärdig malm. Det synes ännu vara svårt att bedöma, i vilken utsträckning den på senare tid allt starkare användningen av skrot som utgångsmaterial för stålproduktionen kan komma att påverka den svenska exporten. På grund av sin högvärdighet ha dock de svenska malmerna en relativt gynnad ställning.

Det har redan i det föregående på tal om exporten framhållits, att järnmanufaktur numera spelar en relativt större roll inom järnhanteringen än tidigare. Men den stora gruppen "metaller och produkter därav" innefattar också en annan post som på de senaste årtiondena blivit av synnerligen stor betydelse, utförseln av verkstadsprodukter. Verkstadsindustrin kan naturligtvis endast i överflyttad bemärkelse räknas till järnhanteringen, och utländskt järn och andra metaller spela en stor roll som råvaror för densamma vid sidan av det svenska järnet. Men historiskt sett har dock denna industri stått i ganska nära samband med den egentliga järnhanteringen. Under 1800-talets förra del började verkstadsindustrin få en mera självständig ställning, och åtskilliga företag kommo till, som delvis fortfarande äro i verksamhet. Mekaniseringen av Sveriges industri hade emellertid då ännu endast nått mycket begränsad omfattning, och den inhemska marknaden kunde därför tillsvidare ej erbjuda något underlag för en kraftigare utveckling av maskintillverkningen. Importen var visserligen tämligen obetydlig, men å andra sidan förekom det inte någon export av nämnvärd omfattning. De mekaniska verkstäderna arbetade därför mestadels ännu i tämligen ringa skala, och produktionen var speciellt inriktad på det inhemska näringslivets begränsade behov.

Man försåg exempelvis bergsbruket och sågverken med nödig maskinell utrustning, byggde ångbåtar och ångmaskiner. I inte i så liten omfattning synes dock särskilt bruksindustrin alltjämt genom egen tillverkning ha fyllt sina behov av maskiner och andra mekaniska anordningar. I den mån maskinanläggningarna blevo mera invecklade, minskades emellertid möjligheterna härför, och de specialiserade mekaniska verkstädernas chanser växte. Något liknande gäller också jordbruket, där man länge i stor utsträckning sökte reda sig med de traditionella enkla redskapen, ofta nog förfärdigade hemma, men där de moderna jordbruksredskapens och maskinernas överlägsenhet så småningom började göra sig kännbar, och nya marknader sålunda skapades för verkstadsindustrin.

Efter århundradets mitt, kanske särskilt fr. o. m. 1860-talet, började verkstadsindustrin visa tydliga tecken till en snabbare uppblomstring.[1] Järnvägsbyggandet och den ökade användningen av ångbåtar återverkade gynnsamt på den, och industrialiseringens fortgång inom olika områden öppnade nya eller ökade avsättningsmöjligheter. Också efterfrågan efter jordbruksmaskiner blev nu successivt starkare än förr. Tydligare koncentrationstendenser begynte också framträda inom verkstadsindustrin. Vid början av 1870-talet fanns det redan enligt officiella uppgifter 12 mekaniska verkstäder som kommit upp till ett arbetarantal på över 100 personer. Men det var dock först på 1890-talet och ännu mer på 1900-talet som den svenska verkstadsindustrin på allvar började få karaktär av en betydande exportindustri, och en rad svenska verkstadsföretag utvecklade sig nu till världsindustrier. Vid tiden för krigsutbrottet var separatorindustrin ledande i fråga om Sveriges export av verkstadsprodukter. Andra viktiga exportprodukter voro olika slags motorer, telefon- och telegrafapparater, elektriska maskiner, jordbruksmaskiner samt rull- och kullager. Tiden efter 1913 har som bekant känne-

[1] Tullkommitténs betänkande 1882, s. 141 ff.

tecknats av fortsatt stark expansion.[1] Verkstadsindustrins snabba utveckling har i en rad viktiga fall baserats på svenska uppfinningar. Det har redan vid diskussionen av järnhanteringen och pappersmasseindustrin varit anledning att understryka den viktiga insats som svensk teknik gjort. Ett annat känt exempel erbjuder här tändsticksindustrin, vilken som bekant daterar sig ända från 1840-talet. I sin fortsatta utveckling har den svenska tändsticksindustrin alltjämt stärkt sin ställning genom nya tekniska framsteg, ej minst i fråga om de maskinella anordningarna för tillverkningen, och denna tekniska överlägsenhet har varit ett synnerligen viktigt stöd vid denna industris enastående internationella expansion.

Vissa av de stora verkstadsindustrierna ha som bekant i likhet med tändsticksindustrin gett upphov till omfattande internationella koncernbildningar. Men koncernbildningar ha fått en stark spridning också utanför de företag som ha mera omfattande internationella förbindelser. Tidigare ha några uppgifter lämnats rörande den "tekniska" koncentrationen inom den svenska industrin. Det framhölls därvid, att gränsen mellan teknisk och finansiell koncentration är ganska vag. Den tekniska koncentrationen är dock trots allt väsentligt mera tillgänglig för statistisk analys än den finansiella. De band som förbinda två formellt fristående och oberoende företag, kunna vara av mycket växlande art, och ej sällan äro de okända eller svåra att bedöma för en utomstående. Även om man är fullt på det klara med att en förbindelse i ett givet fall existerar, är det dock ofta ytterst svårt att avgöra, när förbindelsen erhållit en sådan karaktär, att man kan påstå, att företagen i fråga äro underkastade en enhetlig ledning. Men i varje fall är det klart, att många av de "arbetsställen" som redovisas i den svenska industristatistiken inte ha någon

[1] Jfr *E. Linder*: Den svenska mekaniska verkstadsindustrins utveckling intill krigsutbrottet, Sthlm 1923 (S. O. U. 1923: 31).

självständig karaktär, finansiellt sett, utan endast utgöra en integrerande del av något större företag eller någon koncernbildning. Försök ha emellertid gjorts att statistiskt sammanföra de arbetsställen, som stå under ledning av samma bolag och vidare också behandla som en enhet de bolag, som ägas av samma "moderbolag". Resultatet av en dylik beräkning från mitten av 1920-talet blev, att de industriföretag som då omfattade det största arbetarantalet, voro Svenska Tändsticks A.-B. och Stora Kopparbergs Bergslags A.-B. I båda fallen var arbetarantalet omkring 6 000. Cirka 4 000 arbetare hade vart och ett av följande företag: Allmänna Svenska Elektriska A.-B., Höganäs—Billesholms A.-B., A.-B. Svenska Kullagerfabriken, Svenska Sockerfabriks A.-B., Trafik A.-B. Grängesberg—Oxelösund och Uddeholms A.-B.[1] Om arbetarna vid av företagen eventuellt ägda eller kontrollerade fabriker i utlandet hade medräknats, skulle naturligtvis siffrorna i vissa fall ha blivit avsevärt mycket högre.

I den mån konkurrensen inom en produktionsgren inskränkes genom finansiell koncentration av det ena eller andra slaget, ökas naturligtvis mestadels möjligheterna för monopolisering. Ju färre de självständiga företagen äro, desto större utsikter föreligger det i de flesta fall, att man lyckas få till stånd en överenskommelse, som mer eller mindre begränsar konkurrensen. Onekligen har det också i många fall rått en mycket påtaglig korrelation mellan de monopolistiska sammanslutningarnas utveckling och stordriften, såväl den tekniska som den finansiella. Men monopoliseringen står också i mer eller mindre nära beroende av flera andra omständigheter, exempelvis tullpolitiken. Skyddstullarnas verkningar äro i själva verket analoga med den industriella koncentrationens. Genom att försvåra importen från utlandet av en tullskyddad vara minskar tullen kretsen av konkurrenter och

[1] *E. Huss:* Några data om nutida svensk industri (Svenska industrin vid kvartsekelskiftet 1925, utg. av Sveriges industriförbund, 2 uppl., Sthlm 1926, s. 99).

underlättar så tillvida uppkomsten av en monopolistisk sammanslutning inom vederbörande produktionsgren.

Det föreligger en mycket omfattande litteratur om de monopolistiska sammanslutningarna i speciellt Tyskland och Förenta Staterna. Men även i dessa länder är det dock ännu alltjämt mycket svårt att erhålla en mera konkret bild av sammanslutningarnas utbredning och verkningar. I fråga om vissa speciella truster eller karteller flöda visserligen källorna rikligare. Men i ett stort antal fall, säkerligen det största, måste frågan betraktas såsom ytterst ofullständigt utredd. Vad Sverige beträffar är det föreliggande materialet ganska magert.[1] Så mycket är dock säkert, som att kartellbildningar relativt länge existerat och nått en ganska betydande utbredning. Också trustbildningar ha i en del fall förekommit. Det var egentligen fr. o. m. 1890-talet som de monopolistiska sammanslutningarna började få starkare spridning. Vid tiden för krigsutbrottet voro ännu exportindustrierna jämförelsevis litet berörda av rörelsen. Men inom importindustrierna synes företeelsen däremot ha varit ganska vanlig. Efter kriget har situationen i viss mån gestaltat sig annorlunda än tidigare. I Sverige som på så många andra håll ha koncernbildningar blivit mycket vanligare än förr, och i vissa fall har detta lett till att mer eller mindre trustliknande kombinationer kommit till stånd. Vidare har sammanslutningsrörelsen fått starkare fotfäste inom exportindustrin än tidigare. Att komma längre än till dylika allmänna slutsatser är dock mycket svårt. Det är inte lätt att avgöra, i hur stor utsträckning dessa sammanslutningar verkligen drivit en monopolistisk prispolitik, frånsett vissa speciella undantagsfall, och det är därför också svårt att säga, vad dessa karteller och trustbildningar ha haft för betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Sannolikt har man dock i den populära diskussionen snarast överskattat densamma.

*

[1] Jfr bl. a. Trustlagstiftningskommitténs betänkande, Ups. 1921.

Allteftersom det kommersiella sambandet mellan Sverige och andra länder blev livligare, visade den svenska industrin i sin utveckling allt påtagligare inverkan av konjunkturrörelserna i utlandet. Visserligen hade Sverige också långt tidigare rönt inflytande av konjunkturutvecklingen i de ledande handelsländerna, och redan under 1700-talets senare del framträdde detta rätt tydligt. Så t. ex. gjorde sig kriserna 1763 och 1772/73 rätt starkt märkbara i Sverige. Men det var dock blott en mycket begränsad del av landets näringsliv som berördes härav. Jordbruket stod praktiskt taget helt och hållet utanför, och trävaruhanteringen var av alltför liten omfattning för att de avsättningsrubbningar som kriserna eventuellt medförde för densamma, skulle få mera djupgående återverkningar på det svenska näringslivet. Av större betydelse för landet voro däremot konjunkturvariationerna på järnhanteringens område. Det svenska kreditväsendet slutligen med dess relativt starka beroende av utlandet, närmast Hamburg och Amsterdam, betingade också en viss känslighet för affärsläget på dessa platser.

Under 1800-talets förra del förblev läget i rätt hög grad detsamma. Allteftersom järnhanteringen och trävarurörelsen växte i omfattning, vidgades dock det ekonomiska sambandet med utlandet, och under den stora konjunkturböljan på 1850-talet blev det tydligt, att de internationella konjunkturrörelserna hade fått mera omfattande betydelse för det svenska näringslivet än förut. Med stor styrka framträdde den nya situationen under 1870-talets skarpa konjunkturfluktuationer. De ekonomiska förbindelserna med utlandet hade nu blivit ännu mycket mera livliga än på 1850-talet; handeln och kredithushållningen hade fått starkt ökad utbredning inom Sveriges näringsliv, också inom jordbruket, och konjunkturvariationerna på penning- och kapitalmarknaderna fingo därför allt mer omfattande återverkningar.

Ett av de karaktäristiska dragen i konjunkturrörelserna

har som bekant varit fluktuationer i den allmänna prisnivån: stegringstendenser under högkonjunkturen och en mer eller mindre omfattande nedgång under depressionen. Men man kan också konstatera prisvariationer av större amplitud. Om man granskar prisnivåns utveckling i Sverige sedan 1870, framträder också detta moment vid sidan av konjunkturcyklarnas prisvariationer. Prismaxima i samband med konjunkturrörelserna inträffade i Sverige bl. a. åren 1873, 1890/91, 1900 och 1907. Men parallellt härmed gingo också långtidsvariationer. Sålunda karaktäriserades perioden 1873—1895 i stort sett av en nedåtgående tendens, medan tiden därefter till världskrigets utbrott uppvisade en motsatt rörelse.[1]

Konjunkturfluktuationerna ge i viss mån den industriella utvecklingen en rytmisk prägel.[2] Högkonjunkturens snabbare produktionsökning omväxlar med stagnation eller tillbakagång under lågkonjunkturen, även om denna rytmik gör sig mycket olika kännbar inom olika näringsgrenar. En mera omstridd fråga är i vad mån också de långvariga priscyklarna, de "sekulära" variationerna, påverka utvecklingens gång, om man också här kan iaktta ett samband mellan produktionsutveckling och pristendenser. Sannolikheten talar dock för att så i viss mån är fallet. Men dessa sammanhang äro svårare att demonstrera, ju längre tidrymder förändringarna omfatta. Det är ju en mängd omständigheter av olikartad karaktär som inverka på produktionsutvecklingen, och ju längre period en undersökning omfattar, desto större blir också sannolikheten för att dessa faktorer förändra karaktär. Det blir följaktligen mycket vanskligt att avgöra, i vad mån förändringar i produktionen äro att tillskriva en enda av dessa faktorer.

Liknande svårigheter möter man också, när det gäller att

[1] Se *K. Åmark:* En svensk prisindex för åren 1860—1913 (Kommersiella meddelanden 1921, s. 1259 ff.).

[2] Det är närmast förkrigstidens konjunkturvariationer som här avses.

bedöma inverkan av tullpolitiken, i varje fall när det tilllämpade tullpolitiska systemet är av jämförelsevis moderat karaktär. Något annorlunda ställer sig saken, när man har att göra med ett extremt fall såsom exempelvis Sveriges prohibitiva tullsystem för hundra år sedan. Svårigheterna framträda med alldeles speciell styrka, när det gäller att bedöma inverkan ej blott på någon särskild, tullskyddad produktionsgren utan på näringslivet i dess helhet. Perioden från slutet av 1880-talet och början av 1890-talet kännetecknades såsom redan nämnt av ett tullpolitiskt systemskifte, som också i hög grad berörde den industriella produktionen. Om 1882 års industritullar betecknas med 100, utgjorde tullnivån år 1888 126, år 1892 198, år 1906 217 och år 1911 238.[1] På grund av det fallande penningvärdet gestaltade sig emellertid den reella höjningen av tullskyddet sedan början av 1880-talet vid tiden för världskrigets utbrott något lägre, än dessa siffror ge vid handen. År 1888 innebar inledningen till det tullpolitiska systemskiftet, men först sedan franska traktaten gått till ända år 1892, hade man full frihet att revidera industritullarna. Den senaste fasen i den svenska tullpolitiken före världskrigets utbrott stod i samband med att Sverige 1906 och 1911 återigen avslutade tarifftraktater, denna gång med Tyskland. Den tyska handelspolitiken kännetecknades vid 1900-talets början av en skärpning i sin protektionistiska inriktning, och även vissa svenska exportintressen berördes ganska ogynnsamt av den nya tyska tulltariffen av 1902. För att erhålla jämkningar i de tullar som speciellt berörde svenska intressen, skred Sverige till förhandlingar med Tyskland, vilka resulterade i traktaterna av 1906 och 1911. Den tyska traktatpolitiken hade som sagt vid denna tid en utpräglat protektionistisk inriktning, och tulltaxan av 1902 hade avsett att innebära en rustning för de traktatförhandlingar med olika länder som förestodo. Men Tysklands politik verkade stimu-

[1] S. O. U. 1924: 37, s. 8.

lerande på de skyddsvänliga strömningarna i dessa länder, och följden blev, att också de i åtskilliga fall rustade sig med skärpta tulltariffer. Så blev också händelsen i Sverige, och 1910 års tulltaxa som låg till grund för traktatförhandlingarna år 1911 — traktaten av 1906 var huvudsakligen att betrakta som ett provisorium — utmärkte sig liksom den tyska genom starkt ökad specialisering och en genomsnittlig höjning av tullnivån.

Det förefaller tämligen klart, att tullpolitiken framkallat vissa förskjutningar inom den svenska industrin.[1] Vissa hemmamarknadsindustrier ha bragts till en starkare utveckling, än som av allt att döma skulle ha varit fallet om tullskydd ej förelegat. Detta synes bl. a. gälla bomulls- och ylleindustrierna, kvarnindustrin, betsocker-, margarin- och skoindustrin, för att endast nämna några exempel. I vissa fall synes det över huvud tvivelaktigt om vederbörande industri alls skulle ha fått fotfäste inom landet, om ej tullskydd beviljats. Emellertid är det att märka att viktiga grenar av den svenska industrin hade ett ganska kännbart tullskydd också under Sveriges "frihandelsperiod", och det är i dylika fall ännu svårare än eljest att avgöra, vilken betydelse eventuella tullhöjningar fr. o. m. 1888 eller 1892 ha haft. I vilken utsträckning de svenska industritullarna kunna ha verkat som "uppfostringstullar", är svårt att säga. I vissa speciella fall synes man kunna räkna med en dylik inverkan men knappast i någon större omfattning.

Av ännu mycket mera invecklad karaktär är som sagt frågan om industritullarnas verkan på den ej tullskyddade delen av industrin, d. v. s. speciellt de egentliga exportindustrierna, eller på näringslivet i dess helhet. Man möter här samma svårigheter som när det gäller att bedöma jordbrukstullarnas inflytande. Att jordbrukstullarna böra ha tenderat att

[1] S. O. U. 1924: 37, 38. Jfr *B. Ohlin:* Tullpolitiken och dess verkningar (i Handel och Industri, utg. av *K. Belfrage* och *H. Hörlin,* Sthlm 1926, Vol. I s. 59 ff.).

främja brödsädesodlingen är tämligen uppenbart, i den mån tullarna över huvud varit effektiva. Men däremot är det ytterst vanskligt att säga, vilken betydelse de ha haft för jordbruket i dess helhet. I det stora hela torde man emellertid beträffande industritullarna kunna säga, att den svenska tullpolitiken, sådan den gestaltade sig vid 1900-talets början, även om den av allt att döma utövade ett ingalunda betydelselöst inflytande på den svenska industrins inriktning, dock i avgjord grad var en ”andra rangens” kraft. Och det torde i varje fall vara all anledning att tro, att Sveriges industriella utveckling i dess stora huvuddrag skulle ha blivit ungefär densamma, även om systemskiftet av år 1888 och 1892 ej kommit till stånd utan Sverige fullföljt sin tidigare lågprotektionistiska politik.

XII

Arbetarfrågor

Det har redan i ett tidigare kapitel framhållits, att den agrara organisationen före skiftesrörelsens och den liberala jordlagstiftningens genombrott hade i viss mån ett statiskt drag. Möjligheterna att bilda nya självständiga jordbruk voro i flera avseenden begränsade. Jordstyckningen försvårades i viss mån av bysystemet med dess ägoblandning, och lagstiftningen ställde sig ju också ogynnsamt till densamma. Anläggandet av nybyggen på skogar och allmänningar försvårades genom olika omständigheter; under vissa perioder inverkade här kännbart myndigheternas strävan att trygga bruksrörelsens behov av skog. Anläggandet av torp på skattejorden var under 1700-talets tidigare del förbjuden.[1] Visserligen hade lagstiftningen ingalunda någon hög grad av effektivitet, men i alla fall torde speciellt bysystemet ha utövat en kännbar hämning på nygrundningen av jordbruk, och arvssedvänjor o. d. verkade också delvis i denna riktning. En följd härav var, att den egentliga arbetarklassen eller de grupper som närmast kunde anses motsvara en dylik, visade en tendens att tillväxa i relativ betydelse. Det var under 1700-talets lopp som denna tendens började bli mera markerad. Dessförinnan hade förmodligen kolonisationsmöjligheterna ställt sig gynnsammare. Men den viktigaste anledningen till att utvecklin-

[1] Jfr utom tidigare anförd litteratur *A. W. Gadolin:* Översikt av jordlegorättens historiska utveckling uti den svensk-finska lagstiftningen, Helsingfors 1912.

gen nu började i viss mån anta en annan karaktär än tidigare, var säkerligen den ökade snabbhet i befolkningstillväxten som nu började framträda.

Även möjligheterna till arbetsanställning voro emellertid under denna period föremål för en ingående reglering. Så t. ex. begränsade lagstiftningen bondens rätt att hålla tjänstehjon. Det tillåtna antalet tjänare var beroende av hemmanens storlek, och bonden hade inte ens rätt att behålla alla sina barn hemma, när deras antal översteg en viss siffra.[1] Ett av syftena med denna reglering var att öka tillgången på arbetskraft för frälsejorden samt för den industriella produktionen i dess olika former eller tillgången på manskap för militären. Under gynnsamma förhållanden kunde lagstiftningen, i den mån den var effektiv, naturligtvis också verka främjande på kolonisationen, men ett dylikt syfte motverkades som sagt av andra omständigheter. Det fanns för övrigt en analog föreskrift i fråga om ”ringare borgare”, och inte heller de hade rätt att utan begränsning behålla hemma hos sig sina vuxna barn.

Såsom det svenska samhället i likhet med de flesta andra vid denna tid var uppbyggt, var det i själva verket ganska förklarligt, att ståndssynpunkter och ståndsprivilegier också gjorde sitt inflytande gällande i fråga om den lagstiftning som mer eller mindre direkt berörde arbetarförhållanden. Betecknande för stämningen inom vissa mera extrema kretsar äro ett par memorial rörande tjänstehjonsstadgan från riksdagen 1755—56, en tidpunkt då klagomålen över bristen på tjänstehjon och lönernas stegring tycks ha varit särskilt högljudda.[2] I ett av dessa memorial förklaras att det ”till att hjälpa och soulagera possessionati av adel och ståndspersoner tyckes nödigt och även med billigheten enligt, att torpares

[1] Jfr *C. G. Malmström:* Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälvningen 1772, 2 uppl., IV, Sthlm 1899, s. 422 ff.

[2] *Malmström,* a. a. IV s. 427 ff, särskilt s. 428 n. 1.

och bönders barn, som på deras gods födde och uppfödde äro, icke skulle få taga årstjänst, torp eller hemmansbruk hos andra eller på annat ställe, så länge godsets herre eller ägare deras tjänst vill hava för lika sådana villkor eller löner, som andra dem giva kunna, och att husbonden njuter publik handräckning att återhämta dem, varest de finnas, som utan hans tillstånd avvika". Till några åtgärder föranledde dock ej dessa yrkanden, och från vissa andra håll framfördes t. o. m. så radikala åsikter som att det vore bäst att tjänstehjonsstadgan helt upphörde.

Men även om arbetarna i Sverige ej voro "bundna vid torvan", så strävade dock lagstiftningen att i vissa avseenden begränsa deras rörelsefrihet. Detta gäller först och främst emigrationen, såsom redan framhållits i ett tidigare kapitel. Men inte heller den inrikes omflyttningen var obehindrad. Så t. ex. hade tjänstefolk vid mitten av 1700-talet inte rätt att flytta över från Finland till Sverige, och över huvud var flyttningsrörelsen i Finland och Norrland kringgärdad med speciellt många inskränkningar.[1] Man var orolig, att de glest befolkade områdena i dessa landsdelar skulle genom fri flyttningsrätt förlora en del av sin redan förut knappa arbetskraft. Fattigvårdslagstiftningen kom för övrigt också, särskilt genom en förordning av 1788 som ej upphävdes förrän 1847, att innebära ett kännbart hinder för arbetskraftens rörlighet genom att tillerkänna kommunerna rätt att vägra inflyttning för personer som man misstänkte kunde komma att ligga fattigvården till last, en bestämmelse som rätt starkt påminte om den dåtida engelska fattigvårdslagstiftningen och förmodligen drabbade den kvinnliga arbetskraften hårdast.

Över huvud var i Sverige liksom på så många andra håll fattigvårdssynpunkternas inverkan på arbetslagstiftningen

[1] Tjänstehjonsordningen 1739. Jfr *Malmström,* a. a. IV s. 424. Denna politik upprätthölls till in på 1760-talet. *Malmström,* a. a. V, Sthlm 1900, s. 389.

påtaglig. Detta förklarar också till väsentlig grad arbetstvångets stora plats i den dåtida lagstiftningen.

Detta tvång innebar att arbetare måste förskaffa sig "laga försvar", d. v. s. han var skyldig att skaffa sig arbete av sådan art som lagen godkände.[1] Den som ej hade någon annan av lagen godtagen sysselsättning, var skyldig att taga tjänst hos husbonde på landet eller i städerna enligt de villkor som den gällande "legostadgan" fastslog. I annat fall utsatte sig vederbörande för risken att bli behandlad såsom "försvarslös" och följaktligen uttas till krigstjänst eller tvångsarbete. Fattigvårdssynpunkter ha som sagt spelat en stor roll vid systemets utbildning. Det gällde att minska samhällets försörjningsbörda genom att tillse, att arbetskraften så långt möjligt utnyttjades. Med de svaga ekonomiska resurser som samhället tidigare ägde, fanns långt mindre möjligheter för verklig fattigvård än senare, och mycket av lagens skenbara hårdhet förklaras härigenom. I Sverige liksom annorstädes ha därför arbetarlagstiftningen, lösdrivarlagstiftningen och fattigvårdslagstiftningen under sin äldre tid stått i en växelverkan som knappast kan kallas fruktbringande. Det gällde att förhindra, att arbetsskygga eller kanske rentav kriminella element åsamkade det allmänna finansiella bördor. Men hur skulle man kunna skilja dessa mindre önskvärda befolkningslager från sådana element som voro verkligt förtjänta av understöd, eller sådana som visserligen för ögonblicket hade sin utkomst, men vilkas verksamhet dock ej tycktes ge tillräckliga garantier för deras framtida försörjning?[2] Lösningen på problemet var, att man ställde upp snäva formella krav på "laga försvar", krav vilka ofta inneburo en tydlig hårdhet. Så stora brister som den tidens administrativa apparat hade, var det emellertid knappast möjligt att här upp-

[1] Se för dessa frågor särskilt *A. O. Winroth:* Om tjänstehjonsförhållandet enligt svensk rätt. Ups. 1878.

[2] Jfr särskilt för analog lagstiftning i England *Heckscher:* Merkantilismen, I, s. 197 ff.

rätthålla några fina distinktioner. Av allt att döma har dock tillämpningen av lagen varit mildare än dess bokstavliga innehåll, åtminstone under tiden från 1800-talets början, och i många fall stannade väl denna lagstiftning liksom så många andra åtgärder från samhällets sida delvis på papperet. Dock vore det säkerligen att gå alldeles för långt, om man helt frånkände lagstiftningen betydelse.

Det tjänsteförhållande som legostadgan avsåg var av ”patriarkalisk” karaktär. Det var inte relationen arbetsgivare-arbetare utan husbonde-tjänare som präglar denna lagstiftning. Husbondens myndighet över tjänaren var betydande och innefattade också rätt att använda ”husaga”. Å andra sidan hade tjänaren vissa av lagen erkända anspråk att ej bli lämnad utan hjälp i händelse av sjukdom eller dylikt.

Den arbetarlagstiftning som sålunda skisserats, bröts i viktiga hänseenden ned genom befolkningsutvecklingen och ej minst genom förändrade åsikter på det befolkningspolitiska området. Folkökningen började ta snabbare tempo; det blev allt svårare att inpressa den stigande folkmängden inom den rådande lagstiftningens snäva schema. Och samtidigt blevo också de befolkningspolitiska strömningarna mindre gynnsamma för den restriktiva lagstiftningen. En hög befolkningssiffra tedde sig såsom något önskvärt, såsom ett tecken på politisk och ekonomisk styrka, och en lagstiftning som lade hinder i vägen för befolkningstillväxten, blev föremål för skarp kritik. Bondeståndets stigande politiska inflytande gjorde det också allt svårare att upprätthålla de av de gällande restriktionerna, som voro speciellt menliga för detsamma. Följden av allt detta blev, att en stor del av de restriktioner som ovan berörts, upphävdes eller mildrades. Den restriktiva torplagstiftningen övergavs; jordstyckningslagstiftningen blev liberalare. Bönderna erhöllo rätt att utan begränsning behålla hemma på gården sina barn, och inskränkningarna i rätten att hålla tjänstehjon upphävdes definitivt mot slutet

av 1700-talet. Statsmaktens intresse för nybyggesrörelsen blev också mera aktivt.

Intresset för en snabb folkökning bottnade i synpunkter av ganska heterogen karaktär. På många håll spelade utan tvivel en åskådning in, som tidigare presenterats under namnet "de låga lönernas ekonomi". Genom folkökningen skulle tillgången på arbetskraft ökas och en skadlig stegring i arbetslönerna undvikas. I det memorial från riksdagen 1755—56 som ovan citerats, yrkades t. o. m. "att alla bondesöner och drängar, som hava friska lemmar och sund kropp, skola sans exception taga sig hustrur, arbeta på folkbristens förminskning och vara gifta, när de fyllt 25 år, eller ock vara förfallna till krigstjänst".[1] Att arbetarlagstiftningen i Sverige liksom i andra länder länge hade mycket begränsat intresse för arbetslönens höjande, har redan förut framhållits, speciellt i fråga om manufakturarbetarna. Vad man var mest intresserad av var utan tvivel, att lönerna ej skulle bli föremål för någon stegring som befarades kunna verka skadligt på produktionen. Man stod med andra ord närmare tanken på maximilöner än på minimilöner, och detta framträdde också inom andra grenar av den dåtida arbetarlagstiftningen.[2] I nära samband med denna tankegång stod det, att man här liksom i andra länder intog en avvisande hållning gentemot arbetarsammanslutningar, som kunde väntas ha för avsikt att söka genomdriva lönestegringar. Dylika "sammansättningar" förekommo emellertid understundom. Ett tidigt exempel föreligger från 1720. I en förordning av den 24 dec. detta år framhålles, "huruledes för någon tid sedan en myckenhet av gruvedrängarne i Falun sig sammansatt och några hemliga sammankomster hållit till den ändan att bringa sådant på banen

[1] *Malmström*, a. a. IV. s. 428 n. 1.

[2] Jfr *Heckscher*, a. a. II. s. 148: "All offentlig lönefixering med försvinnande undantag föreskrev — — maximilöner, och lågt räknat nio av tio ingripanden på förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare voro i de förras intresse, straffade arbetarsammanslutningar och strejker, men sågo genom fingrarna med arbetsgivarnas motåtgärder."

som syftade på någon ändring uti själva hushållningen vid stora Kopparbergs gruva, endast för deras enskylta nytta, tvärtemot de anstalter och förordningar som vid samma verk äro gjorde och inrättade; vilken frihet som gruvedrängarne sig således företagit, så mycket mindre av oss kan tålas, som vid det verket ett stort antal är av gruvearbetare, och det en fast skadelig och eftertänkelig medföljd skulle hava, om tillfälle dem varder lämnat att lönligen få träda tillhopa och sig förena om något som kunde lända kopparverket till hinder uti dess drift eller dens säkerhet som administrationen och inseendet därsammastädes om händer haver — —". I stort sett voro emellertid "sammansättningarna" säkerligen av ganska ringa betydelse. Samhällets industriella struktur var ej sådan, att den gynnade organisation av arbetskraften. "Fabrikerna" voro ofta ganska blygsamma verkstäder, och större företag voro mycket tunnsådda. Arbetarna voro spridda på ett förhållandevis stort antal arbetsplatser, och förutsättningarna för organisation och samarbete voro ej stora. Och inom den ojämförligt viktigaste produktionsgrenen, jordbruket, har arbetarnas organisationsrörelse också i senare tider visat sig ha ett mycket hårdarbetat fält.

Vid början av 1880-talet hade man som sagt nått därhän, att också bondeklassen fått friare förfoganderätt över sin jord och frihet från restriktioner i fråga om rätten att anställa arbetare. Att dessa reformer voro av värde också ur arbetarnas synpunkt är påtagligt. Först och främst var gränsen mellan bondeklass och arbetarklass i vissa fall tämligen vag, och böndernas landvinningar berörde därför omedelbart också en del av arbetarna. Men också för arbetarna i mera egentlig mening bragte förändringarna fördelar. Arbetsmarknaden vidgades, och samtidigt öppnades större möjligheter att erhålla torp eller andra jordbrukslägenheter att själv bruka. Ännu vid 1800-talets början var dock åtskilligt av grundprinciperna i den tidigare arbetarlagstiftningen fort-

farande i gällande kraft. Faktiskt hade dock nu de förutsättningar, på vilka lagstiftningen byggde, i viss mån förändrats. Under 1700-talet hade de förbättrade ekonomiska förhållandena så småningom gjort det möjligt att reorganisera fattigvården på kommunal basis.[1] Visserligen hade denna nyordning som sagt medfört vissa nya inskränkningar i arbetskraftens rörlighet, som gjorde att upphävandet av de gamla tillsvidare ej kunde få sin fulla betydelse. Men i varje fall var det dock en fördel, att lagstiftningen rörande arbetsavtalet nu kunde ordnas mera oberoende av fattigvårdssynpunkter än tidigare. Och även om lösdrivarlagstiftningen ännu åtskillig tid framåt fortfor att sätta tydliga spår i legostadgan, gick dock utvecklingen alltmer i den riktningen att detta samband försvagades, även om det först var under 1800-talets senare del som det helt upplöstes. För övrigt var det också flera andra omständigheter som bidrogo till att legostadgans bestämmelser och kanske ännu mer deras tillämpning successivt uppmjukades. Här liksom på andra områden av samhällslivet började humanitetsidéer göra sig mera gällande än förut.[2] Sympatierna för en stark folkökning voro inte heller väl förenliga med ett strikt tillämpande av de gamla försvarslöshetsbestämmelserna, som ju inneburo kännbara inskränkningar i fråga om rätten att välja sysselsättningar. Och i varje fall hade den starka folkökning som karaktäriserat 1700-talet och i ännu högre grad förra delen av 1800-talet gjort en sådan tillämpning omöjlig. Den ekonomiska och sociala samhällstyp som legostadgan var ett uttryck för, existerade ej längre i samma utformning som förut. Legostadgan

[1] Tidigare hade tillståndet varit sådant, att en allmän fattigvård svårligen skulle ha låtit sig ekonomiskt genomföra. Den bristande vården ersattes med ”det ordnade tiggeriet och de fattigas rätt att tigga”. *G. Lindstedt:* Översikt av den svenska fattigvårdens historia — — —, Sthlm 1915 (Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande II: 2) s. 48.

[2] Detta drag framträdde som sagt på olika områden av samhällslivet. Det kan här vara nog att erinra om strafflagens humanisering.

var närmast anpassad efter ett samhälle, där arbetarklassen huvudsakligen utgjordes av jordbruksarbetare och arbetare i huslig tjänst, och där jordbruksbefolkningen huvudsakligen bestod av två grupper, bondeklassen och tjänsteklassen. De snabbt växande agrara mellangrupperna, torparklassen och speciellt backstugu- och inhysesklasserna, läto sig svårligen inordna i denna ram. Dessa mellangrupper voro emellertid av en avgörande betydelse för tillgodoseendet av jordbrukets behov av arbetskraft under 1800-talets förra del.

Medan sålunda den gamla lagstiftningen rörande arbetsavtalet ej strängt kunde upprätthållas i fråga om jordbruket, var också omdaningsprocessen i full gång inom andra grenar av näringslivet. Den rättsliga grundvalen för skråväsendets arbetssystem bortföll i och med näringsfrihetens genomförande, och detsamma gäller för industrin i övrigt. De visserligen mycket fragmentariska former för arbetsavtal som innefattas i näringsfrihetsförordningen av 1864, ha visserligen ännu åtskilliga spår av det tidigare systemet, men de fingo ringa praktisk effekt. Näringsfrihetslagstiftningens betydelse på arbetsavtalets område är ej den att ha skapat nya former utan att ha frigjort från de gamla. Den följande utvecklingen kom att gå i en riktning, som det var omöjligt att förutse vid tiden omkring 1860.

Också på arbetsavtalets område kännetecknas således 1800-talets förra del av en utveckling fram mot fri konkurrens. Även om de gamla bestämmelserna om laga försvar först så sent som 1885 definitivt försvunno ur lagstiftningen, fingo de dock steg för steg en avsevärt mera elastisk form, och tjänstetvånget hade därmed praktiskt taget förlorat det mesta av sin betydelse.[1] Och arbetsavtalen tenderade alltmer att lös-

[1] Ännu 1839 kunde det dock sägas, att ”de nu gällande författningarna emot lösdriveri och försvarslöshet utgå från en grundsats, som blottställer den, utan eget förvållande, tjänst- eller näringslösa för nära nog enahanda behandling som den kringstrykande lättingen”. Fattigvårdskommitténs betänkande ang. fattigvården i riket, utom Stockholms stad, Sthlm 1839, s. 134.

göra sig från äldre normer, låt vara att legostadgan i en successivt förmildrad form ännu länge fortfor att äga betydelse inom jordbruksarbetet och det husliga arbetet, speciellt inom det förra.[1] Men den var dock blott en avtalsform vid sidan av andra, vilkas giltighetssfär ständigt utvidgades, och inom industrin hade man nått därhän, att fria avtal redan voro eller snart blevo förhärskande. De bestämmelser mot lönestegringar som förefunnits i den äldre lagstiftningen, försvunno nu definitivt. Också legostadgan hade säkerligen utnyttjats i syfte att hindra lönestegring. Fr. o. m. 1805 års legostadga hade dock själva lönebestämmelserna försvunnit ur denna lagstiftning. Det förefaller för övrigt rätt osäkert, hur pass stor praktisk betydelse dessa bestämmelser haft. Men legostadgan kan naturligtvis ha påverkat lönerna på en mera indirekt väg, och det är väl snarast sannolikt att detta inflytande varit större. Något säkert omdöme torde det dock här knappast vara möjligt att fälla. Också i fabrikslagstiftningen hade såsom tidigare påvisats en del lönebestämmelser ingått, vilka dock bortsopades av näringsfrihetslagstiftningen. De svårigheter som manufakturlagstiftning och skråordning tidigare vållat arbetarnas föreningsrörelse, blevo likaledes nu undanröjda. Slutligen bör det också tilläggas, att de legala hindren för arbetskraftens rörlighet eliminerades. Vare sig det gällde emigration eller inrikes flyttningar, blevo de gamla restriktionerna nu upphävda.

Samtidigt med att statsmakten tog de avgörande stegen till näringsfrihetens genomförande och alltmer inskränkte sin kontroll i fråga om arbetsavtalen, började dock i viss mån en reaktion mot denna utveckling göra sig gällande. Uppmärksamheten drogs alltmer till arbetsförhållandena inom fabriksindustrin. Härvid inverkade i hög grad skildringar av för-

[1] Se Socialstyrelsens utredning rörande legostadgan (Sociala meddelanden 1925, s. 1004 ff.).

hållandena i England. För 1840- och 1850-talets Sverige, som ännu alltjämt var ett mycket utpräglat agrarland, tedde sig den industriella samhällstyp som redan mycket tydligt utformats i England, i många avseenden främmande.[1] Men samtidigt fångade den i hög grad intresset. England var det stora föregångslandet på det ekonomiska området, och den begynnande omdaningen av Sveriges näringsliv stod under starkt inflytande av engelska impulser. Englands exempel påverkade bl. a. starkt den svenska frihandelsrörelsen. Det var naturligt att man inte heller blev obekant med de problem som fabrikssystemets genombrott förde med sig. Arbetsförhållandena i fabrikerna hade ju synnerligen livligt debatterats i England, och de hade varit föremål för officiella, om också ej alltid fullt objektiva undersökningar. I England avsatte debatterna och undersökningarna ett resultat av bestående betydelse, den första arbetarskyddslagstiftningen i modern mening. Det var framför allt missförhållandena i fråga om barnarbetet i fabrikerna som hade upprört den allmänna opinionen, och också i Sverige var det tydligen denna fråga som framför allt tilldrog sig uppmärksamhet i vidare kretsar. Den inhemska fabriksindustrin i Sverige var ännu vid tiden omkring 1850 av så blygsamma proportioner, att de missförhållanden som eventuellt rådde där, knappast i och för sig skulle ha väckt någon större sensation. De intryck som skildringarna från England framkallat gjorde emellertid, att uppmärksamheten i Sverige var mera vaken, än den kanske annars skulle ha varit, och frågan om barnarbetet i fabrikerna bragtes också i Sverige på dagordningen.

I England var det framför allt förhållandena inom textilindustrin, i främsta rummet bomullsspinnerierna, som diskussionen rörde sig om. Att bomullsspinnerierna intogo en så central plats i debatterna, berodde delvis på att de, om järnhanteringen frånräknas, voro den av de stora industrierna,

[1] Jfr s. 133 ff.

som först organiserades i fabriksmässiga former. I samband härmed fick också nattarbetet tidigt en stark utbredning inom denna industri, och kvinnor och minderåriga spelade en förhållandevis stor roll som arbetare. Allt detta gjorde, att missförhållandena i fråga om arbetstid och arbetsvillkoren i övrigt framträdde i särskilt bjärta färger. Det är naturligtvis sant, att såväl kvinno- som barnarbetet också togs i anspråk före fabrikssystemets dagar. Vad kvinnoarbetet beträffar, torde man i själva verket ha anledning att tro, att fabrikssystemet trots allt innebar ett stort framsteg. Även om en del missförhållanden rätt starkt framträdde under fabrikssystemets tidigare dagar, fick dock kvinnan tack vare fabrikerna självständigare förvärvsmöjligheter än tidigare och sannolikt också väsentligt bättre betalning. Vad barnen beträffar var däremot situationen mera tvivelaktig. Det vore visserligen lätt att framdra exempel på barnarbetets stora utbredning före fabrikernas tillkomst.[1] Men det förefaller dock ej osannolikt, att fabrikerna till en början i genomsnitt inneburo ökade möjligheter att exploatera barnarbetet. Särskilt revolterande former tog som bekant barnarbetet i de engelska fabrikerna i vissa av de fall, då barnen tillhandahöllos av fattigvårdsmyndigheterna. Över huvud var naturligtvis barnens ställning vanskligast, då deras målsmän, vare sig föräldrar eller fattigvårdsmyndigheter, huvudsakligen fäste sig vid den pekuniära sidan av saken och vårdslösade barnets intressen. Att också föräldrarna härvidlag ej sällan hade åtskilligt att förebrå sig, synes vara höjt över allt tvivel. Så länge föräldrarna levde i en ekonomisk ställning som gjorde att betalningen för barnens arbete blev av stor betydelse för familjens utkomst, var det uppenbarligen en mycket stark frestelse att gripa de arbetstillfällen som bjödos, även om de ur

[1] Colbert uttryckte utan tvivel en mycket spridd uppfattning, när han förklarade, att man ”alltid haft säker erfarenhet, att de första levnadsårens lättja är den verkliga källan till alla de oordningar som genomgå livet”. Cit. efter *Heckscher,* a. a., II, s. 138.

hälso- eller andra synpunkter tedde sig betänkliga. Nyare forskningar ge emellertid det intrycket, att exploateringen av barnarbetet, även om det helt visst var ett bedrövligt faktum, dock hade mindre betydelse, än man tidigare ofta antagit. Teknikens fortsatta utveckling gjorde också, att användningen av den spädare arbetskraften rätt snart inskränktes. Men härtill medverkade också utan tvivel skyddslagstiftningen.

Den svenska fabriksindustrins svaga utveckling innebar som sagt, att möjligheterna för fabriksmässigt utnyttjande av barnarbetet voro rätt begränsade i Sverige. Större betydelse hade barnarbetet inom andra näringsgrenar. Visserligen hade lagstiftningen sedan gammalt stipulerat vissa begränsningar här.[1] I 1720 års skråordning stadgades exempelvis att ”en pojke, som antagas och inskrivas skall, bör åtminstone vara 14 år gammal”. Manufakturlagstiftningen bestämde intagningsåldern för ”lärogosse” till 10 à 12 år. Dessa bestämmelser voro gällande till 1846 års näringsfrihetsreform. Något absolut hinder för barnarbete inom hantverk och industri synas de dock ej ha inneburit, ehuru man enligt lagen ej kunde få ställning som ”lärgosse” före en viss ålder. I praktiken torde för övrigt åldersföreskrifterna ingalunda ha strängt respekterats. År 1846 fick lagstiftningen en mera generell karaktär. Det fastslogs nu, att ingen fick antas till fabriks- eller hantverkslärling eller arbetare, förr än han fyllt 12 år. Ett visst stöd fick denna föreskrift också genom skollagstiftningen med dess krav på allmän och obligatorisk skolundervisning. Trots allt förblev dock lagstiftningen ganska ineffektiv. Åldergränsen respekterades ej. Barn under 12 års ålder voro långt ifrån sällsynta inom industrin och säkerligen också inom hantverket.

För att rätt kunna bedöma de vådor som barnarbetet vid denna tid medförde, skulle det krävas att ha kännedom om

[1] Kommittébetänkande ang. minderårigas antagande och användande i fabrik, hantverk eller annan hantering, Sthlm 1877.

den gängse arbetstiden och övriga arbetsförhållanden. För hantverkets vidkommande är det svårt att få några generella uppgifter härom. Förmodligen var arbetstiden i allmänhet mycket lång, såsom den av gammalt hade varit. Vad fabrikerna beträffar, synes situationen ha varierat, men som regel kunde man också här säga, att arbetstiden var mycket utsträckt. Den kände industriledaren O. E. Carlsund uppgav vid ett tillfälle, att arbetstiden vid Motala verkstad vid tiden omkring 1843 var betydande, särskilt om sommaren, då den utsträcktes ända till 16 timmar om dygnet.[1] Emellertid kan väl en dylik sexton-timmars-dag inte ha förekommit under någon längre tid i följd, och man övergick också snart till en regelbunden arbetstid av 12 à 11 timmar. Förmodligen var det både inom industrin och hantverket så, att arbetstiden varierade starkt alltefter beställningarnas omfattning. Den dåliga belysningstekniken gjorde också, att man sökte utnyttja den ljusare årstiden så mycket som möjligt. När driften var baserad på tillgång till vattenkraft, kunde säkerligen också oregelbundenheter i kraftförsörjningen framkalla starka fluktuationer i arbetstidens längd.

Beträffande de fabriker som särskilt använde barnarbete, d. v. s. främst bomullsspinnerierna, kan det måhända vara av intresse att återge några data från tiden omkring 1850.[2] Vid Rosenlunds bomullsspinneri i Göteborg var arbetstiden indelad i skift med 11¼ timme för dagskiftet och 10¼ för nattskiftet. Arbetstiden för dagarbetet sträckte sig från kl. 7 om morgonen till 7,45 om aftonen med två raster på tillsammans 1½ timma. Nattarbetet varade från kl. 8 på kvällen till 6,45 följande morgon med en halv timmes uppehåll mellan kl. 1 och ½2 på natten. Det arbetslag, som den ena veckan

[1] Andra Kammarens protokoll 1870: III, s. 318 ff.

[2] Kommerskollegii skrivelse till K. M:t den 30 april 1852; samt en av Göteborgs fabriksförening föranstaltad utredning (båda dessa handlingar bland Handlingar till statsrådsprotokoll i civilärenden, den 22 maj 1852, RA).

hade dagskift, hade den följande veckan nattskift. I Norrköpings bomullsspinnerier varade arbetstiden från kl. 5 på morgonen till kl. 8 på aftonen med 1½ timmes raster. I Strömma bomullsspinneri vid Karlshamn arbetades i två skift, det ena från 12 på dagen till 12 på natten, det andra från 12 på natten till 12 på dagen, i båda fallen med en halv timmes rast. I det hela får man det intrycket, att situationen gestaltade sig ogynnsammast vid de spinnerier, där man ej övergått till att arbeta i skift.

Även tidigare hade nattarbete förekommit i inte så liten utsträckning, exempelvis inom järnhanteringen. Men genom det moderna fabriksarbetets genombrott fick dock nattarbetet starkt ökad spridning. Av tekniska skäl visade det sig stundom oundgängligt att ordna en mer eller mindre kontinuerlig drift. De nya anläggningarna krävde också ofta betydande kapitalinvesteringar, och det uppstod därför i vissa fall en tendens att utsträcka driften. På så vis kunde man bättre utnyttja anläggningarna och minska de fasta kostnaderna. Genom en väl ordnad skiftindelning kunde olägenheterna av ett dylikt system för arbetarna minskas. Den skiftindelning som först kom till stånd, synes visserligen även i de gynnsammaste fallen ha varit mycket betungande för arbetarna, men situationen synes dock ha varit avgjort sämre i de fabriker, där man utan att övergå till skiftindelning utsträckte arbetstiden till det yttersta.

Under alla omständigheter kunde det dock svårligen råda någon tvekan om att fabriksarbetet i dylika fall var i hög grad olämpligt för barnen. Fullmäktige för Göteborgs fabriksförening, som tagit initiativ till en intressant undersökning i frågan, anhöllo också om förbud att använda arbetare under 21 års ålder i nattarbete vid fabrikerna och om skärpt kontroll över att lagens bestämmelser rörande en minimiålder av tolv år för fabriksarbetare verkligen iakttogos. Genom en förordning av 1852 utfärdades också förbud att använda minder-

åriga till nattarbete vid fabrikerna, varvid åldersgränsen sattes till 18 år. Bötesansvar stadgades såväl för överträdande av denna bestämmelse som för åsidosättande av lagens föreskrift, att barn under tolv års ålder ej finge användas till fabriks- eller hantverksarbete.

Enligt uppgift av kommerskollegium skulle antalet barn under 15 års ålder som under 1850 voro anställda vid de svenska fabrikerna ha uppgått till 3 577.[1] Även om denna siffra säkerligen ej kan göra anspråk på någon full exakthet, kan man dock som sagt fastslå, att barnarbetet i de svenska fabrikerna ej hade någon mycket stor betydelse. Endast en mindre del av dessa barn voro för övrigt sysselsatta i nattarbete. Kommerskollegium uppgav, att nattarbete av yngre personer här i landet endast förekom vid mekaniska linne- och bomullsspinnerier. Antalet barn som voro anställda vid dessa fabriker, utgjorde år 1850 endast 773.

Skyddslagstiftningen förblev också under de närmast följande årtiondena i det väsentliga ineffektiv, trots skärpningarna av 1852. Detta framgick med all tydlighet av en officiell undersökning från mitten av 1870-talet. Minimiåldern för intagande i fabrikerna respekterades fortfarande ej. Det visade sig också, "att inom alla yrken där arbetet drives dygnet om, minderåriga under 18 år användas i samma arbetsskift som de fullvuxna, om än undantagsvis med någon lindring i arbetstiden. Överarbete på den förbudna tiden, när helst avsättningsförhållandena locka till en ansträngd produktion, torde inom snart sagt alla yrken vara hävdvunnet och näppeligen hava föranlett något åtal."[2] Undersökningen gav också det intrycket, att arbetstiden inom industrin fortfarande var mycket lång, och detta bestyrktes också av en utredning som företogs ungefär ett årtionde senare. Den gav till resultat, att medelarbetstiden i den svenska industrin kun-

[1] Kommerskollegii ovan anförda skrivelse.

[2] Kommittébetänkande ang. minderårigas antagande och användande i fabrik — —, Sthlm 1877, s. 73.

de anses uppgå till något mera än elva timmar per dygn.[1] Otvivelaktigt hade således en minskning ägt rum under de närmast föregående årtiondena, men minskningen hade ingalunda varit mycket snabb.

Över huvud kan man, när det gäller arbetarförhållandena, ej ha minsta tvekan om att framstegen slogo in på ett väsentligt snabbare tempo mot slutet av 1800-talet och under de förflutna tre årtiondena av 1900-talet. Det är många faktorer som här spelat in, och det är mycket vanskligt att med bestämdhet avväga deras inbördes betydelse. Dock torde det knappast vara någon meningsskiljaktighet om att den grundläggande förutsättningen för arbetarklassens ekonomiska framåtskridande under denna tid varit den starka utveckling som Sveriges hela ekonomiska liv under denna tid genomgick. Landets ekonomiska resurser växte, och härigenom skapades möjlighet för en höjning av lönerna och för en mera rundhänt socialpolitik än tidigare. Samtidigt bidrog emigrationen att förskjuta läget på arbetsmarknaden i för arbetarna gynnsam riktning, och detta gjorde sig särskilt starkt märkbart under 1880-talet och början av 1890-talet. Vidare var det mot slutet av århundradet som fackföreningsrörelsen började bli en faktor att räkna med i fråga om industriarbetarna. Dess inflytande på löneutvecklingen är dock, för så vitt det gäller den tid som här närmast kommer i fråga, d. v. s. tiden fram till krigsutbrottet, svårt att bedöma.[2]

Fr. o. m. 1880-talet framträder också en starkare aktivitet på skyddslagstiftningens område. Bestämmelserna i fråga om minderårigas arbete blevo successivt skärpta, och så småningom nådde de också en helt annan effektivitet än förut. Härtill medverkade i hög grad, att bestämmelsernas efterlevnad ställdes under kontroll av en statlig inspektionsmyndighet. I den mån arbetarnas ekonomiska ställning förbättrades, blev också

[1] Arbetareförsäkringskommitténs betänkande III, 2, Sthlm 1888.
[2] Jfr s. 302.

barnarbetet av mindre betydelse för familjen än förut, och detta underlättade också i hög grad bestämmelsernas upprätthållande. Emellertid fortsatte nedgången i arbetstiden. År 1905 stod genomsnittet vid ej fullt 10 timmar och 1917 vid cirka 9,5 timme. År 1919 infördes som bekant i lagstiftningsväg åtta-timmars-dagen. På detta sätt fick arbetstidslagstiftningen en helt annan omfattning än den tidigare haft. Från att vara en speciallagstiftning gällande för enstaka arbetargrupper, hade den nu för den egentliga industrins vidkommande i princip fått en generell karaktär, om också tekniska och ekonomiska skäl gjorde, att tillämpningen i en del fall måste modifieras. De siffror över arbetstidens längd vid olika tidpunkter som återgivits i det föregående, ge emellertid ej någon fullständig bild av förändringens karaktär. Speciellt är det ej möjligt att mäta de förändringar i arbetstempot som ägt rum under perioden i fråga, vare sig de berott på maskintekniska omläggningar eller på mera spontana förändringar i arbetsintensiteten. Sannolikt har det dock i stort sett varit en mycket betydande ökning i arbetstempot, och detta måste tas med i beräkningen vid bedömandet av arbetstidens minskning. Det är vidare också att märka, att den nominella och den effektiva arbetstiden ej med nödvändighet sammanfalla.[1]

Vid den tid då statens ingripande på arbetarskyddslagstiftningens område började få mera effektiva former, hade läget på arbetsmarknaden undergått betydande förändringar. Industribefolkningen befann sig nu i snabb tillväxt i förhållande till jordbruksbefolkningen. År 1870 kom på industrin mellan 14 och 15 % av totalbefolkningen, 1880 mellan 17 och 18 % och 1890 nära 22 %. Gruppen innefattar visserligen utom industri och bergsbruk också hantverket, men det var fabriksindustrin och bergsbruket som nu tillväxte snabbast. Också

[1] Det skulle föra för långt att här gå in på skyddslagstiftningens övriga grenar. En översiktlig framställning föreligger i Socialstyrelsen: Sociallagstiftning och socialt arbete i Sverige, Sthlm 1928.

inom en del andra näringsgrenar existerade det en snabbt växande lönarbetarklass, som delvis arbetade under liknande villkor som inom fabriksindustrin. Också här hade stordrift i olika former gjort sitt inträde. Detta gällde framför allt byggnadshanteringen och transportväsendet. Och i samband med denna utveckling började organisationsrörelsen vinna starkare terräng bland arbetarna. Ännu på 1880-talet var dock organisationen ytterst svag, och ett riksdagsutskott hävdade 1887 på tal om fackföreningar och arbetsgivarsammanslutningar, att "de förra ännu äro en tämligen ung och föga utvecklad organisation utan erkänd auktoritet att tala i Sveriges industriarbetarebefolknings namn", och att de senare, frånsett några relativt obetydliga undantag, knappast ens existerade.[1]

Det är naturligtvis alltid vanskligt att avgöra, vid vilken tidpunkt en verklig fackföreningsrörelse i modern mening uppstått. Arbetarsammanslutningar av olika slag ha sedan gammalt existerat, men de ha haft mycket växlande karaktär, och det är ofta omöjligt att säga, vid vilken tidpunkt deras verksamhet började bli av mera fackföreningsmässig art. Detta gäller också för Sveriges vidkommande. Skråtidens gesällskap torde ofta nog ha stått under rätt starkt inflytande av mästarna, och i varje fall sökte lagstiftningen begränsa gesällskapens självständighet. Förmodligen var det inte heller lätt att få till stånd ett mera planmässigt och enhetligt uppträdande från gesällernas sida. I den mån gesällerna räknade med att själva bli mästare, minskades sannolikt deras intresse för att söka mildra gesällårens eventuella besvärligheter. Under gynnsamma förhållanden kunde dock ett gesällskap utan tvivel få något av fackföreningskaraktär. Med den ringa omfattning som skråna hade i Sverige, måste dock en dylik verksamhet bli av ganska efemär betydelse. I en del fall fortsatte dylika gesällföreningar i olika former sin existens också efter skråväsendets upphävande. Emellertid

[1] Riksdagshandlingar 1887 B VIII: 2,2 nr 13.

blomstrade det också upp en föreningsrörelse av ny art. Arbetarföreningar av huvudsakligen liberal karaktär fingo efter århundradets mitt, speciellt sedan 1860-talet, rätt betydande spridning. Vid sidan av hantverkare och arbetare innefattade de ofta också talrika representanter för andra samhällsgrupper. Deras verksamhet var av stor betydelse för bildningsintressenas främjande. För övrigt hade de också nära förbindelser med den konsumentkooperativa rörelse, som utvecklade sig på 1860- och 1870-talet.[1] Någon verklig fackföreningsverksamhet utövade de däremot ej. Hela rörelsen var av alltför heterogen natur, för att den skulle ha kunnat energiskt tillvarata arbetarnas fackintressen. Men den har dock säkerligen i många avseenden berett marken för den kommande utvecklingen och främjat organisationstendenserna bland arbetarna.

Fr. o. m. 1870-talet kan man märka starkare spår av mera fackföreningsmässig verksamhet inom vissa yrkesföreningar, exempelvis Typografiska föreningen i Stockholm,[2] och under 1880-talet började fackföreningstendenserna bli allt tydligare. De ekonomiska och sociala förutsättningarna för rörelsen hade också som sagt under årens lopp starkt förändrats; industriarbetarna och andra dem närstående arbetargrupper utgjorde nu ett jämförelsevis talrikt befolkningselement. Fabrikssystemets genombrott hade i hög grad underlättat organisation genom att sammanföra arbetarna i ett relativt mindre antal betydande anläggningar och under jämförelsevis likartade arbetsförhållanden. Gemensamheten i intressen framstod nu mera påtaglig än förut. Trots allt skall dock fackföreningsmedlemmarnas antal ännu vid slutet av 1880-talet endast ha uppgått till cirka 5 000, varvid man dock måste ta hänsyn till att det ännu alltjämt kunde vara ganska svårt att

[1] Jfr *A. Gjöres:* Svensk kooperation före åttiotalet, Sthlm 1919. *J. Lindgren:* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881—1889, Sthlm 1927.

[2] *N. Wessel:* Typografiska föreningen i Stockholm 1846—1926, Sthlm 1926.

avgöra, vilka sammanslutningar som kunde förtjäna namnet fackföreningar. Under alla omständigheter är det dock klart, att rörelsens omfång fortfarande var mycket begränsat. Det verkliga genombrottet kom först under senare delen av 1890-talet. I slutet av detta årtionde beräknas fackföreningarna ha haft ett medlemsantal av över 60 000. Genom Landsorganisationens skapande 1898 fick rörelsen en fast centralpunkt, och de splittringstendenser som tid efter annan framträtt ha i det stora hela ej fått någon mera djupgående betydelse. År 1928 angavs antalet fackföreningsmedlemmar uppgå till cirka 564 000. Det är framför allt industriarbetarna samt dem närstående element inom byggnadsverksamheten samt kommunikations- och transportväsendet som omfattats av rörelsen.

Fackföreningsrörelsens utveckling har som bekant nära sammanknutits med det socialdemokratiska partiets, och detta intima samarbete har på olika sätt kommit till uttryck. Socialismens och fackföreningsrörelsens genombrott i Sverige datera sig från ungefär samma tidsperiod, och genom sitt inflytande på fackföreningarna har det socialdemokratiska partiet fått sin ställning i hög grad stärkt. Men å andra sidan ha också fackföreningarnas speciella intressen och synpunkter starkt influerat partiets politik.

Fackföreningarnas inflytande på arbetsavtalets område har först och främst inneburit ett kraftigt stöd åt kollektivavtalet. Men det var först successivt som detta nya avtalssystem kunde vinna tillräcklig fasthet. Fackföreningarnas krav på att godkännas som representanter för arbetarparten rönte mycket motstånd från arbetsgivarnas sida, och striderna om föreningsrätten gåvo stundom arbetskonflikterna en ganska bitter karaktär. Så småningom ledde emellertid utvecklingen därhän, att en ny organisation byggdes upp på arbetsavtalets område.[1] Fackföreningsrörelsen vann ökad styrka, och fack-

[1] *S. Hansson*: Den svenska fackföreningsrörelsen, 3:e uppl., Sthlm 1930, samt Landsorganisationens första kvartsekel 1898—1923; *C. Hallendorff:* Svenska arbetsgivareföreningen 1902—1927, Sthlm 1927; S. O. U. 1927: 4.

föreningarna hävdade med framgång sin ställning som förhandlingspart. Men också arbetsgivarna organiserade sig, huvudsakligen fr. o. m. början av 1900-talet. Kollektivavtalet vann hastigt terräng, frånsett en temporär tillbakagång efter storstrejken 1909, och kom alltmer att sätta sin prägel på avtalsförhållandena inom industri och byggnadsverksamhet samt transportväsen. På detta sätt hade hela arbetsmarknadens organisation i avgörande punkter förändrat karaktär. Vad detta har inneburit ekonomiskt och socialt, är ett problem av stor betydelse, som dock ännu endast i ringa grad varit föremål för ekonomisk-historisk analys. I varje fall torde man dock kunna säga, att verkningarna av det nya systemet varit särskilt framträdande under efterkrigstiden, en period vars bedömande dock i det väsentliga faller utanför ramen av detta arbete. Vad speciellt beträffar fackföreningarnas inverkan på lönenivån är det, för så vitt det rör förkrigstiden, svårt att uttala en bestämd uppfattning. Säkerligen har dock detta inflytande varierat mycket starkt. Inom vissa yrkesgrupper har det sannolikt varit ganska framträdande, inom andra återigen har det troligen varit av mindre betydelse. I det stora hela synes man kanske ha anledning att anta, att, tack vare fackföreningarna, de organiserade arbetarnas lönenivå vid tiden för krigsutbrottet låg något högre än den eljest skulle ha gjort. Att fackföreningarna liksom arbetsgivarsammanslutningarna innefatta ett element av monopol, är ju påtagligt och likaså, att ett utnyttjande av monopoliseringsmöjligheterna kan få ganska vittförgrenade verkningar. Så t. ex. kan ett fackföreningsmonopol tänkas få en ganska ogynnsam verkan på lönenivån inom de oorganiserade yrkena. Tyvärr är emellertid vår kännedom om förkrigstidens löneutveckling tillsvidare så fragmentarisk, att det är omöjligt att uttala en bestämd mening rörande organisationsväsendets inverkan på lönenivån under denna tid.

*

Om man vill söka ett svar på frågan, hur välståndet har utvecklat sig inom arbetarklassen under det skede som denna bok behandlar, har man först och främst att räkna med den svårigheten, att arbetarklassen långt ifrån har varit något enhetligt begrepp under hela det gångna århundradets olika perioder. "Arbetarklassen" har tvärtom undergått de mest ingripande förändringar. I allmänhet är det också så, att förändringar i välståndet bli svårare att siffermässigt mäta, ju längre period undersökningen omfattar, och när den som här sträcker sig över ungefär ett århundrade, bli vanskligheterna synnerligen kännbara. Utan att här närmare gå in på de statistiska och ekonomiska problem som dylika undersökningar äro förknippade med, kan man dock fastslå, att det här är omöjligt att nå fram till annat än approximationer. I bästa fall kunna vi konstatera, hur stora förändringarna varit i den genomsnittliga penninginkomsten för en viss arbetarkategori, och hur priserna ha varierat på de nyttigheter, som vanligen ingå i denna arbetargrupps konsumtion. Genom att jämföra dessa förändringar kan man nå fram till vissa slutsatser rörande välståndets utveckling. Men när det gäller en lång tidsperiod, måste man som sagt räkna med att arbetarklassens yrkesgruppering starkt förändras; det blir ofta rätt svårt att avgöra, vilken arbetargrupp som vid periodens början närmast kan anses motsvara en viss nutida yrkeskategori. Särskilt gör sig denna svårighet starkt gällande i tider av stora förändringar i industrins organisation och metoder, och är därför mycket påtaglig vid undersökningar rörande det senast förflutna århundradet. Konsumtionens inriktning har säkerligen också i viss mån förändrats, och detta komplicerar ytterligare situationen.

Även om det lönestatistiska materialet vore gott, skulle problemet således vara invecklat. Men nu är i själva verket det lönestatistiska materialet för tiden före kriget mycket bristfälligt i Sverige liksom i de flesta andra länder. Säkerligen

kommer det att i viss utsträckning kunna kompletteras genom framtida forskningar,[1] men tillsvidare har man rätt litet att bygga på. Vad åter prisstatistiken beträffar, föreligga ett par instruktiva undersökningar,[2] som möjliggöra vissa allmänna slutsatser men dock ej tillåta något noggrant avvägande av levnadskostnadernas förändringar. Men trots allt torde dock de stora linjerna framträda med relativ klarhet, för så vitt det gäller periodens senare del. I fråga om den tidigare delen av århundradet däremot måste nog konklusionerna förbli väsentligt mera hypotetiska.

De data som föreligga från tiden för de starka rubbningarna i penningväsendet i början på 1800-talet, äro naturligtvis behäftade med speciellt stora brister. Från omkring 1830 blir materialet lättare att använda. Den statistik som tillsvidare föreligger från denna tid, rör huvudsakligen jordbruket. Industrilönerna voro under denna hemindustrins och hantverkets era mycket svårtillgängliga för statistisk behandling. Naturaelementen i avlöningen komplicerade också situationen. Inom hantverket florerade i antagligen inte ringa utsträckning ”kost- och logisystemet”, d. v. s. arbetarna-gesällerna försågos inte sällan med kost och bostad som ett led i avlöningen. Säkerligen skulle det vara lättare att erhålla ett användbart material för järnhanteringen än för hemindustrin och hantverket, trots att inte heller här förhållandena voro lätta att överblicka, och trots att naturaelement också här spelade en stor roll i avlöningen. Viktigast voro dock tillsvidare jordbrukslönerna. Jordbrukets arbetarklass var emellertid långt mindre homogen, än det måhända vid första ögonkastet kunde förefalla, och avlöningssystemen voro rätt svåröverskådliga. Viktigare grupper voro här sedan gammalt tjänare i husbondens kost, i vilkas löner naturaförmåner spelade en mycket

[1] Dylika undersökningar äro för närvarande i gång.
[2] *K. Åmark:* En svensk prisindex för åren 1860—1913 (Kommersiella meddelanden 1921, s. 1259 ff.), samt En svensk prishistorisk studie (Ekonomisk Tidskrift 1921 XII, s. 147 ff.).

stor roll. Vidare existerade det en del andra grupper, vilka först relativt sent nått större betydelse, såsom statare, vilka visserligen hade en något självständigare ställning än den förstnämnda gruppen, men vilkas lön dock till betydande del utgick i natura. En del av arbetskraften rekryterades från dagsverksskyldiga torp, och som ett mellanled mellan statarna och de egentliga torparna hade man de s. k. stattorparna. Slutligen hade man en stor grupp som väl närmast kunde rubriceras som daglönare, även om gränsen mot de andra grupperna ingalunda var klar. Hit kunde man bl. a. räkna en del backstugusittare och inhyseshjon.

Inför denna mångfald av arbetssystem och avlöningsformer ställer det sig som sagt inte lätt att få en allmän överblick över läget. Närmast tillhands ligger emellertid att söka ledning i den statistik som markegångstaxorna innefatta, hur många svagheter än detta material är behäftat med. De årliga markegångsprisen för mansdagsverken synas under 1830- och 1840-talen endast ha undergått små förändringar. På 1850-talet inträdde emellertid en ganska markerad stegring, och trots en tillbakagång vid årtiondets slut stod priset vid början av 1860-talet väsentligt högre än på 1830- och 1840-talen. Stegringen i penninglönerna framträder emellertid i en något annan belysning, om man tar hänsyn till prisnivåns förändringar. Förbättringen reduceras då i mycket väsentlig grad.[1] Måhända kommer man sanningen närmast, om man antar, att förändringarna i reallönerna voro på det hela taget ganska små, och att det möjligen var en svag tendens till förbättring mot periodens slut, ehuru det i saknad av någon verklig levnadskostnadsindex är svårt uttala sig med be-

[1] Finanskom. s. 127 ff. XXXII ff., jfr också s. CXIII ff. Se också *Sundbärg,* s. 106. Materialet är ej fullt samstämmigt, och det är också som sagt mycket bristfälligt. Så mycket tycks i alla fall vara klart, som att 1850-talet medförde en kraftig stegring i penninglönerna; däremot måste det medges att alla konklusioner rörande reallönens utveckling äro mera anfäktbara. Sysselsättningens kontinuitet har inte heller kunnat beräknas.

stämdhet. Men även om markegångssiffrorna ge en fullt korrekt bild av utvecklingen i fråga om dagsverkspriset — något som man tyvärr ej kan vara absolut säker på — återstår frågan, i vad mån utvecklingen är typisk för jordbrukslönerna i allmänhet. Åtskilligt talar dock för att differenserna i varje fall knappast kunna ha varit mycket vittgående.

En mera kraftig förbättring i lantarbetarnas löner synes ha inträtt under de gynnsamma konjunkturerna i början av 1870-talet. De siffror som meddelas i hushållningssällskapens årsberättelser, ge ett starkt intryck av denna stegring.[1] Även om man tar hänsyn till förändringarna i den allmänna prisnivån, te sig framstegen betydande. En viss nedgång synes ha inträtt under årtiondets senare del, men det förefaller som om den hade mer än kompenserats av penningvärdets stegring. Om man betecknar lönenivån 1881—85 med 100, tedde sig utvecklingen av priset på sommardagsverken av manliga arbetare på följande sätt:[2]

1876—80 . .	105	1886—90 . .	102	1896—00 . .	133	1906—10 . .	169
1881—85 . .	100	1891—95 . .	115	1901—05 . .	144	1911—13 . .	179

Under tiden fram till mitten av 1890-talet befann sig penningvärdet i stigande, därefter inträdde åter en nedåtgående tendens, som fortfarande gjorde sig gällande vid tiden för världskrigets utbrott. Man borde således ha anledning vänta, att stegringen i reallönen under periodens tidigare del var större, än tabellens siffror över penninglönen utvisa, under periodens senare del däremot mindre. Materialet synes emellertid kunna ge möjlighet till olika tolkningar.[3] I varje fall står det dock fast, att stegringen i reallönerna under periodens lopp varit ganska betydande.

[1] Se t. ex. *Sundbärg*, s. 107. Jfr *Flodström:* Sveriges nationalförmögenhet, s. 283 ff., 785 ff.
[2] S. O. U. 1924: 37, s. 200.
[3] Jfr S. O. U. 1924: 37, s. 72.

Det är svårt att med bestämdhet avgöra, om denna stegring kunnat hålla jämna steg med löneutvecklingen inom fabriksindustrin. Vid tiden för krigsutbrottet synas penninglönerna inom industrin ha legat avsevärt mycket högre än inom jordbruket. En jämförelse mellan reallönerna ställer sig naturligtvis ännu vanskligare än en jämförelse av penninglönerna, men man synes dock kunna anse det tämligen obestridligt, att också reallönerna inom jordbruket lågo kännbart lägre än inom industrien. Det sannolikaste antagandet är måhända, att differensen ökats under de närmaste årtiondena före krigsutbrottet.[1] Det kan måhända vara skäl att ytterligare framhålla ett par omständigheter i detta sammanhang. Olikheterna mellan industri och jordbruk i fråga om arbetstidens längd ha historiskt sett varit rätt framträdande. Inom jordbruket har arbetstiden alltid varit starkt beroende av årstiderna, lång under sommaren och tämligen kort under vintern. Inom industrin återigen gestaltade sig arbetstiden i stort sett jämnare. Minskningen i arbetstiden under den period som förflutit sedan industrialismens första genombrott har också varit starkare inom industrin än inom jordbruket, varvid visserligen är att märka, att arbetstiden sannolikt till en början gestaltade sig i genomsnitt längre inom industrin, åtminstone inom viktiga grenar av densamma, än inom jordbruket. Vidare är industrin i stort sett väsentligt mera utsatt för arbetslöshet än jordbruket, speciellt om man frånser de mest utpräglade konsumtionsindustrierna. Allt detta gör att det är rätt vanskligt att jämföra exempelvis timlönernas utveckling inom industrin med dagsverksprisen inom jordbruket eller att på grundval av tim- eller dag-löner göra en jämförelse mellan årsinkomstens gestaltning för jordbruksarbetare och industriarbetare.

Hur som helst är det dock intet tvivel om att lönestegringen

[1] Jfr för industrilöner S. O. U. 1924: 37, s. 71 ff. samt där anförda källor. Materialet förefaller dock att vara rätt ojämnt och mycket blir beroende på levnadskostnadsberäkningarna.

inom industrin har varit mycket stark, vare sig man räknar med timlöner, daglöner eller årslöner, och ännu gynnsammare skulle situationen sannolikt te sig, om man vore i tillfälle att göra mera omfattande undersökningar rörande de verkliga arbetsförtjänsternas utveckling, således ej nominella timlöner o. d. utan faktiska arbetsförtjänster, där också verkan av ackordsarbete o. d. framträder. Under perioden efter 1914 och särskilt efterkrigstiden har läget på arbetsmarknaden haft en rätt komplicerad karaktär. Industriarbetarnas reala dagsförtjänster stå för närvarande väsentligt mycket högre än vid krigsutbrottet, trots den starka förkortningen av arbetstiden.[1] Samtidigt har det emellertid också rått en arbetslöshet av mera permanent karaktär än före kriget. Jordbruksarbetarna återigen synas endast svagt ha förbättrat sin ställning, detta i trots av att arbetstiden minskat väsentligt mycket mindre än inom industrin. Om man jämför de svenska industrilönerna omkring 1913 med de engelska, som före kriget synas ha representerat maximinivån i Europa, torde man kunna säga, att de svenska reallönerna lågo kännbart under de engelska. Under efterkrigstiden torde däremot den svenska lönenivån fullt ha uppnått den engelska. Tidigare hade differensen mellan de svenska och de engelska lönerna säkerligen varit ännu större. Det var först när industrialiseringen på allvar bröt igenom i Sverige, som de svenska arbetslönerna började successivt ta igen det försprång som England vunnit.

Den svenska arbetarklassens välstånd har emellertid ökat mera, än vad lönesiffror kunna ge vid handen. Den statliga och kommunala socialpolitiken i detta ords vidsträcktare bemärkelse har också rent ekonomiskt sett inneburit betydande fördelar för samhällets lägre inkomstgrupper.[2] Och man får inte förlora ur sikte, när man bedömer lönestatistikens siffror, att arbetarnas, närmast industriarbetarnas förbättrade löne-

[1] Se S. O. U. 1931: 20.
[2] För dessa frågor hänvisas till den s. 298 citerade översikten.

nivå varit förenlig med en radikal reducering av arbetstiden, som givit arbetarklassens hela tillvaro en annan prägel än förut. Så länge arbetstiden uppgick till 11 à 12 timmar eller, om rasterna medräknas, till 12 à 14, blev det inte mycket tid över för andra intressen. Vidare har arbetarklassen fått en långt självständigare ställning än tidigare. De system i fråga om arbetsavtalet som förut rådde, vare sig inom jordbruket, industrin eller hantverket, hade alla det gemensamt, att arbetarens personliga frihet och oberoende gentemot arbetsgivaren i kännbar grad inskränktes. Det var först sedan dessa gamla former för arbetsavtal avskaffats eller kommit ur bruk, som plats bereddes för avtalsformer som skänkte arbetaren, åtminstone rättsligt sett, en mera jämbördig ställning. Fackföreningarnas tillkomst och kollektivavtalen bidrogo i hög grad att skapa bättre förutsättningar också för en ekonomisk jämbördighet.

*

Om man till sist försöker få en sammanfattande bild av orsakssammanhangen i den stora ekonomiska omdaningsprocess, vars fortgång skildrats i de föregående kapitlen, framträda vissa moment med stor styrka. Att utrikeshandeln spelade en viktig roll vid förmedlandet av det industriella genombrottet i Sverige, har redan vid flera tillfällen framhållits. Först och främst var den ökade utländska efterfrågan en faktor av allra största betydelse för den industri som kom att spela en ledande roll i det industriella genombrottet, trävaruhanteringen. Men utrikeshandelns inflytande tog också andra former. Genom konkurrensen på världsmarknaden ställdes den svenska järnhanteringen inför problem som ej läto sig lösa genom ett aldrig så genomfört regleringssystem. Endast genom teknisk och ekonomiskt-kommersiell reorganisation kunde situationen räddas. Den svenska järnhanteringen genomgick framgångsrikt detta svåra prov, och genom sitt

exempel och de impulser den gav, kom den utan tvivel att verka stimulerande på utvecklingen också inom andra näringsgrenar. De tekniska framsteg som kännetecknade århundradets förra del, byggde främst på utländska, huvudsakligen engelska idéer. Men vid tiden omkring århundradets mitt började man redan kunna skönja vissa tecken till en tendens som under den följande perioden skulle komma att framträda med full styrka, uppbyggandet av nya industrier på basis av svenska uppfinningar.

Att tekniken spelat en ofantlig roll i det senaste århundradets ekonomiska utveckling är så uppenbart, att det kanske är onödigt att ytterligare understryka förhållandet. Men sin omvälvande ekonomiska betydelse har dock tekniken fått endast tack vare den omständigheten, att det förelegat speciellt gynnsamma betingelser för att utnyttja de tekniska framstegen. Först och främst har företagareverksamheten under det gångna århundradet utvecklat en alldeles speciell aktivitet. Det är möjligt, att det föreligger en viss risk att överskatta förändringen, när man jämför med förhållandena under en tidigare period. Mycket beror utan tvivel på att företagarverksamheten — särskilt just tack vare tekniken — haft långt mera effektiva medel till sitt förfogande än tidigare. Men att också företagarverksamheten som sådan nått en mycket stark utveckling under det gångna århundradet, torde få anses som ett faktum, och det är som sagt i väsentlig grad tack vare denna omständighet som de tekniska framstegen nått sin stora ekonomiska betydelse.

Men det är inte bara på teknikens och företagarverksamhetens område som de rent personliga insatserna framträtt med avgörande styrka under det gångna århundradet. Också på ett annat område ha samma krafter av allt att döma gjort sig gällande, nämligen i en kvalitativ stegring av arbetarnas insats i produktionen. Denna omständighet är till sin bärvidd ännu svårare att bedöma än företagarverksamhetens inten-

sifiering. Men att den spelat en viktig roll i det gångna århundradets ekonomiska utveckling, synes knappt kunna betvivlas. Denna förbättring i arbetsprestationerna har säkerligen starkt stimulerats av den stigande tendensen i levnadsstandarden. I viss utsträckning ha väl emellertid samma krafter här varit i spelet som på teknikens och företagarverksamhetens område. Ville man använda ett slagord, låge det kanske här närmast tillhands att använda ordet "rationalisering". Denna rationaliseringstendens är ett av de allmänna dragen i det gångna århundradets kulturutveckling, och den framträder på de mest olika områden, inom vetenskapen, tekniken samt på det ekonomiska området i ordets vidsträcktare bemärkelse. Det djupaste problemet i 1800-talets ekonomiska historia blir utan tvivel just frågan, hur man skall förklara den starka utvecklingen av dessa rationaliseringstendenser. Men det är också ett problem som knappast torde kunna lösas.

Tack vare teknikens fullkomnande och arbetsprestationernas höjda kvalitet ha företagarna som sagt haft förbättrade och mera effektiva medel till sitt förfogande. Men härtill kommer ännu en omständighet, den ofantligt vidgade kapitaltillgången. Det har i det föregående varit många anledningar att framhålla denna faktor, som ju i så hög grad bidragit att ge vårt moderna samhälle dess prägel. Om man jämför det nutida Sveriges kapitalutrustning med förhållandena för hundra år sedan, före järnvägarnas, fabrikssystemets och de moderna städernas tidevarv, blir kontrasten slående. Den grundläggande förutsättningen för denna starka kapitalbildning har naturligtvis den stigande nationalinkomsten varit. De tekniska framstegen, den mera effektiva företagarverksamheten, höjningen i arbetsprestationerna, ledde till en fortgående stegring i nationalinkomsten och till ökade möjligheter för kapitalbildning. Näringslivets organisation och koncentration har också sannolikt befrämjat sparandets utveckling, och storföretagens kapitalbildning har säkerligen spelat

en stor roll i det totala sparandet. Nu liksom tidigare och sannolikt i snarast högre grad än förr torde inkomstfördelningens ojämnhet ha verkat stegrande på det totala sparandet. De stora inkomsternas kapitalbildning har sannolikt varit större än den kapitalbildning som skulle kommit till stånd, om dessa inkomstsummor varit fördelade på flera inkomsttagare. Härmed är dock naturligtvis intet uttalande gjort om det mer eller mindre önskvärda i en dylik ojämn inkomstfördelning. Det finns självfallet också andra synpunkter än kapitalbildningssynpunkter.

Till sist möter frågan vilken roll statens verksamhet har spelat vid den ekonomiska omdaningen. I vad mån har staten befordrat verkan av de krafter som nu berörts; i vad mån har staten, när de intressen som dessa krafter representera, kommit i konflikt, avvägt deras inbördes förhållande på ett sätt som främjat den produktionsutveckling som i det föregående skildrats?[1] Det gäller här bl. a. att bedöma betydelsen av det gamla regleringssystemets nedbrytande inom näringslivets olika områden. Slutsatserna ha här i det föregående närmast pekat i den riktningen, att betydelsen av dessa reformer varit mycket olika på olika punkter. I vissa fall hade regleringssystemet ej kunnat resa något starkare hinder mot industrialismens genombrott, men på åtskilliga punkter hade det dock varit en hämmande faktor av ganska kännbar art. När statsmakten skred till systemets demolerande, underlättade den därför inom flera av näringslivets områden i väsentlig grad industrialismens framträngande.

Statens åtgärder för regleringssystemets nedbrytande hade i åtskilliga fall påskyndats av de ekonomiska förhållandena. I fråga om exempelvis järnregleringen mer eller mindre framtvingades förändringarna av den pågående tekniska omdaningen; i andra fall återigen var det svårt att inför den snabba

[1] Det är obestridligt att vissa av de begrepp som här kommit till användning, exempelvis också ”produktion”, i och för sig ingalunda äro fullt klara. Men det torde dock i detta sammanhang knappast vara erforderligt att gå närmare in på dessa frågor.

folkökningen och kraven på vidgade utkomstmöjligheter upprätthålla de gamla inskränkningarna i näringsfriheten. I ännu andra fall hade ”kapitalismen”, huvudsakligen i förlagssystemets form, redan underminerat de gamla organisationsformerna. Men överallt möter man dock vid sidan av dessa olika faktorer det mäktiga inflytandet av den idéströmning som, trots allt, mer än någon annan satt sin prägel på det gångna århundradets ekonomiska och sociala utveckling, liberalismen med dess utilitaristiska och humanitära anknytningar.

Det gångna århundradets ekonomiska utveckling har i många avseenden förändrat grunden för samhällsbyggnaden. Det agrara elementet har trängts tillbaka till förmån för det industriella; fabrikssystemet och stordriften med alla dess sociala konsekvenser har nått en omfattande betydelse; gamla traditioner ha upplösts, utan att den nya samhällstypen ännu hunnit fullt klart utbilda sig. Men man får ej glömma, att den sociala omdaningsprocess som utmärkt det gångna århundradet, är ett resultat av många faktorer. Och även om den ekonomiska utvecklingen härvid varit av synnerligen stor betydelse, äro dock de ekonomiska förändringarna endast ett led i en allmän samhälls- och kulturutveckling. En betydande del av de ekonomiska och sociala svårigheter som utmärkt ej minst den senaste tiden, stå inte heller i något som helst omedelbart kausalsammanhang med den ekonomiska omdaning som satt sin prägel på det gångna århundradets historia i Sverige och i många andra länder. Och något liknande gäller också i ganska hög grad om förhållandena före kriget. Den skärpning i de nationella motsättningarna som utmärkt särskilt tiden efter 1800-talets mitt, och som framkallat så svåra ekonomiska och sociala rubbningar, har föga samband med de ekonomiska omdaningarna. Och även i fråga om klassmotsättningarna har utvecklingen utan tvivel gestaltat sig ogynnsammare, än de ekonomiska förändringarna i och för sig skulle ha betingat.

Kr. 6: 50